Preliminary

N. B.—Sisupalavadham is a poem in 20 cantos writtei by poet Magha in some 7th century A, D., for Vamana the rhetorician of 8th century quotes him, (See also our canto I for details).

INTRODUCTION

In canto I, sage Narada approaches Hari and requests hin to kill Sisupala whose misdeed has caused concern in heavei and on earth.

The Second Canto opens with a dilemma. Hari had promise to Narada to march forthwith against Sisupala : but as he wa preparing for the expedition, messenger came from Yudhishthir inviting his presence at the Rajasuya sacrifice which he wa about to commence. For advice, Hari summoned his elderbrothe Balarama and his uncle Uddhava.

The former, an inveterate toper, was tipsy at the time an casting caution to the winds, advised an immediate march Stout fighter as he was, he thought the Yadava army was stro enough to crush any opposition and it was unnecessary to discu the *Pros* and *cons* in accordance with the approved rules of Polity because these were meant for people of ordinary resource only.

Uddhava followed with a warning. He said that the ol enemies of Hari were eagerly waiting for an opportu combine against him, and the march at the present momer would give them the best of such opportunities. Sisupala, wh

आह्वपत्य and आह्वनीय—also are brought together at sacrifices.

5. व्यद्योतिष्ट—वि+द्युत लुङ् त। द्योतते, दिद्युते, अद्युतत—अद्योतिष्ट, द्योतिष्यते। The root is आत्मनेपदी; the परस्मैपद being optional in लुङ by the rule "द्युद्भ्यो लुङि"। Malli's 'वा लङ—meaning आत्मनेपद is optional—is misleading. The आत्मनेपद is नित्य the परस्मैपद is optional. 'अनुदात्तेत्त्वात नित्यमेव आत्मनेपदे प्राप्ते द्युतादिभ्यो लुङि वा परस्मैपदं भवति'—*Vrittikara.* Nom—त्रयी।

6. सभा etc—सभारूपा वदि: सभावेदि: कर्मधा like शाकपार्थिव। तस्याम Sacrificial fires repuire a वेदि to light them.

7, नर—&c—शिखा crest, शिखा: सन्ति अस्य सन्त इति शिखा+इनि मत्वर्थे शिखी fire; upanishad etc say of 7 शिखा of Fire. त्रय: अवयवा: अस्य इति त्रि+तयप (or अयच)ङीपस्त्रियाम त्रयी or त्रितयी a triad. नररूपा: शिखिन: नरशिखिन: fires of men कर्मधा—like शाकपार्थिव। तेषां त्रयी, इतत—। Malli's 'द्विविभ्याम—" in full is 'द्वित्रिभ्यां तयस्य अयज वा'। By 'टिड्ढाणञ— he refers to the rule' 'टित ढ अण् अञ द्वयसच दघ्नच मात्रच तयर ठक ठञ-कञ-करप् ख्युनाम'। इनि is available after अ and not usuully after आ also; so शिखिन् seems irregular. The rule 'व्रीह्यादिभ्यश्च' however provides for इनि here. शिखा being of the व्रीह्यादि class. It is not clear why the poet has त्रयी in the feminine. नरशिखित्रयम also preserves the metre. त्रयी is perhaps on the analogy of त्रयी (name of 3 main vedas), or with ref. to शक्ति।

8. *Remark*—For the comparison implied here' See *Prak.* and *Expl.* above.

9, *Voice*—समुपेयुषा ज्वलत्त्रयेणानया अमुया...व्यद्योति।

4. Attendance dismissed.

रत्नस्तम्भेषु संक्रान्तप्रतिमास्ते चकाशिरे।
एकाकिनोऽपि परित: पौरुषेयवृता इव॥ ४ ॥

Prak— एकाकिन: अपि ते परित: पौरुषयवृता इव चकाशिरे [They were unattended, yet they appeared as if guarded all round by a big retinue]. How was that ?— रत्नस्तम्भेषु संक्रान्तप्रतिमा ते [The pillars of the hall were of gems. Their own images, reflected in these, gave the impres—sion of guards in attendance]. 4

Prose—रत्नस्तम्भेषु संक्रान्तप्रतिमा: ते एकाकिन: अपि परित: पौरुषेयवृता इव चकाशिरे। ४।

Eng.—With images reflected in crystal pillars they appeared as if surrounded by men though unattended (Lit,—alone) 4.

Beng.—তাঁহাদের সঙ্গে অনুচর কেহ ছিল না, কিন্তু সভাগৃহের স্তম্ভগুলি রত্ননির্ম্মিত ছিল বলিয়া তাহাতে তাঁহাদের প্রতিবিম্ব পড়িল ও মনে হইল যেন তাঁহারা বহুলোকপরিবৃত। ৪।

Expl—With a view to observe secrecy, they dismissed all attendants, but their own images reflected in the gempillars of the Council-Hall gave the appearance of guardance. 4.

Mall—रत्नेति। 'रत्नानां स्तम्भा:' इति षष्ठीसमास:। विशेषे पर्यवसानात् विकारार्थत्वम् 1। तेषु संक्रान्तप्रतिमा:' संक्रान्तप्रतिबिम्बा: [प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा' इत्यमर:] 'ते' त्रय: 'एकाकिन:' असहाया: 'अपि' ['एकादाकिनिच्चासहाये' इत्याकिनिच प्रत्यय:] परित:' अभित: (?) सर्वत: ['पर्यभिभ्यां च" इति तसिल्प्रत्यय:। स च सर्वोभयार्थाभ्यामिष्यते 2] 'पौरुषेय' प्रतिबिम्बमयेन पुरुषसमूहेन 'आवृता:' (? वृता:) इव। इत्युत्प्रेक्षा। चकाशिरे [सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ। पुरुषाद्वधविकारसमूह तेनकृतेषु इति वक्तव्यम इति समूहे ढञ्प्रत्यय: 3। एतेन विजनत्वमुक्तम्। यद्यपि 'नि:स्तम्भे निर्गवाक्षे च निर्भित्त्यन्तरसंश्रये। प्रासादाग्रे स्थले वा मन्त्रयेदविभावित: ॥ इति कामन्दकोक्तेः (?) मन्त्रभूमि:स्तम्भप्राचुर्यनिषेधो गम्यते तथापि तस्यापि विजनोपलक्षणत्वात् अदोष इति भाव: 4 ॥ ४ ॥

himself even was not an insignificant adversary, would be midable if placed at the head of the coalition, The dilemma, ught Uddhava, could be easily met by coaxing all these kings be present at Yudhishthira's sacrifice, where the attentions t were sure to be paid by Yudhishthira to Hari would undoub-lly whet their spite and drive them to hostilities, even though y did not come prepared for such a turn of events, and us present an opportunity to Hari to attend the sacrifice and l Sisupala—thus serve friend and the gods *at the same ne.*

The advice of Uddhava appeared so simple and practical that ari at once decided to adopt it,

REMARK

Magha in his Sisupala has in his ideas imagery etc. closely llowed Bharavi as in his Kirata ;—N. B. Title.—शिशु-पालस्य वधः, तत्। Then by Transference of epithets this is taken to mean he काव्य of which the subject is शिशुपालवध; काव्य being in the auter we have शिशु-पालवधम् in the neuter: See also our ntro, in canto I.

PREFACE TO THE FIRST EDITION

The publication of this volume has been delayed b long-continued illness of the Editor, who is still in bed ur severe operation.

Pandit Kalikrishna Bhattacharyya, Senior Profess Sanskrit, Vidyasagar College, has, with his usual kindness, the book through the Press, for which the Publisher own sincere thank.

The general plan is the same, as in Canto I except that Appendix is omitted, the rules being all explained in the bo the volume.

CALCUTTA
December, 1917 } PUBLISHER.

In this present edition the book has been thoroughly re and many Notes are added and amplified here and there.

CALCUTTA,
June 1957. } KUMUDRANJAN RAY.

शिशुपालवधम्

द्वितीयः सर्गः

1. *Hari in a fix.*

यियक्षमाणेनाहूतः पार्थेनाथ द्विषन्मुरम् ।
अभिचैद्यं प्रतिष्ठासुरासीत् कार्य्यद्वयाकुलः ॥ १ ॥

Prak—अथ मुरं द्विषन् कार्यद्वयाकुलः आसीत् [Now Hari, the slayer of demon Mura, found himself in a fix being placed between two conflicting duties]. How so ?—यियक्षमाणेन पार्थेन आहूतः मुरं द्विषन् [An invitation came from Yudhishthira who was about to celebrate a sacrifice]. But where was the preplexity ?—अभिचैद्यं प्रतिष्ठासुः मुरं द्विषन् [At the instance of Narada, in canto I, Hari had made up his mind to march forthwith against Sisupala. Yudhishthira's invitation interfered with this expedition, and Hari did not know what to do]. 1.

Prose—अथ यियक्षमाणेन पार्थेन आहूतः अभिचैद्यं प्रतिष्ठासुः मुरं द्विषन् (मुरारिः) कार्य्यद्वयाकुलः आसीत् ॥१॥

English—Soon after, invited by the son of Pritha, who wanted to perform a sacrifice, the slayer of Mura Hari longing to march against the King of Chedi, felt distracted by two duties. 1.

Bengali—(মুরারি) হরি শিশুপালের বিরুদ্ধে যুদ্ধ যাত্রা করিবেন স্থির করিয়াছেন, এমন সময়ে যুধিষ্ঠির যজ্ঞের নিমন্ত্রণ করিয়া পাঠাইলেন ; যজ্ঞে যাওয়া ও যুদ্ধ করা এই দুই কর্ত্তব্যের সঙ্কটে পড়িয়া হরি আকুল হইলেন ॥১॥

Explanation—Narada's message had thoroughly roused Hari. He was thinking of an expedition against Sisupala when Yudhishthira's messenger came in with an invitation from that monarch, his dear kinsman, to be present and direct affairs at the Rajasuya sarcrifice which he intended to celebrate. Hari felt perplexed. Indraprastha and Mahishmati were at a great distance from each other. It was not possible tobe simultaneously present at the two places. Evidently Hari had either to disoblige Yudhishthira or to let Sisupala alone ; he did not know which to do. 1.

Mallinatha—अस्मिन् सर्गे मन्त्रवर्णनाय बीजं वपति यियक्षमाणेनेति । 1 अथ इन्द्रसन्देशश्रवणानन्तरं 'यियक्षमाणेन' यष्टुमिच्छता [यजतेः सन्नन्तात् लटः शानच् 2] 'पार्थेन' पृथापुत्रेण युधिष्ठिरेण ["तस्येदम्" इति अण् । अन्यथा "स्त्रीभ्यो ढक्" स्यात् 3] 'आहूतः' आकारितः [ह्वयतेः क्ते सम्प्रसारणदीर्घौ 4] तथा 'अभिचैद्यं' शिशुपालं प्रति ["लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये" इत्यव्ययीभावः । "अभिरभागे" इति कर्मप्रवचनीयत्वे तद्योगे द्वितीया वा 5] 'प्रतिष्ठासुः' प्रस्थातुमिच्छुः [तिष्ठतेः सन्नन्तात् उप्रत्ययः] 'मुरं' द्विषन् मुरारिः ["द्विषोऽमित्रे" इति शतृप्रत्ययः । "द्विषः शतुर्वा" इति वैकल्पिकः षष्ठीप्रतिषेधः 6] 'कार्यद्वयेन सुरकार्यसुहृत्कार्यरूपेण आकुलः विप्रतिषेधात् आवश्यकत्वाच्च 7 द्वयोः सन्दिहानः आसीत । (अस + लङ् द) । अतो मन्त्रस्य अयमवसरः इति भावः ॥ १ ॥

NOTES ON MALLI

1. By यियक्षमाणेन &c, he sows the seed to describe 'Counsel' in this Canto. 2. शानच् is the substitute for लट् after यज ending in सन् । 3. The अण् is by "तस्येदम्" otherwise "स्त्रीभ्यो ढक्" would have prevailed (*Charcha*). 4. क्त coming after ह्वेञ्, there is सम्प्रसारण and दीर्घ (*Charcha*). 5. There is अव्ययीभाव by "लक्षणेन—"(*Charcha*) ; or अभि is कर्मप्रवचनीय by अभिरभागे (*Charcha*), and in connec-

tion with it there is द्वितीया in चैद्यम्। 6. शतृ is the affix by "द्विषो—"(*Charcha*); and षष्ठी is optionally barred by "द्विष."—(*Charcha*), 7. Because they are conflicting and both are apparently unavoidable.

Sara—नारदवाक्यात अङ्गीकृतश्च हरिणा चैद्याभियानं प्राप्तश्च युधिष्ठिरस्य राजसूये समाह्वानम्। युगपदेव पुनर्युद्धयात्रा यज्ञयात्रा च न सम्भवतः; कः वा एतयोः कार्या इति विमृशन् हरिःनिश्चयं नाध्यगच्छत्॥ १॥

CHARCHA.

1. यियक्षमाणेन—यष्टुम् इच्छति इति यज+सन्+लट् स्थाने शानच् = यियक्ष (सन्नन्तधातु)+शानच् = यियक्षमाणः wishing to perform a sacrifice. तेन। Qual. पार्थेन।

2. आहूतः—आ + ह्वेञ् + क्त कर्मणि invited. Qual. हरिणा। Malli's सम्प्रसारणदीर्घौ refers to the following steps;—आ+ ह्वे + क्त = आ + हुए + क्त; this is by सम्प्रसारण *i. e.* the substitution of उ for व। Now उ ए become उ by पूर्वरूप giving आ + हु + त = आ + हू + त। This is दीर्घ। The rule is "हलः" = 'हलः उत्तरस्य सम्प्रसारणस्य दीर्घः स्यात्।

3. पार्थेन—पृथा is a name of कुन्ती। पृथायाः अयम् इति पृथा + अण् = पार्थः। तेन। Refers to युधिष्ठिर। Malli's rule "तस्येदम्" means—अण् is attached to a प्रातिपदिक in the sense तस्य इदम् meaning—this is related to him. तस्य and इदम् are mere *representatives*; so तस्य includes तस्याः also, and इदम् stands also for इयम् and अयम्। Thus derived, पार्थ means 'related to पृथा' hence includes 'son' also, because the son is related to the mother. Malli explains the necessity for this round about derivation in preference to the direct exposition पृथाया अपत्यम्, saying "अन्यथा—"। He means that this वाक्य gives पृथा + ढक् पार्थेयः not पृथा + अण् पार्थः because as he says, अण् is barred by

others following him—गुरुकाव्यानुगां चान्द्रीं श्रियं बिभ्रत [Quite true : he imitated not the moon as it is seen every day when rising, but the moon rising with Vrihaspati (Jupiter) and Sukra (Venus) in her trail]. 2.

Prose—अथ असौ अभिनभः गुरुकाव्यानुगां चान्द्रीं श्रियं बिभ्रत् उद्धवशीरिभ्यां सार्द्धं सदः आससाद । २ ।

Eng.—Forthwith, with Uddhava and Sirin (Balaram) he repaired to the council-room bearing the lustre of the moon entering the sky with Vrihaspati and Sukra in attendance.

Beng.—কর্তব্য স্থির করার জন্য তিনি উদ্ধব ও বলরামকে ডাকিয়া একসঙ্গে মন্ত্রগৃহে প্রবেশ করিলেন, যেন বৃহস্পতি ও শুক্রের সহিত আকাশে চন্দ্র উদিত হইলেন।

Expl.—Placed in a fix, Hari sent for Uddhava and Balarama for a cousultation and together the three entered the council room. Also see *Prak. 2.*

Mali—एवं मन्त्रबीज (? जं) सन्देहमुपन्यस्य मन्त्रोचितदेशमाह सार्द्धमिति 1 । 'अथ' सन्देहानन्तरम् 'असौ' हरिः 'अभिनभः' [पूर्ववत् अव्ययीभावः कर्मप्रवचनीयत्वे वा द्वितीया2] 'गुरुकाव्यौ' वृहस्पतिशुक्रौ 'अनुगौ' अनुयायिनौ यस्याः ताम् ['जीवपतिर्धिषणो गुरुः' इति, 'शुक्रो दैत्यगुरुः काव्यः' इति च अमरः] चन्द्रस्य इमां चान्द्रीं श्रियं बिभ्रत्' [अत्र श्रीतुल्यां श्रियम् इति निदर्शनाभेदः 3] 'उद्धवशीरिभ्यां सार्द्धम्' उद्धवरामाभ्यां सह 'सदः' सभाम् 'आससाद' अगमत । [सदेर्लिटि 'प्रथादि—' इति षत्वैरस्याभावः4 । अत्र मनुः—'गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रहोगतः । अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेदविभावितः' इति5] राजसदसः प्रासादत्वादिति भावः ।

1. Having thus referred to perplexity which gives occasion for counsel, he by सार्द्धम् &c. speaks of the proper place for counsel. 2. अव्ययीभाव, or द्वितीया through

a कर्मप्रवचनीय as before (see अभिषेदाम, sl. i). 3. We have a variety of निदर्शना, because श्री has to be taken as श्रीतुल्य. 4. We have लुङ् after सद्, and then च्लि is replaced by अङ् by the rule 'पुषादि—' (*Char.*). 5. The king should discuss policy in secret, unnoticed by others on the top of a hill, within a room, or in a lonely wood.

Sara—अथ सन्दिहानो हरिः निश्चयमिच्छन् बलेन उद्धवेन च सह मन्त्र-भवनं विवेश । २ ।

CHARCHA

1. उद्धव etc.—Uddhava was one of the Yadavas, being son of देवदास who is supposed to have been an uncle of वसुदेव। He was one of Krishna's seniors and a favourite; सीर is लाङ्गल। सः अस्ति अस्य प्रहरणत्वेन इति सीर+इनि मत्वर्थे सीरी a name of Balarama, the elder brother of Krishna. "नानाङ्को मुषली हली" इत्यमरः। Also comp, the name हलायुध। उद्धवश्च सीरी च उद्धवसीरिणौ, द्वन्द्। ताभ्याम्। सहार्थयोगे ३या। We do not get सीर्युद्धवौ, because उद्धव being the senior "अभ्यर्हितं प्राक् पततीति वक्तव्यम" applies and उद्धव leads in the compound.

3. आसदत्—आ+सद्+लुङ् तिप्। सीदति, ससाद, सत्स्यति। Malli's rule in full is "पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु"। सद् is read in the धातुपाठ as सद्लृ from which लृ is dropped it is therefore लृदित् and the rule applies.

3. गुरु &c.—गुरु is बृहस्पति; काव्य is शुक्र। अनुगच्छतीति अनु+गम्+ड कर्त्तरि अनुग a follower. गुरुश्च काव्यश्च गुरुकाव्यौ, द्वन्द्। तौ अनुगौ यस्यां ताम्, बहु—। Qual. श्रियम्। Note that Malli, has यस्याम् not यस्याः। This is necessary because गुरु and काव्य did not follow the *Sri*, but ***in the matter of*** that Sri there was the following of गुरु and

काव्य। Note also the compound is गुरुकाव्यौ and not काव्यगुरु This is due to the Varttika "लघ्वक्षरं पूर्वं पततीति वाच्यम्' the गु of गुरु being लघु while the का of काव्य is गुरु। We cannot appeal to "अभ्यर्हितम्—', because बृहस्पति and शुक्र were of equal rank. Also see Remark below.

4. बिभ्रत्—बिभर्ति इति भृ+शतृ कर्त्तरि। Qual. असौ। We do not get बिभ्रन्, because the root being अभ्यस्त the prohibition 'नाभ्यस्ताच्छतुः' applies, and we get बिभ्रत्।

5. चान्द्रीम्—चन्द्रस्य इयम् इति चन्द्र+अण्, स्त्रियां ङीप्, चान्द्री of moon. ताम्। Qual. श्रियम्। Remember कृष्ण was *dark* चन्द्र is white; and then try if you can, to reconcile with these facts the statement चान्द्रीं श्रियं बिभ्रत् कृष्णः। The fact that गुरु and काव्य were following, tends to make rather the moon whiter if possible, because गुरु, *i. e.*, Jupiter and काव्य *i. e.* Venus are both *brilliant and white*. Also see Remark below.

6. अभिनभः—See अभिचैद्यम्, Sl. I. for अव्ययी—समास etc. Qual. the स्थितिक्रिया understood, the construction being अभिनभः स्थिताम् or दृष्टाम् &c., श्रियं बिभ्रत्।

7. *Remark*—The simile is not happy; कृष्ण is dark while चान्द्री श्री is white. For the comparison implied, see *Prak.* above and the *Beng.* where we have followed Malli, and made Uddhava and Balarama *follow* Hari. This violates etiquette—Uddhava and Balarama being senior to Hari; it is expected that Hari should follow them. I do not think the poet is here guilty of indecorum. The interpretation put upon this compound गुरुकाव्यानुगाम् by Malli, seems unnatural. The exposition that strikes one at first sight here, is गुरुश्च

काम्यस्य च अनुराग which makes glowing dazzling Hari follow his seniors as he ought to. Such Hari wore चान्द्री श्री in connection with राम and उद्धव।

8. *Voice*—... अमना...विभता... आसादि।

3. The three in the Council hall.

जाज्वल्यमाना जगतः शान्तये समुपेयुषो।

व्यद्योतिष्ट सभावेद्यामसौ नरशिखित्रयी ॥ ३ ॥

Prak.—असौ नरशिखित्रयी व्यद्योतिष्ट [Those three men blazed like the three serificial fires]. But sacrificial fires have to be brought together and they blaze on an altar—समुपेयुषो सभावेद्यां व्यद्योतिष्ट [Those three also were brought together by the gravity of the situation and the council-room itself was their altar]. But sacrificial fires are lighted for the good of the world—जगतः शान्तये जाज्वल्यमाना नरशिखित्रयी [These three also blazed to bring peace to the world by the measures they were going to discuss]. 3.

Prose—जगतः शान्तये समुपेयुषो जाज्वल्यमाना असौ नरशिखित्रयी सभावेद्यां व्यद्योतिष्ट। ३।

Eng,—On the altar of the council-hall, glowed that three-membered fire-of-men, assembled and blazing mightily for the peace of the world. 3.

Beng.—তাহারা একত্র হইলে পর মনে হইল ত্রেতাগ্নি আহুত হইয়াছে। সভাগৃহই ঐ অগ্নির বেদি, আর ঐ অগ্নিও তৎকালে ত্রেতাগ্নির ন্যায় জগতের মঙ্গলের জন্য জ্বলিতেছে। ৩।

Expl.—They had assembled there to discuss the momentous question of the welfare of the world and in this respect resembled that three sacred fires that are lighted at sacrifices. Also see *Prak* 3,

Malli—जाज्वल्यमानेति । 'जगतः शान्तये अनुपद्रवाय समुपेयुषो मिलिता 'जाज्वल्यमाना भृशं ज्वलन्तः ["धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ।" ततो लट् । शानजादेशः । टाप् 1] 'असौ नराः पुरुषा एव शिखिन' अग्नयः तेषां "त्रयी" [द्विर्वविभ्राम— इत्यादिना तयस्य अयजादेशे कृते "टिड्ढाणञ्— इत्यादिना ङीप् 2] सभा' आस्थानी मे व वेदिः [वेदिः परिष्कृता भूमिः—इत्यमरः] तस्यां 'व्यादीविष्ट दीप्यते' स्म ["द्युद्भ्यो लुङि' इति वा तङ् । रूपकालङ्कारः 3] ॥ ३ ॥

1. We have यङ् by धातोरे—(*Charcha*); next लट् is attached and replaced by शानच । Lastly टाप् follows.

2. We have तय replaced by अयच by "द्वि त्रिभ्याम—" (*Charcha*) and then ङीप् is attached by "टिड्ढा—" (*Charcha*). 3. The आत्मनेपद is optional by "द्युद्भ्यो—" (*Charcha*). The अलङ्कार is रूपक here ।

CHARCHA

1. जाज्वल्यमाना—ज्वल+यङ्+लटः स्थाने शानच् कर्त्तरि+टाप् स्त्रियाम्=जाज्वल्य (सनाद्यन्त धातु) + शानच्+टाप्=जाज्वल्यमाना blazing, mighty. Qual. नरशिखित्रयी । क्रियासमभिहार in Mallis rule means '*frequency* or *excess* of action.' The rule means the roots with one vowel only and beginning with a consonant take यङ् to imply क्रियासमभिहार ।

2. जगतः—गम+क्विप् कर्त्तरि जगत (See Canto I. sl. I), तस्य । Though singular, it refers to all the three worlds. जातावेकवचनम् ।

3. शान्तये—शम+क्तिन भावे शान्तिः Peace, तस्यै । तादर्थ्ये ४र्थी । Sacrificial fire also is lighted for the good of the world.

4. समुपेयुषी—सम+उप+इ क्वसु ङीप स्त्रियाम those that had come together. Qual. नरशिखित्रयी । The rule for क्वसु here is "उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च' which sanctions the irregular formation उपेयिवस (निपातन) । Com, "उपेयुषी मोक्षपदं मनस्विन, sl. 32. Canto I. The three fires—दक्षिण

1 The sense is that of विकार, because finally we have a particular relation here (*Char*) 2, The affix is वुञ्, by the rule 'पर्य्यभि', and these are to be in the sense सर्व and उभय respectively (*Char*) 3 सर्व and पुरुष take य and ढञ् respectively. पुरुष has it in the sense वध, विकार, समूह and तेन कृत। 4, Although in the Kamandakiya from the verse "निःस्तम्भ—"it is inferred that the place of discussion should have no pillars about, yet that is only to secure *loneliness*. Hence here the presence of pillars is no drawback.

Sara—तदानीं तैरपसारिताः सर्वेऽप्यनुचराः तथापि तु रत्नस्तम्भेषु संक्रान्तैः आत्मप्रतिबिम्बैस्तैः सानुचरा इव अलक्ष्यन्त।

CHARCHA

1. रत्नस्तम्भेषु—रत्नानां स्तम्भाः pillars of gems, ६तत्—। तेषु। अधि ७मी। Malli's remark 'विशेषे' means that, the षष्ठी in रत्नानाम् instead of the meaning सम्बन्ध in *general* (शेष), has a *particular* (विशेष) sense such as स्वस्वामिभाव, अवयवावयविभाव &c. Here it means प्रकृतिविकारभाव। रत्न is the प्रकृति and स्तम्भ the विकृति। That is to say the pillars were *made of gems.*

2, संक्रान्त &c—सम+क्रम्+क्त कर्त्तरि संक्रान्ताः reflected. प्रतिमीयते आभिः इति प्रति+मा+अङ् करणे प्रतिमाः images, संक्रान्ताः प्रतिमा एषाम्, बहु—।

3. चकाशिरे—काश+लिट् इरे। काशते, चकाशे, काशिष्यते, अचकाशिष्ट

4. एकाकिनः—एक+आकिनच् असहाये एकाकिन् unattended.

5. परितः—परि+ङि (७मी) तसिल स्वार्थे all round, The अभितः here seems to be an interpolation in Malli. परितः does not mean अभितः। 'पर्य्यभिभ्याञ्च सर्वोभयार्थ' restricts the

sense of परि to सर्व and of अभि to उभय when तसिल् is added. परितः means सर्वतः and अभितः is उभयतः।

6. पौरुषेय &c.—पुरुषाणां समूहः इति पुरुष+ढञ् पौरुषेयम् a crowd. तेन वृताः इत्यन्—।

7. Voice— ...प्रतिहैः तैः एकाकिभिः हतैः चकशे ।

5. Seats Occupied.

अध्यासामासुरुत्तुङ्गहेमपीठानि यान्यमी ।
तैरूहे केसरिक्रान्तत्रिकूटशिखरोपमा ॥ ५ ॥

Prak.—तैः केसरिक्रान्तत्रिकूटशिखरोपमा ऊहे [They bore resemblance with the three peaks of Mount Trikuta with a lion seated on each of them]. Who bore it ?=अमी यानि उत्तुङ्गहेमपीठानि अध्यासामासुः तैः ऊहे [Hari and his companions got seated on three high seats of gold. These seats bore the resemblance of...]. 5.

Prose—अमी यानि उत्तुङ्गहेमपीठानि अध्यासामासुः तैः केसरिक्रान्तत्रिकूटशिखरोपमा ऊहे । ५ ।

Eng.—Likeness of the three crests of Mount Trikuta mounted upon by licns was borne by the high pedestals of gold which they occupied. 5.

Beng.—সভাগৃহে তাঁহারা তিনটী উচ্চ স্বর্ণাসনে উপবেশন করিলেন, যেন তিনটী সিংহ ত্রিকূটপর্বতের তিনটি শিখরে আসীন হইল।৫।

Expl.—There they (Hari etc) occupied three lofty golden seats which looked like the peaks of Mount Trikuta sat upon by three lions. 5.

Malli—अध्यासामासुरिति। 'अमी' त्रयः 'यानि उत्तुङ्गहेमपीठानि' आसनानि (?) अध्यासामासुः' अधितष्ठुः येषु उपविष्टा इत्यर्थः ['अधिशीङ्स्थासां कर्म' इति कर्मत्वम्। आस उपवेशने। लिट्। 'दयायासश्च' इत्याम्प्रत्ययः। 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इत्यस्त्यनुप्रयोगः। 'आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्य' इति कृञ एव नियमात् अस्तेःनात्मनेपदम्।1] तैः' पीठैः 'केसरिभिः' सिंहैः क्रान्तानां

त्रिकूटस्य त्रिकूटाये: 'शिखराणाम् उपमा' सादृश्यम्' 'ऊहे' ऊढ़ा [वहेः कर्मणि लिट्। सम्प्रसारणम]। त्रीणि कूटानि अस्य इत्यन्वर्थसंज्ञा ['कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्' इत्यमरः। उपमालङ्कारः] ॥ ५ ॥

1. The character of a कर्म is given by the rule "अधिशी—" (*Char.*), लिट is attached to आस to sit down. आम् is the affix by the rule "दयायासश्च"। अस follows by the rule 'कृञ्चा—' (*Char.*); अस here does not take the आत्मनेपद, because the rule 'आम्प्रत्यय—' is restricted to कृ alone.

Sara—तुङ्गेषु ते त्रिषु हेमपीठेषु आसत। ५।

CHARCHA

1. अध्यमासासुः—अधि+आस्+लिट्, उस्। आस आसामास—आसाचक्रे—आसाम्बभूव। आसिष्यते, आसिष्ट। Here आम् is attached in लिट् by दयायासश्च। This gives अध्यासाम्+लिट्। Then the rule 'कृञ्चानु—' adds one of कृ भू अस् after आस। We now get अध्यासाम्+अस+लिट्। Next the rule 'आमप्रत्ययवत' bars the आत्मनेपदा, restricting it to कृञ् only. Thus अध्यासामासुः आध्यासाचक्रिरे अध्यासाम्बभूवुः are optional forms.

2. उत्तुङ्ग &c.— उत्तुङ्ग high. हेमन् gold. पीठ stool. हेम्नः पीठानि हेमपीठानि seats of gold. इतत्—the षष्ठी implying विकार as in रत्नस्तम्भ, sl. 4. उत्तुङ्गानि हेमपीठानि कर्मधा—। तानि। कर्म of अध्यास—।

3. ऊहे—वह+लिट् ए कर्मणि। वहति-ते, उवाह—ऊहे लिट् घल् उवहिथ—उवोढ़, वक्ष्यति-ते, अवाक्षीत्—अवोढ।

4. केसरि &c.—केसर manes. It is dental in this sense. 'सटायां केसरो दन्त्यः'—*Amaratika.* The palatal केशर means pollen of flowers. केसराः सन्ति एषाम् इति केसर+इनि मत्वर्थे केसरिणः lions. क्रम+क्त कर्मणि क्रान्त topped. उप+मा+अङ भावे उपमा resemblance. त्रिकूटस्य शिखराणि त्रिकूटशिखराणि इतत्—। केसरिभिः

5. विचक्षण:—विचष्ट इति वि+चक्ष+ल्युट कर्त्तरि बाहुलकात विचक्षण: *lit*, a clever speaker; hence *clever* in general, Qual इति। This derivation is after the न्यास whom Malli. follows. Though ल्युट is enjoined in the भाव, करण and अधिकरण वाच्य only, it is here attached in the कर्त्तवाच्य by the rule 'कृत्यल्युटो बहुलम्' which declares irregularity in कृत्य and ल्युट affixes; so that they are sometimes seen in senses other than those in which they are enunciated. Haradatta and after him Bhattoji derive it with युच in the कर्त्तृवाच्य by the rule 'अनुदात्तेतश्च हलादे:, चक्ष being indeed a अनुदात्तेत् root।

6, *Voice*—...विचक्षणेन हरिणा...स: विप्रतिषेध:...।

7. *Hari began with a smile.*

द्योतितान्त:सभै: कुन्दकुड्मलाग्रदत: स्मितै:।
स्नपितेवाभवत्तस्य शुद्धवर्णा सरस्वती॥ ७॥

Prak—तस्य सरस्वती शुद्धवर्णा अभवत [His Sarasvati appeared in a clear complexion]. How was that?—स्नपिता इव सरस्वती [It seemed as if Sarasvati had taken a bath, and with dirt thus removed, her complexion improved]. Whence the bath?—कुन्दकुड्मलाग्रदत: तस्य स्मितै: स्नपिता सरस्वती [Hari's smile, while talking, exposed his teeth which were white like the Kundabuds and bathed saraswati in a white light]. Light from smiles?—द्योतितान्त:सभै: स्मितै: [Certainly, light preceeded from smiles. So much so that the whole interior of the Council-room was lighted up].

Prose—कुन्दकुड्मलाग्रदत: तस्य सरस्वती द्योतितान्त:सभै: स्मितै: स्नपिता इव शुद्धवर्णा अभवत॥ ७॥

Eng.—Of him with teeth like the tips of Kunda-buds, the Sarasvati (speech) appeared in a clear complexion, washed as it were by smiles that lighted up the interior of the Council-room.

Beng.—ঈষদ্ধাস্যের সহিত হরি বলিতে লাগিলেন। কুন্দ কলিকার ন্যায় শুভ্র তাঁহার দন্তাগ্র প্রকটিত হইল। দশন-প্রভায় সভা-গৃহের অভ্যন্তর উদ্ভাসিত হইল ও তাঁহার কথাগুলি যেন সেই প্রভায় স্নাত হইয়াই শুদ্ধবর্ণ হইল। ৭।

Expl.—Hari spoke with a smile which slightly exposed his teeth the brilliance of which lighted up the interior of the Councilhall, His words were flawless as if purified by the bath of that light. 7.

Malli.-द्योतितेति। कुन्दं माघभवः पुष्पविशेषः ['माध्यं कुन्दम्' इत्यमरः]। कुन्दकुड्मलाग्राणि इव दन्ता यस्य 'कुन्दकुड्मलाग्रदतः', ['अग्रान्तशुद्ध-शुभ्रवृषवराहेभ्यश्च' इति अग्रान्तपूर्वपदबहुव्रीहेः समासान्तो वैभाषिको दतादेशः (दत्रादेशः) ?1] 'तस्य' हरेः 'सरस्वती' अन्तःप्रधाना सभा 'अन्तःसभा' सभा-भ्यन्तरमित्यर्थः सा 'द्योतिता' प्रकाशिता यैस्तैः सन्मिता इव क्षालिता इव [स्नातेर्ण्यन्तात् क्तः। 'अर्तिह्री—' इत्यादिना पुगागमः। 'मितां ह्रस्वः'2] 'शुद्धवर्णा' स्फुटाक्षरत्वात् स्वच्छकान्तिः 'अभवत्' [अत्र स्वाभाविकवर्णशुद्धेः स्नानहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते 3]। स्मितपूर्वाभिभाषी हरिरिति भावः ॥ ७ ॥

1. Here by the rule 'अग्रान्त—' the substitute दत् is treated as a समासान्त to the बहुव्रीहि, the पूर्वपद having अग्र-final in it (*Char*). 2, क्त is the affix after स्ना with णिच् attached. पुक् comes in by 'अर्तिह्री—'। The short vowel is substituted by 'मितां—" (*Char*). 3. Here the surmise is that the purity of composition, which was natural, was due to a bath,

Sara—अभाषत चासौ स्मितपूर्वम। ततो दशनप्रभाभिः मन्त्रभवनमालो-कितमभूत ॥ ७ ॥

CHARCHA

1, द्योतित &c.—द्युत्+णिच्+क्त कर्मणि द्योतित lighted. अन्तर् is an अधिकरणप्रधान अव्यय here used in the sense of मध्यम् interior. अन्तःप्रभागः सभा अन्तःसभा interior of the Council-hall. समासः—like शाकपार्थिव। or सभायाः अन्तः=अन्तःसभा, राजदन्तादित्वात् अन्तःशब्दस्य पूर्वनिपातः। द्योतिता अन्तःसभा एभिः बहु—। तैः। Qual. स्मितैः।

2. कुन्द &c.—कुन्द a white flower. कुड्मल bud. कुन्दानां कुड्मलानि, इतत्—। तेषाम अग्राणि the tips of *Kunda* buds. इतत्—। By लक्षणा, transference of epithets this means कुन्दकुड्मलाग्राणि इव *like* कुन्दकुड्मलाग्र। तादृशा दन्ता अस्य कुन्दकुड्मलाग्रदन्तः or कुन्दकुड्मलाग्रदन् having teeth like the tips of &c. बहु—। तस्य। Qual तस्य which refers to *Hari*। दन्त is optionally replaced by दत (दत्) by 'अग्रान्त—' in a बहु—'the पूर्वपद ending in अग्र, or being one of शुद्ध &c. The अ of दत is dropped, the प्रातिपदिक here being कुन्दकुड्मलाग्रदत् which is declined—दन्—दन्तौ—दन्तः &c. like a शतन्त word

3, स्मितैः—The idea has already occured in 'स्मित विनिम्ना—', in Canto I, sl. 25. अनुक्त कर्त्ता of स्नपिता।

4. स्नपिता—स्ना+णिच्+क्त कर्मणि स्त्रियाम्। Qual. सरस्वती। The steps indicated by Malli. are—स्ना+णिच्=स्नाप्+णिच्। The rule on this point, in full, is 'अर्त्ति ह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुङ् णौ'—when णिच् follows, आकारान्त roots and the roots ऋ, ह्री &c. get the augment पुक् (प)। Next स्ना is optionally treated as मित् when no उपसर्ग precedes ('ग्लास्नावनुवमाञ्च') leading to स्नपिता or स्नापिता। But with an उपसर्ग, say प्र the only form is प्रस्नापिता।

5, शुद्धवर्णा—शुद्धः वर्णः यस्याः, बहु—। There is a pun here. शुद्ध is अदोष faultless; also शुभ्र white. वर्ण is अक्षर

letter; also रूप colour, complexion. So शुद्धवर्णा may mean either अदोषाक्षरा or शुभरूपा। Qual. सरस्वती।

6. सरस्वती—सरस्वती is supposed to have sprung from Brahman's mouth. The word means speech and also the presiding deity of speech. "सरस्वती सरिद्भेदे। वाच्यापगायाँ स्त्रीरत्न गीर्वाणदेवतयोरपि"। उक्त अणिकर्त्तृ कर्म of the क्रिया in स्नपिता। Thus सरस्वती स्नातवती without णिच्। स्ना being अकर्मक, its अणिकर्ता becomes कर्म by the rule "गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्त्ता स णौ।' Thus द्विजमतानि सरस्वतीं स्नपितवन्ति with णिच् attached. Changing the voice द्विजैः सरस्वती स्नपिता। This too carries a pun. It means both वाग्देवी and वाक speech. Hence शुद्धवर्णा सरस्वती=अदोषाक्षरा वाक् or शुभरूपा वाग्देवी। The latter is a fact. Compare "सर्वशुक्ला सरस्वती," "या कुन्देन्दुतुषारहारधवला" &c.

7. *Voice*......सरस्वत्या स्नपितया शुद्धवर्णया अभूयत।

8. *I speak but to hear you speak.*

भवद्गिरामवसरप्रदानाय वचांसि नः।
पूर्वरङ्गः प्रसङ्गाय नाटकीयस्य वस्तुनः॥ ८॥

Prk—भवद्गिराम् अवसरप्रदानाय नः वचांसि [My words are only to introduce your speech. They invite discussion and by no neans give the decision]. What is that like?—नाटकीयस्य वस्तुनः प्रसङ्गाय पूर्वरङ्गः [They are like the prologue of a drama which does not relate but merely introduces the story of the drama]. 8.

Prose—भवद्गिराम अवसरप्रदानाय नः वचांसि। पूर्वरङ्गः नाटकीयस्य वस्तुनः प्रसङ्गाय॥ ८॥

Eng.—My words are to create an occasion for your remarks. The prologue is for the introduction of the matter of the drama. 8.

Beng.—আপনাদিগকে বলিতে অবসর দিব বলিয়াই আমি বলিতে যাইতেছি। নাটকের বিষয়ের অবতারণা করার জন্যই পূর্ব্বরঙ্গের অবতারণা।

Expl—See *Prak.* above.

Malli—कार्य्यं विप्रतिषेधं निवेद्य तत्र स्वमतमावेदयिषन् पण्डितमानित्वं तावत् परिहरति भवद्भिरमिति। 1 'भवद्भिरां' युष्मद्वाचाम अवसरप्रदानाय प्रसञ्जनाय इत्यर्थः 'नः अस्माकं 'वचांसि। सिद्धान्तोन्नयनार्थमुच्यन्ते न तु सिद्धान्तत्वेन 2 इत्यर्थः। तथाहि पूर्वं रज्यते अस्मिन् इति पूर्वरङ्गः नाट्यशाला। तत्स्थं कर्म अपि पूर्वरङ्गः इति दशरूपके। अतः पूर्वरङ्गो नाम रङ्गप्रधानाग्रवर्ती (?) रङ्गविघ्नशान्तिकारी नान्दीपाठगीतवादित्राद्यनेकाङ्गविशेषो (? विशिष्टो) नाट्यादौ कर्त्तव्यः कर्मविशेषः [तदुक्तं वसन्तराजीये—'यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये। कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः प्रकीर्त्तितः 3 ॥]। स पूर्वरङ्गः नाटकेभव 'नाटकीयं तत्र वर्द्धमितयर्थः [वृद्धाच्छः। तस्य आयन—'इति (? आयन्—इति) ईयादेशः] तस्य 'वस्तुनः प्रस्तुतस्य (?) प्रसङ्गाय प्रसञ्जनाय प्रवर्त्तनाय इति यावत, अतः प्रथमवादो न दोषाय इति भावः [पूर्वरङ्गः प्रस्तावना इति रङ्गराजः। तच्चिन्त्यम्। पूर्वरङ्गं विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते। प्रविश्य तद्वदपरः काव्यमास्थापयेन्नटः॥ प्रथमं पूर्वरङ्गश्च ततः प्रस्तावनेति च। आरम्भे सर्वनाट्यानामेतत सामान्य-मिष्यते॥ इति दशरूपकादुक्तभेदविरोधात 4 इति। अत्र हरिवाक्यपूर्वरङ्गयोः प्रसङ्गकत्व-स्वरूपसामान्यस्य वाक्यद्वये शब्दान्तरेण पृथङ्निर्देशात प्रतिवस्तूपमालङ्कारः। तल्लक्षणं तु उक्तम5] ॥ ८ ॥

1. About to state his own views after stating the conflict, he discards pedantry by भवद्गिराम् &c. 2. Are stated to introduce the decision, they are not the decision itself. 3. So it is said in the Vasantarajiya—"Purvaranga is what the actors do before the performance of a drama to remove obstructions to the staging. 4. Rangaraja says पूर्वरङ्ग is प्रस्तावना। This is doubtful, because it clashes with statements in the Dasarupaka etc, Such as—"The सूत्रधार having gone out after finishing the पूर्वरङ्ग, another actor looking like him enters.

and introduces the drama"; again—This much is common to all dramas at the commencement, *viz*. the पूर्वरङ्ग is performed first then follows the प्रस्तावना। 5. Here the अलङ्कार is प्रतिवस्तूपमा, because the common attribute of हरिवाक्य and पूर्वरङ्ग, *viz*, the character of an Introduction, is separately stated in two different language. The definition is already given.

Sara—यदत्र मया उच्यते नासौ सिद्धान्तः किन्तु मदुक्तिं श्रुत्वा किं वा भवन्तौ मन्येते तच्छ्रवणार्थम् एव ॥ ८ ॥

CHARCHA

1. भवद्गिराम्—भवतोः गिरः भवद्गिरः your statements, ६तत्—। तासाम्। शेषे षष्ठी, related to अवसर—।

2. अवसर &c.—अवसरत्यस्मिन् इति अव+सृ+घ अधिकरणे संज्ञायाम् अवसर opportunity. अवसरस्य प्रदानम्, ६तत्—। तस्मै। तादर्थ्ये ४र्थी।

3. पूर्वरङ्गः—पूर्वं रज्यते अस्मिन् इति पूर्व+रञ्ज घञ् अधिकरणे पूर्वरङ्गः, उपपदतत्—। *Or* रज्यते अस्मिन् रङ्गः; पूर्वश्चासौ रङ्गश्च, कर्मधा—। We do not get रागः, because नलोप is enjoined in भाववाच्य and करणवाच्य (of घञ) only ('घञि च भावकरणयोः')।

4. प्रसङ्गाय—प्र+सञ्ज घञ् भावे प्रसङ्गः introduction. तस्मै। तादर्थ्ये ४र्थी, if सञ्ज is taken as अकर्मक only; or, 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' ४र्थी। सञ्ज is both सकर्मक and अकर्मक। For सकर्मक use compare '(तेन) अवसक्तः पितुस्तेऽद्य मृतः स्कन्धे भुजङ्गमः'=*Mahabharata*: 'पुत्रे सर्वं समासज्य'...*Manu*, 'भूयः स भूमेर्धुरमाससञ्ज'—*Raghu*. But it is immaterial whether the root सञ्ज *is* सकर्मक or अकर्मक। The rule 'तुमर्थाच्च—applies to *all* roots in general, अकर्मक roots not excepted; Thus शयनाय यतते=शयितुं यतते; मरणाय अध्यवस्यति=मर्तुमध्यवस्यति though शी and मृ are अकर्मक roots. In fact the rule applies wherever तुमुन् is available. So we prefer to apply 'तुमर्थाच्च' here.

5. नाटकीयस्य—नटनम् इति नट+घञ् भावे नाटः acting नाट एव नाटकम् acting. 'क्वचित् स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते' इति कावलम्। By transference of epithets, this is taken to mean *that which requires acting. i. e.* drama. *Or* नटतीति नट+ण्वुल् कर्त्तरि नाटकः an actor, an actor. By transference of epithets this means the work which the actor stages, a drama. *Or* नटतीति नट+अच् कर्त्तरि नटः। स एव नटकः। तस्य इदम् इति (*i. e.* a drama) नटक+अण् नाटकम् adrama. This derivation requires no transference of epithets (लक्षणा) and is to be preferred. नाटके भवनम् इति नाटक+छ नाटकीयम् details in the drama. तस्य। 'वृद्धाच्छः' means that छ is attached to words in whichthe first vowel is आ ऐ or औ। Malli's second rule in full is"आयनेयीनीयियः फढखच्छघां प्रत्ययादीनाम्" *i. e.* फ ढ, ख् छ् घ् leading in a प्रत्यय are replaced by आयन् एय्, ईन् ईय् and इय् respectively.

6, वस्तुनः—वस्तु subject matter, तस्य। शेषे षष्ठी related to प्रसङ्गाय ; or कर्मणि कृद्योगा षष्ठी (if सङ्ग is सकर्मक)।

Voice—वचोभिः (श्रूयते) पूर्दरङ्गेण (सूयते)।

9. My absence does not matter to Yudhishthira.

करदीकृतभूपालो भ्रातृभिर्जित्वरैर्दिशाम्।
विनाप्यस्मदलम्भूष्णुरिज्यायै तपसः सुतः॥ ६॥

Park—तपसः (धर्मस्य) सुतः इज्यायै अलं भूष्णुः [Yudhishthira, the son of *Tapas*, will no doubt celebrate the sacrifice without a hitch], But towards this he relies on your support—अस्मत् विना अपि अलं भूष्णुः [Oh, he is strong enough to prevent hitch even without my help]. How so ?…करदीकृतभूपालः तपसः सुतः [Hitch is to be apprehended from rival

kings. Such there are none, because all other kings are but his vassals paying him tribute]. How can you say that ?—दिशां जित्वरैः भ्रातृभिः करदीकृतभूपालः [Do you forget that his brothers had conquered all the quarters and contributions come from all other kings] 9.

Prose—दिशां जित्वरैः भ्रातृभिः करदीकृतभूपालः तपसः सुतः (धर्मस्य पुत्रः) युधिष्ठिरः अस्मत् विना अपि इज्यायै अलं भूष्णुः ॥ ९ ॥

Eng,—The son of *Tapas*, with kings rendered tributary by brothers, the conquerors of the quarters, is competent for the sacrifice even without me. 9.

Beng—ধর্ম্মপুত্র যুধিষ্ঠির ভ্রাতৃগণের সাহায্যে দিগ্বিজয় করিয়া সমস্ত রাজমণ্ডলকে করদরূপে পরিণত করিয়াছেন। আমি না গেলেও তিনি নির্বিঘ্নে যাগ সম্পন্ন করিতে পারিবেন। ৯।

Expl.—The kings are all under subjugation of Yudhishthira. So none of them can oppose the performance of his sacrifice. My absence will not therefore matter to him. 9.

Malli—सम्प्रति स्वमतमाह। करदीकृतेति। दिशां जित्वरैः जयशीलैः ['इण् नश्जिसर्त्तिभ्यः क्वरप्'। कृद्योगात कर्मणि षष्ठी] 'भ्रातृभिः' भीमादिभिः हेतुभिः करदाः षष्ठभागप्रदाः ['भागधेयो बलिः करः' इत्यमरः (?) ततः च्विः। ऊर्यादिच्विडाचश्च इति गतिदशायां 'कुगतिप्रादयः' इति नित्यसमासः 1] । अकरदाः करदाः सम्पद्यमानाः कृता 'करदीकृताः भुपालाः यस्य सः करदीकृतभूपाल' मण्डलः 'तपसः सुतः' धर्मपुत्रः ['तपश्चान्द्रायणादौ स्यादूर्मे लोकान्तरेऽपि च' इति विश्वः] 'अस्मत् विना अस्मदभावेना अपि इज्यायै' ['पृथग्विना नाना—'इत्यादिना तृतीयाविकल्पात् पञ्चमी] इज्यायै यागाय [यजेर्भावे क्यप्। 'वचिस्वपि— इत्यादिना सम्प्रसारणम्। 'नमःस्वस्ति—इत्यादिना चतुर्थी] 'अलं समर्थः 'भूष्णुः भवनशीलः ['भूष्णुर्भविता' इत्यमरः। 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः' इति ग्स्नुप्रत्ययः। क्ङिति च इत्यत्र गकारप्रश्लेषात् गुणाभावः। तथाच जयादित्यः तत्रैव—गकारोऽपि चर्त्वभूतो निर्दिश्यते 2। अतो-ऽस्मयात्रैव कार्या न यज्ञयात्रा इति भावः] ॥ ९ ॥

1. To this च्वि is attached. It is a नित्यसमास by the rule 'कुगति—', what ends in च्वि being a गति by the rule 'ऊर्यादि—' (*Char*). 2. The affix is णमुल् by "ण्वाजि—"। गुण does not take place, because ण् is attached to the rule—'क्ङिति च'। Thus says जयादित्य on this very rule—'ण too is mentioned in the shape of a चर्' (*Char*,)

Sara—भ्रातृभिः सहायवान् युधिष्ठिरः असन्निहितेऽपि मयि सम्पन्नयाग एव स्यात् ॥ ९ ॥

CHARCHA

1. करदी etc.—कर tribute. करं ददति इति कर+दा+क कर्त्तरि करदाः paying tribute, उपपदतत्—। भुवं पालयन्ति इति भू+पा+णिच अण् कर्त्तरि भूपालः kings, उपपदतत्—। अकरदाः करदाः सम्पद्यमानाः कृताः इति करद+च्वि कृ क्त कर्मणि करदीकृताः rendered tributary, गतितत्—which is a नित्यसमास। करदीकृताः भूपाला यस्य बहु—। Qual, सुतः। पा becomes पाल with the augment लुक when णिच is attached. The rule 'ऊर्यादि—" means that words of the ऊर्यादि class, and words ending in च्वि and डाच are technically called गति। The rule 'कुगति—' means that the word कु and those known as गति and also the प्रादि prefixes form compounds of the नित्यतत्पुरुष class.

2, भ्रातृभिः—Malli, has हेतौ तृतीया। करणे तृतीया will answer at least equally well.

3. जित्वरैः—जि+क्वरप् कर्त्तरि साधुकारिणि जित्वराः thoroughly subjugating तैः। Qual. भ्रातृभिः। Malli takes ताच्छील्य क्वरप which is objectionable, becauase no habit is implied.

4. दिशाम—दिश+क्विन् कर्मणि दिशः the quarters, तासाम। अनुक्त कर्मणि षष्ठी owing to the क्त in जित्वरैः।

5. भ्रातृ—भ्रातृभिः and भ्रातृमान् correct, The rule in full being 'प्रपञ्चिनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम'।

6. अलम—An अव्यय here implying सामर्थ्य। Hence अलम here is समर्थ:। अलं भूष्णु means समर्थो भविता।

7. भूष्णु:—भू ग्स्नु कर्त्तरि साधुकारिणि=भूष्णु: will very well become. No इट; the rule 'श्रुय् क: किति' prohibits इट। Here too Mali, has शीलार्थ। The form expected is भोष्णु: with गुण: in भू। Malli says that affixes that drop ग do not cause गुण or वृद्धि। This is by the prohibition 'क ङिति च'। It may be thought that the prohibition speaks of क and ङ only and not of ग also. This is an error, the rule has ग also in it, Thus गश्च कश्च ङश्च gives ग क ङ as a द्वन्द्व। But ग क ङ=क क ङ by सन्धि, because ग the तृतीयवर्ण becomes क the प्रथमवर्ण when क follows, Next ककङ yields the rule 'क्ङिति च' with क double; चर् means वर्गप्रथम वर्ण...।

8. इज्यायै—यज+क्यप भावे इज्या sacrifice, तस्यै। अलंयोगात चतुर्थी by the rule 'नम:स्वस्तिस्वधास्वाहालंवषड्योगाच्च'। Malli's rule in full is 'वचिस्वपियजादीनां किति'—the roots वच, स्वप and those of the यजादि class take सम्प्रसारण, *i, e,* change य into इ व into उ and र into ऋ when an affix dropping क follows. Thus यज here becomes इज।

9. *Voice*—भूपालेन···सुतेन···भूष्णुना (भविष्यते)।

10. *Remark*—The object of the verse is to show that attendance at sacrifice is *avoidable*, because Hari's absence from it makes no material difference towards the result, so far as Yudhishtira is concerned.

10. Sisupala cannot be ignored.

उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्य: पथ्यमिच्छता।
समौ हि शिष्टैराम्नातौ वर्त्स्यन्तावामय: स च ॥१०॥

Prak—परस्तु उत्तिष्ठमान: न उपेक्ष्य: [On the other hand, an

enemy growing in strength cannot be overlooked]. What is the harm ?— पथ्यम् इच्छता न उपेक्ष्यः [He who consults his own good, cannot overlook such an enemy ; for then the enemy will soon become more than a match for him]. Yet one must not be hasty—आमयः स च वर्द्धिष्णू समौ हि शिष्टैः आम्नातौ [Such an enemy is by the wise, likened to a disease that is about to develop. Both are to be suppressed before development. Hence I may neglect the inviation of Yudhisthira but cannot ignore Sisupala]. 10.

Prose—पथ्यम् इच्छता उत्तिष्ठमानः परः न उपेक्ष्यः। (हि) वर्द्धिष्णू आमयः स च शिष्टैः समौ आम्नातौ। or परस्तु उत्तिष्ठमानः पथ्यम् इच्छता न उपेक्ष्यः। आमयः स च वर्द्धिष्णू शिष्टैः समौ हि आम्नातौ॥ १०॥

Eng.—But an enemy rising is not to be slighted or neglected by one wishing one's own good. For, he and disease, about to develop, are by the wise, declared as alike. 10

Expl.—See *Prak*

Beng.—পক্ষান্তরে যিনি নিজের হিত চান তিনি শত্রু বাড়িয়া চলিয়াছে দেখিয়া উদাসীন থাকিতে পারেন না। প্রাজ্ঞেরা বলেন রোগ ও শত্রুকে বাড়িতে দিলে ফল তুল্যই হয়॥ ১০॥

Malli—ननु यद्यान्ते नैवयात्रायाम् उभयानुसरणं स्यात्। तत्राह उत्तिष्ठमान इति 1। उत्तिष्ठमानः वर्द्धमानः [उदोऽनूर्द्ध्वकर्मणि इत्यात्मनेपदम्] परः शत्रुः पथः अनपेतं पथ्यं हितम् आरोग्यञ्च इच्छता पुंसा इति शेषः न उपेक्ष्यः न चौदासीन्येन द्रष्टव्यः। कुतः ? हि यस्मात् वर्द्धिष्णू वर्द्धनशीलौ [अलंकृञ् सह्या इति सदादिसूत्रः ऽइष्णुः स्वस्नोः इति विभाषया परस्मैपदम्। न दृदभावश्तुर्भ्रः इति इडभावः 2] आमयः व्याधिः [रोगव्याधिगदामयाः इत्यमरः] सः शत्रुः च शिष्टैः नीतिज्ञैः समौ तुल्यवृत्ती आम्नातौ आख्यातौ। अल्पीयसोऽप्यरेर्हि मंहानर्थाय रोगवत्। अतस्तस्योपेक्ष्यत्वादभयानुसृतिः कृता॥ इति भावः 3। [उपमालङ्कारः]॥ १०॥

1. He says उत्तिष्ठमान &c. on the point that both the duties are represented if march to victory is undertaken after the sacrifice. 5. सत (शतृ and शानच) being substituted for लृट by 'लृटः—'; we have optionally the परस्मैपद by 'इद्धः— I इट is absent owing to the prohibition 'न हृद्धः—" I (*Char*). 3. The sense is that the growth of even a small enemy, like that of a disease, is dangerous; so, such an enemy being incapable of neglect, how can both the duties be observed ?

CHARCHA

1. उत्तिष्ठमानः—उद्+स्था+शानच कर्त्तरि ङ्ती rising. Malli's rule for the आत्मनेपद here means स्था preceded by उद् takes the आत्मनेपद if no upward motion is implied. The rule is modified by the Varttika 'उद ईहायामिति वक्तव्यम'—the आत्मनेपद requires the presence of ईहा (wish, motive, object &c.) Thus "यदुत्तिष्ठति वर्णेभ्यो नृपाणां क्षयि तद्धनम'—*Sakuntala*, Act. II. Qual परः I

2. तु—Implies भेद difference. Attention to sacrifice is optional, not so (भेद) the attention to enemy. Malli omits तु I

3. उपेक्ष्यः—उप+ईक्ष+ण्यत कर्मणि negligible.

4. पथ्यम—पथिन् course, तम्नादनपेतम् इति पथिन्+यत पथ्यम that which has not deviated from the right course; hence that which is proper, that which is beneficial, &c. Malli's पथः अनपेतम् is in accordance with the rule 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' I Comp. पाथेय in the sense पथि साधुः in 'गृहीतपाथेयो भव'—*Sakuntala* Act 11. Malli takes it in a double sense applying to विजगीषु and also व्याधित (sick), Thus पथ्य wholesome हित (विजिगीषु), also पथ्य

convalescence आरोग्य। The second sense repuires some twisting of पथ्य in the sense *sick diet.* The sick are starved but the convalescent get sick-diet.

5. समौ—Equal. Equality is *relative.* Note that सम has to be predicated of at least two things. शत्रु is सम carries no sense. आमय is सम is also meaningless. शत्रु and आमयः are सम is intelligible, Qual. आमयः and सः jointly. आमयः सः च is equivalent to तौ by एकशेष। Hence the dual in समौ।

6. शिष्टैः—शास् instruct + क्त कर्मणि शिष्ट trained. तैः।

7. आम्नातौ—आ + म्ना + क्त कर्मणि आम्नात declared. तौ। Qual. आमयः and सः *jointly.* (See समौ)।

8. वर्त्स्यन्तौ—वृध + लृटः स्थाने शतृ = वर्त्स्यन् growing. तौ। Qual, आमयः and सः *jointly* (See समौ)। वर्धते, ववृधे, वर्त्स्यति—वर्धिष्यते, अवर्धिष्ट—अवृधत्। वृध being आत्मनेपदी, We expect शानच् not शतृ। But the rule 'वृद्भ्यः—' gives the परस्मैपदम् *optionally* to वृत, वृध शृध, स्यन्द and कृप when स्य or सन् follows. Also the root is सेट्; why not then वर्धिष्यन्तौ in the परस्मैपद with शतृ? The answer is, the rule 'न वृद्भ्यः—' bars इट in the परस्मैपद। Hence the forms वर्त्स्यन्तौ and वर्धिष्यमाणौ।

9. आमयः स च—We cannot have a द्वन्द्व and write तदामयौ because the rule 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्' makes एकशेष compulsory in such cases. If the rule had not said नित्यम् we could have obtained optionally an एकशेष or a द्वन्द्व with the same वाक्य, *viz.,* आमयश्च स च।

10. च—Implies इतरेतरयोगः, *i. e.,* joint action. Hence dual in the qualifying epithets समौ, आम्नातौ and वर्त्स्यन्तौ। With separate action अन्वाचय etc.. *i. e.,* when e predication is of *each* of the constituents separately

we should get singular as in—

"अतिथिर्बालकश्चैव राजा भार्य्या तथैव च। अस्ति नास्ति न जानाति देहि देहि पुनः पुनः ॥' सुनीथ मन्त्र सुविचक्षणः सतः सुसाश्रिता स्त्री नृपतिः सुषेवितः। विचिन्त्य चोक्तं सुविचार्य्य यत् कृतं सुदीर्घकालेऽपि न याति विक्रियाम ॥' etc.

11. *Voice* इच्छन् उत्तिष्ठमानं परं न उपेक्षेत।...आमयं तम शिष्टाः आम्नातवन्तः।

11. I resent the world's wrongs

न दूये सात्वतीसूनुर्यन्मह्यमपराध्यति।
यत्तु दन्दह्यते लोकमदो दुःखाकरोति माम् ॥ ११ ॥

Prak.—यत् सात्वतीसूनुः मह्यम् अपराध्यति (ततः) न दूये [I overlook personal wrongs at the hands of my kinsman Sisupala, the son of my father's sister]. Then what is it that you mind ?—यत्तु लोकं दन्दह्यते अदः मां दुःखाकरोति [I am grieved to see that he oppresses the world].

Prose—सात्वतीसूनुः (शिशुपालः) मह्यम अपराध्यति (ततः) न दूये। तु लोकं दन्दह्यते (इति) यत् अदः मां दुःखाकरोति ॥ ११ ॥

Eng,—I grieve not that Satvati's son wrongs me. But that he oppresses the world, this is what offends me.

B*eng.*—পিতৃষসার পুত্র হইয়াও শিশুপাল আমার অনিষ্ট করিতেছে তাহাতে আমার দুঃখ নাই, কিন্তু সে জগতের পীড়া জন্মাইতেছে, ইহাই ক্রোধের বিষয় ॥১১॥

Expl.—See *Prak*. above.

Malli—नन्वेवं (? नत्वेवं) स्वार्थपरत्वदोषः लोकानुग्रहपरत्वादस्याप्रवृत्तेरित्याशयेनाह नेति 1। सत्वतः अपत्यं स्त्री 'सात्वती' नाम हरेः पितृष्वसा ['उत्सादिभ्योऽञ्'] तस्याः 'सूनुः' चैद्यः। बन्धुरपि खलो न मृष्यते इति भावः। 'यत् मह्यम् अपराध्यति' द्रुह्यतीति यावत् [क्रुधद्रुह 'इत्यादिना चतुर्थी 2 [ततः इति शेषः (यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्) 'न दूये' परितप्ये [दूङ् दैवादिकात् कर्त्तरि लट्। उत्तमपुरुषैकवचनम] किं 'तु' लोकं दन्दह्यते गर्हितं यथा स्यादेवं दहति

इति ब्रुवन् ['लुपसदचरजप' इत्यादिना गर्हायां यङ् 'जपजभदहदशभञ्जपशां च' इत्यभ्यासस्य नुगागमः 3] 'अहः' लोकदहनं 'मां दुःखाकरोति' दुःखमनुभावयति इत्यर्थः ['दुःखात् प्रातिलोम्ये' इति डाच्प्रत्ययः]। अतश्चैद्य एव अभियातव्यः पार्थस्तु पश्चादनुनयेन प्रसादनीयः इत्यर्थः 4 । १२ ॥

1. He says न etc.,—With the thought that this undertaking is for the good of the world and is not indeed tainted by selfishness, 2. See *Charcha* 3. यङ् is attached to imply censure by 'लुप—' (*Charcha*), नुक् is the augment of the अभ्यास by 'जप—' (*Charcha*), 4. The sense is—Let us then march against *Chaidya*, Partha can be pacified afterwards by entreaties.

Sara—नेयं मम स्वार्था प्रवृत्तिः। लोकमयं पीडयति इतोऽवायमुल्ला-दनीयः ॥ १२ ॥

CHARCHA

1. दूये—दू+लट् ए। दूयते, दुदुवे, दविष्यते, अदविष्ट।

2. सात्वती &c.— सत्वत् was an uncle of Hari's father. सत्वतः अपत्यं स्त्री इति सत्वत्+अञ् ङीप् सात्वती। She was an aunt of Hari तस्याः सूनुः। It does not appear becoming to speak of one's uncle or aunt by name ; सात्वत however often is used for यादव। Comp. 'सुचिरं सह सर्वसात्वतैः' where सर्वसात्वतैः means सर्वयादवैः। The epithat सात्वती may therefore be applied to any girl of the यादव race. Thus interpreted सात्वतीसूनुः means "son of a girl of the यादव family" which involves no breach of decorum.

3. यत्—Malli, takes this as an अव्यय meaning यस्मात्। This repuires the mention of तस्मात also, because यद् and तद् are correlatives. But as तस्मात् does not occur in the verse, Malli, adds 'ततः इति शेषः। Those who are not satisfied with this may construe as (अहम्) न दूये

यत् मात्वतीसूनुः मह्यमपराध्यति placing यत् in the उत्तरवाक्य। The two sentences are अहं नहृ ये and यत मात्वतीसूनुः etc.

4. मह्यम—चतुर्थी owing to अपराध्यति। The rule in full is 'क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः'। अपराध towards Hari is not possible without कोप towards him. Hence मह्यम् in the ४र्थी।

5. अपराध्यति—अप+राध (दिवादि अकर्मक)+लट तिप्। राध्यति, रराध रात्स्यति, अरात्सीत्। Nom, सात्वतीसूनुः।

6. दन्दह्यते—दह+यङ् भावगर्हायाम दन्दह्यते viciously burns. दहति ददाह, धक्ष्यति, अधाक्षीत। The rule for यङ् is 'लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम्'। भावगर्हा is "censure of the act". Now दह+यङ्=ददह्+य। Next नुक (न्) is attached to the अभ्यास, i. e, to the first द, by the rule 'जपजभ—(Malli.) This yields दन् दह य=दन्दह्य् which is a सनाद्यन्तधातु। It takes the आत्मनेपदम् becuse it has dropped a ङ (ङित्), the rule being 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्'।

7. दुःखाकरोति—दुःखेन योजयति प्रतिलोमाचरणेन पीड़यतित्यर्थः दुःख+डाच्+कृ+लट् तिप। दुःखाकरोति pains by misconduct. दुःखा is what is technically called a गति। The rule is 'ऊर्यादिच्विडाचश्च' (sl. 9). No समास owing to the prohibition 'उपपदमतिङ्'। Nom. अहः।

8 Voice—सूनुना अपराध्यते···दूयते (मया) येन लोकः दन्दह्यते आसुना अहं दुःखाक्रिये।

12. What do you say ?

मम तावन्मतमिदं श्रूयतामङ्ग वामपि।
ज्ञातसारोऽपि खल्वेकः सन्दिग्धे कार्य्यवस्तुनि ॥१२॥

Prak.— इदं तवत् मम मतम् [This indeed is my view].

Well then do as you propose—अङ्ग वाम अपि श्रूयताम् [Well, let your views too be heard]. What is the good ?—एकः खलु कार्यवस्तुनि सन्दिग्धे [Doubts arise whene one comes to a decision unaided. So give me your views]. But you are such a careful reasoner—ज्ञातसारः अपि संदिग्धे [Even one, who sees the essence of a thing hesitates when deciding alone]. 12.

Prose—तावत मम मतम इदम् [*Or*—इदं तावत मम मतम्]। अङ्ग, वाम अपि श्रूयताम। ज्ञातसारः अपि एकः कार्यवस्तुनि सन्दिग्धे खलु ॥ १२ ॥

Eng.—Provisionally this is my view [Or—This indeed is my view] ; let yours too be heard. Verily, even one to whom the best course is known, alone hesitates in matters to under-take. 12.

B*eng.*—আমার মত বলিলাম, এক্ষণে আপনাদের মত শুনিতে চাই। যিনি সবই জানেন তিনিও একা যে সিদ্ধান্ত করেন তাহাতে সন্দিহান হইয়া থাকেন। ১২।

Expl.—See *Prak*, above,

Malli—स्वमतं निगमयन्। परमतं शुश्रूषुः पृच्छति ममेति। 'तावत' अनन्यतश्चवधारणार्थम् 'मम मतम् इदम्'। 'अङ्ग' इत्यामन्त्रणे अव्ययम् ['अथ सम्बोधनार्थकाः। स्युः प्याट पाडङ्ग हे है भोः' इत्यमरः] 'वां' युवयोः [युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थी ' इत्यादिना वामादेशः] मतं 'श्रूयताम' [विधौ लोट] तदपि मया श्रोतव्यम अन्यथा सन्देहानिवृत्तेः इति भा०;। विदुषस्ते कुत. सन्देहः ? तत्राह ज्ञातसारः ज्ञाततत्त्वार्थः 'अपि एकः' एकाकी 'कार्यवस्तुनि' कर्त्तव्यार्थे सन्दिग्धे संशेते 2। 'खलु' निश्चये। अतो मयापि सन्दिह्यते इत्यर्थः [दिह उपचये। कर्त्तरि लट अत्वत्वे। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः 3] ॥ १२ ॥

1. बोधयन्। 2. Hesitates, doubts. 3, अर्थान्तरन्यास of the kind in which the particular is supported by the general.

Sara—उक्तं मम मतं किन्तु नैतन्निःसन्देहम्। युवामपि मतं ब्रूतम ॥ १२ ॥

CHARCHA.

1. मम--शेषे षष्ठी related to मतम्। This is better than 'क्तस्य च वर्त्तमाने' इति षष्ठी (See under मतम्)।

2. तावत्—अव्यय implying अवधि, *i. e.*, भवन्मतश्रवणपर्य्यन्तम्—until I have your views (Malli). We may also take it अवधारणे construing इदं तावत् मम मतम्—This indeed is my view. अङ्ग is आमन्त्रणे अव्यय। See our swap.

3. मतम्—मन+क्त भावे मतम् view. *Or* मन्+क्त कर्म्मणि वर्त्तमाने मत wished desired ; construe इदं मम मतम्=इदं मया मन्यते। The former is better, because श्रूयतामङ्ग वामपि has मतम् understood in it and मतं श्रूयताम् is meaningless, if मतम has क्त in the वर्त्तमानकाल।

4. श्रूयताम्—श्रु+लोट् ताम् कर्म्मणि। शृणोति, शुश्राव, श्रोष्यति, अश्रौषीत्। Malli. has विधौ लोट। But विधि is *Command* which is incompatible. coming from a junior to his seniors. Better say—प्रार्थनायां लोट।

5. वाम्—The rule of वाम् in place of युवयोः &c. is 'युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोः वान्नावौ'—युष्मद and अस्मद in the dual of षष्ठी, चतुर्थी and द्वितीया become वाम and नौ respectively. Here it is in षष्ठी।

6. सार &c.—सृ+घञ भावे सार essence. स्थिरांश। सारः सारः अनेन, बहु—। Qual. एकः।

7. सन्दिग्धे—सम+दिह+लट ते। देग्धि—दिग्धे दिदेह—दिदिहे, धेक्ष्यति—ते, अधिक्षत—अदिग्ध—अधिक्षत। Here the steps indicated by Malli. are, first, घत्व *i, e.,* दिह+ते=दिघ+ते। This is by "दादेर्धातोर्घः"। Next we have धत्व, *i. e.,* दिघ+ते=दिघ+धे=दिग्धे by सन्धि। The rule for धत्व is 'झषस्तथोर्धोऽधः'।

8. कार्य्य &c—कृ+ण्यत् कर्म्मणि—कार्य्य what is to be done. कार्य्यं वस्तु, कार्य्यता—। तस्मिन्। विषयाधिकरणे ७मी।

9. Voice मतेन अनेन (भूयते)...श्रूयतामिति। ज्ञातसारेण अपि ईक्षेन सन्दिह्यते।

13. Here Madhava stopped.

यावदर्थपदां वाचमेवमादाय माधवः ।
विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ॥ १३ ॥

Prak—माधवः विरराम [Madhava now stopped]. He did not say much—महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः [Those who are really great, do not talk much]. But they must make themselves intelligible—एवं यावदर्थपदां वाचम् आदाय विरराम [what he said, as above, was enough to convey the sense. Why then should he talk more ?] 13.

Prose—माधवः यावदर्थपदाम्, एवं वाचम् आदाय विरराम। महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः। *Or* place एवम् before यावदर्थपदाम् ॥ १३ ॥

Eng.—Thus having delivered his speech with words just enough for the sense, Madhava stopped. The great are naturally of measured speech. *13.*

Beng—এই অভিপ্রায় প্রকাশের জন্য যতটুকু আবশ্যক তন্মাত্র বলিয়া হরি বিরত হইলেন। মহতেরা স্বভাবতঃই মিতভাষী হইয়া থাকেন ॥ ১৩ ॥

Expl—Thus having said barely enough to convey the sense Hari stopped. The really great do not waste words. Also see *Prak* above. *13.*

Malli—यावदिति । 'माधवः' इति यावान् अर्थः यावदर्थम् ['यावदवधारणे' इत्यव्ययीभावः] । 'यावदर्थं पदानि' यस्याः ताम् अभिधेयपरिमिताक्षरामित्यर्थः 'एवम्' उक्तप्रकारेण 'वाचम् आदाय' गृहीत्वा उक्त्वा इत्यर्थः 'विरराम' तूष्णीमास ['व्याङ्परिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम्] तथाहि 'महीयांसः' उन्नताः 'प्रकृत्या' स्वभावेन 'मितभाषिणः' भवन्तीति शेषः । अर्थान्तरन्यासादिति भावः । पूर्ववदलङ्कारः ॥ १३ ॥

Sara—इत्थं सुवल्गैरेवाचरैः सवमतमाविद्य हरिर्विरराम। इयमेव महतां प्रकृतिर्यत इथा ते न जल्पन्ति ॥ १३ ॥

CHARCHA

1. यावत् etc.—यत् परिमाणमस्य इति यद्+वतुप् यावान् as much as, अर्थ sense, पद word. यावान् अर्थः यावदर्थम commensurate to the sense. अव्ययी—। यावदर्थं पदानि यस्याः or यस्याम् इति यावदर्थपदा having as much of words as of sense, बहु—। वाम्। Qual. वाचम्। The अव्ययी—is by the rule 'यावदवधारणे'—यावत् leads in an अव्ययी—when it implies measurement. 'अवधारणम् इयत्तापरिच्छेदः' इति वृत्तिकारः। Here there are two peculiarities—(1) There is no अव्यय in the compound though the samasa is an अव्ययीभाव। Comp. ससर्गोद्गावरम्। (2) The विग्रह is स्वपद though the case is one of नित्यसमास। By अर्थ is meant the drift of the entire speech. Hence the अर्थ was *one* only, though the पद were many. How can it be said then that there is इयत्तापरिच्छेद here? The compound cannot be allowed if there is no इयत्तापरिच्छेद। We must not say that as *each* पद has its अर्थ, so there are as many अर्थ as there are पदs in the speech; the speech is consequently यावदर्थपदा। For, then every speech, be it one of a मितभाषिन् or of a बहुभाषिन्, becomes यावदर्थपदा and Hari's speech loses its distinctive character. We therefore propose the following alternatives:—(*a*) अर्थस्य अनतिक्रमः, यावदर्थम, अव्ययी—। तदस्ति एषु इति यावदर्थ+अच मत्वर्थे यावदर्थानि। तादृशानि पदादि अस्याम्। (*b*) अर्थस्य अनतिक्रमः यावदर्थम् अव्ययी। यावदर्थं पद्यते इति यावदर्थ+पद+अच् कर्तरि स्त्रियाम यावदर्थपदा।

2. आदाय—आ+दा ल्यप् Having taken up.

2. माधवः—मा is लक्ष्मी, धव is स्वामिन्। मावा धवः, इकत—।

4. विरराम—वि+रम्+लिट् कर्तृ। रमते, रेमे, रंस्यते अरंस्त।

The rule 'व्याङ्—'for the परस्मैपद means—रम takes the परस्मैपद when वि, आ or परि precede as an उपसर्ग। (see Malli). Thus विरराम आरराम परिरराम।

5. महीयांस:—अतिशयेन महान्त इति महत + ईयसुन् very great.

6. प्रकृतया—प्रकृष्टा कृतिरस्याः प्रकृतिः Nature, वहु— इया। प्रकृतयादि इया।

7. मितभाषिणः—मा+क्त कर्मणि मित meaured...मितं भाषितुं शीलमेषाम इति मित+ भाष्+णिनि कर्त्तरि of measured speech. उपपदतत—।

8, *Voice*— माधवेन···विरेमे। महीयोभिः...मितभाषिभिः (भूयते।)।

14. Now spoke Rama.

ततः सपत्नापनयस्मरणानुशयस्फुरा।
ओष्ठेन रामो रामोष्ठविम्बचुम्बनचुञ्चुना ॥ १४ ॥

N, B.—Slokas 14 to 21 complete the sentence.

Prak— ततः रामः (जगाद) [Next spoke Rama]. How did he carry himself ?—सपत्नापनयस्मरणानुशयस्फुरा ओष्ठेन [His lower lip quivered in wrath as memories of past wrongs by enemies rushed up to his mind]14.

Prose—ततः सपत्नापनयस्मरणानुशयस्फुरा रामोष्ठविम्बचुम्बनचुञ्चुना ओष्ठेन (उपलक्षितः) रामः (जगाद) ॥ १४ ॥

Eng.—Now spoke Rama with his lip quivering in regret (Or—wrath) at the memory of the wrongs done by the enemy.

Beng.—অতঃপর বলরাম বলিলেন। শত্রুকৃত দৌরাত্ম্যের কথা মনে পড়াতে ক্রোধে তাঁহার ওষ্ঠ কম্পিত হইতে লাগিল··· ॥ ১৪ ॥

Expl.—See *Prak* above,

Malli—अथ अष्टभिः कुलकेन 1 रामं वर्णयन् तद्वाक्यमवतारयति तत इति। ततः राम जगाद इत्युत्तरेण अन्वयः। सपत्नः रिपुः [रिपौ वैरिसपत्नारि—इत्यमरः] तस्य अपनयः अपकारः तस्य स्मरणेन यः अनुशयः पश्चात्तापः 2 ['भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयोः' इति विश्वः] तेन स्फुरतीति अनुशयस्फुः। तेन स्फुरा। ओष्ठौ बिम्बमिव इत्युपमितसमासः। रामायाः ओष्ठबिम्बस्य चुम्बनेन वित्तः 'रामौष्ठबिम्बचुम्बनचुञ्चुः' ['तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ' इति चुञ्चुप्रत्ययः। 'ओत्वोष्ठयोः समासे वा पररूपं वक्तव्यम्'] तेन 'ओष्ठेन' उपलक्षितः। समरसुरतयोः समरस इति भावः। उपमानुप्रासयोः संसृष्टिः॥ १४॥

1, कुलक is a connected group of more than four verses, 'द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकैर्विशेषकम्। कलापकं चतुर्भिः स्यात् तदूर्ध्वं कुलकं मतम्॥' 2, Regret,

CHARCHA

1. सपत्न etc—समानं पतिरस्याः इति समान+पति स्त्रियाम्=स+पत्न् स्त्रियाम्=सपत्नी a cowife, सपत्नी इव इति सपत्नी+अ सदृशार्थे सपत्नः like a co wife, यथा सपत्नी दुःखहेतुः तथा विपुरित्यर्थः। The Vrittikara. however think that सपत्न is as a primitive word without derivation, meaning a शत्रु। 'सपत्नशब्दः शत्रुपर्यायः शब्दान्तरम् अव्युत्पन्नमेव'—*Kasika.* or समानं पतति इति सपत्नः (औणादिक न)। अप+नी+अच् भावे अपनय misdeed, अनु+शी अच भावे अनुशय anger, regret. सपत्नस्य अपनयः ६तत—तेषां स्मरणम ६तत—। तेन तस्य वा अनुशयः ३तत—or ६तत—। तेन स्फुरतीति सपत्नापनय स्फुरणानु अव+स्फुर+क्विप कर्त्तरि सपत्नापनयस्फुरणानुशयस्फुः, उपपदतत—तेन। The प्रातिपदिक is सपत्नापनयस्मरणानुशयस्फुर्। Decline—स्फुः स्फुरौ स्फुरः स्फुर्भ्याम। स्फुर्षु। Note that in अपनयानां स्मरणम षष्ठी is *not* शेषे but कृद्योगे कर्मणि। The षष्ठी समास is not here available with शेषषष्ठी (comp the rule 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि']।

2. ओष्ठेन—Malli. adds उपलक्षित। He takes इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया। Of what is the ओष्ठ a लक्षण? तथाविधम् ओष्ठं रामगताया अधीरताया उपलक्षणम्। Such lips indicats temper; hence

lacking coolness, Rama was unfit to offer counsel. The lips indicated it. Thus the lip is an इत्थम्भूतलक्षण and takes तृतीया। रामोऽविश्लुब्धनचक्षुना (Deriv, and samasa in Malli) is an adjective of ओष्ठेन।

3. *Voice*—... रामेण (जगदे)।

15. This was an interruption to Uddhava.

विवक्षितामर्थविदस्तत्क्षणप्रतिसंहृताम् ।
प्रापयन् पवनव्याधेर्गिरमुत्तरपक्षताम् ॥ १५ ॥

Prak,—पवनव्याधेः गिरम् उत्तरपक्षतां प्रापयन् जगाद [By speaking now, Rama made Uddhava speak last and thus speak out the decision.] Was Uddhava such an adept ?—अर्थविदः पवनव्याधेः [Uddhava knew how rightly to weigh matters, however complicated they were]. He should then have preceded Rama— विवक्षितां पवनव्याधेः गिरम [Uddhava was going to speak out], Why did he stop then ?— तत्क्षणम् विसंहृतां पवनव्याधेः गिरम [But when Balarama stood up, Uddhava checked himself]. 15.

Prose—विवक्षितां तत्क्षणप्रतिसंहृताम् अर्थविदः पवनव्याधेः गिरम् उत्तरपक्षतां प्रापयन् (रामो जगाद) ॥ १५ ॥

Eng.—Giving the character of the final alternative to the speech of *Pavanavyadhi*, (uddhava) the adept at counsel, which was about to be said but was instantly checked, 15.

Beng.—কার্য্যজ্ঞ উদ্ধবও সেই সময়ে বলিতে ইচ্ছুক হইয়াছিলেন। তিনি তাঁহার বক্তব্য স্থগিত রাখিলেন। উহা পরে বলরামের বাক্যের উত্তরপক্ষ হইয়া দাঁড়াইল।

Expl.—Uddhava too was about to speak out, But he checked himself when he saw Balarama rise. Thus

Uddhav's speech here afterward assumed the character of a final decision. Also see *Prak*. 15.

Malli—विवक्षितामिति। विवक्षितां' वृद्धत्वाभिमानात् अयं वक्तुमिष्टाम् [वचेर्ब्रूञो वा सन्नन्तात् कर्मणि क्तः] 'तत्क्षणं' विवक्षाक्षणे एव इत्य-विलम्बोक्तिः। 'प्रतिसंहृता' रामानुरोधात् अवरुद्धाम्। 'अर्थविदः' कार्यज्ञस्य अतएव 'पवनव्याधेः' उद्धवस्य गिरम् उत्तरपक्षतां सिद्धान्तपक्षतां 'प्रापयन्'। स्वयम् अवसरप्राप्तत्वमिवाद्विदिति भावः। अनेन रामस्य चिप्रता उक्ता॥ १४॥

1, Checked.

CHARCHA

1. विवक्षिताम्—वि+वच or ब्रू+सन्+क्त कर्मणि स्त्रियाम् विवक्षिता intended to be said, ताम्। Q गिरम्। He was the senior, hence he thought his was the first turn to speak.

2. अर्थविदः—अर्थ is वस्तु or विषय। अर्थं वेत्ति इति अर्थ+विद्+क्विप् कर्त्तरि अर्थवित् one who knows his work, उपपद्तत्—तस्य। पवनव्याधेः। This shows that he was the right man to speak. Hence (Malli's अतएव) his speech, though now checked, came in the end as उत्तरपक्ष (final decision)।

3. तत्क्षणं &c.—प्रति+सम् हृ+क्त स्त्रियाम् प्रतिसंहृता lit, with-drawn hence *checked*. स एव क्षणः तत्क्षणः that very instant. कर्मधा—। तत्क्षणं प्रतिसंहृता checked forthwith सुपसुपा। ताम्। This indicatas decorum in Uddhava. Balarama was as short of temper as wanting in manners in ignoring the presence of his senior in the hall; but Uddhava's coolness was equalled by his regard for etiquette. He *instantly* checked himself (see इत्यविलम्बोक्तिः, in Malli).

4. प्रापयन्—प्र+आप्+णिच्+शतृ leading. It is गत्यर्थ।

5. पवनव्याधेः—पवनव्याधि is a proper name of उद्धव। The derivation of proper names is uncertain. The वाचस्पत्य however says that पवन is वातरोग, and Uddhava was so

lacking coolness, Rama was unfit to offer counsel. The lips indicated it. Thus the lip is an इत्यम्भूतलक्षण and takes तृतीया। रागोऽविक्लचुम्बनचञ्चुना (Deriv, and samasa in Malli) is an adjective of ओष्ठेन।

3. *Voice*—... रामेण (जगदे)।

15. *This was an interruption to Uddhava.*

विवक्षितामर्थविदस्तत्क्षणप्रतिसंहृताम्।
प्रापयन् पवनव्याधेर्गिरमुत्तरपक्षताम् ॥ १५ ॥

Prak,—पवनव्याधेः गिरम् उत्तरपक्षतां प्रापयन् जगाद [By speaking now, Rama made Uddhava speak last and thus speak out the decision.] Was Uddhava such an adept?—अर्थविदः पवनव्याधेः [Uddhava knew how rightly to weigh matters, however complicated they were]. He should then have preceded Rama—विवक्षितां पवनव्याधेः गिरम [Uddhava was going to speak out], Why did he stop then?—तत्क्षणप्र तिसंहृतां पवनव्याधेः गिरम [But when Balarama stood up, Uddhava checked himself]. 15.

Prose—विवक्षितां तत्क्षणप्रतिसंहृताम् अर्थविदः पवनव्याधेः गिरम् उत्तरपक्षतां प्रापयन् (रामो जगाद) ॥ १५ ॥

Eng.—Giving the character of the final alternative to the speech of *Pavanavyadhi*, (uddhava) the adept at counsel, which was about to be said but was instantly checked, 15.

Beng.—কার্য্যজ্ঞ উদ্ধবও সেই সময়ে বলিতে ইচ্ছুক হইয়াছিলেন। তিনি তাঁহার বক্তব্য স্থগিত রাখিলেন। উহা পরে বলরামের বাক্যের উত্তরপক্ষ হইয়া দাঁড়াইল।

Expl.—Uddhava too was about to speak out, But he checked himself when he saw Balarama rise, Thus

Uddhav's speech here afterward assumed the character of a final decision. Also see *Pra'k.* 15.

Malli—विवक्षितामिति । विवक्षितां' इष्टत्वाभिमानात् अयं वक्तुमिष्टाम् [वचेर्ब्रूञो वा सन्नन्तात् कर्मणि क्तः] 'तत्क्षणं' विवक्षाक्षण एव इत्यविलम्बोक्तिः । 'प्रतिसंहृतां" रामानुरोधात् अवरुद्धाम । 'अर्थविदः' कार्यज्ञस्य अतएव 'पवनव्याधेः" उद्धवस्य गिरम उत्तरपक्षतां सिद्धान्तपक्षतां 'प्रापयन्' ; स्वयम अमतनयावलम्बित्वादिति भावः । अनेन रामस्य क्षिप्रता उक्ता ॥ १४ ॥

1, Checked.

CHARCHA

1. विवक्षिताम्—वि+वच or ब्रू+सन्+क्त कर्मणि स्त्रियाम् विवक्षिता intended to be said, ताम । Q गिरम । He was the senior, hence he thought his was the first turn to speak.

2. अर्थविदः—अर्थ is वस्तु or विषय । अर्थं वेत्ति इति अर्थ+विद+क्विप् कर्त्तरि अर्थवित् one who knows his work, उपक्तत—। तस्य । पवनव्याधेः । This shows that he was the right man to speak. Hence (Malli's अतएव) his speech, though now checked, came in the end as उत्तरपक्ष (final decision) ।

3. तत्क्षण &c.—प्रति+सम हृ+क्त स्त्रियाम प्रतिसंहृता lit, withdrawn hence *checked.* स एव क्षणः तत्क्षणः that very instant कर्मधा—। तत्क्षणं प्रतिसंहृता checked forthwith सुपसुपा । ताम । This indicatas decorum in Uddhava. Balarama was as short of temper as wanting in manners in ignoring the presence of his senior in the hall; but Uddhava's coolness was equalled by his regard for etiquette. He ***instantly*** checked himself (see इत्यविलम्बोक्तिः, in Malli).

4. प्रापयन्—प्र+आप्+णिच्+शतृ leading. It is गत्यर्थ ।

5. पवनव्याधेः—पवनव्याधि is a proper name of उद्धव । The derivation of proper names is uncertain. The वाचस्पत्य however says that पवन is वातरोग, and Uddhava was so-

called because he was afflicted with it. पवन: व्याधिरस्य, —बहु— । तस्य । अर्थे षष्ठी ।

6. गिरम्—अधिकर्त्तकर्म of प्रापयन् which is गत्यर्थ । Thus श्रीः उत्तरपक्षतां प्राप्नोति = रामः गिरम् उत्तरपक्षतां प्रापयति (in णिच्) ।

7 उत्तर &c.—उद् + तरप् उत्तर later, as contrasted with पूर्व earlier. But as the सिद्धान्त (*conclusion*) comes last, उत्तर here is सिद्धान्त conclusion. पक्ष alternative, उत्तरः पक्षः उत्तरपक्षः the alternative which is the conclusion, कर्मधा— (contrast पूर्वपक्ष); तस्य भावस्तत्ता (with तल्) ताम् । This is after सिद्धान्तपक्षताम् of Malli. We may also say उत्तर later, उत्तरः पक्षः—The later alternative, *i. e.* the सिद्धान्त ***conclusion*** as distinguished from पूर्वपक्ष (Malli's असत्पक्ष), तत्ताम् । We should then say उत्तरपक्षतां सिद्धान्तपक्षताम् । (See sl. 22, उत्तरम्) ।

8. *Voice*—प्रापयता (रामेण जगदे) ।

16. ***His eyes rolled in drunkenness.***

घूर्णयन् मदिरास्वादमदपाटलितद्युती ।
रेवतीवदनोच्छिष्टपरिपूततटे दृशौ ॥ १६ ॥

Prak.—दृशौ घूर्णयन् रामो जगाद [Rama spoke rolling his eyes]. Was he drunk ?—मदिरास्वादमदपाटलितद्युती दृशौ [His eyes were red from intoxication through imbibing liquor]. 16.

Prose—मदिरास्वादमदपाटलितद्युती रेवतीवदनोच्छिष्टपरिपूततटे दृशौ घूर्णयन (रामो जगाद) ॥ १६ ॥

Beng,—মদ্যপানে আরক্ত দুই চক্ষু ঘুরাইতে ঘুরাইতে রাম বলিলেন ॥ ৬ ॥

E*ng.*—Rolling his eyes whose tinge was turned pink by drunkeness through tasting liquor, 16.

Expl.—At the time, Rama was tipsy. His eyes

were red with the fumes of liquor and rolled as he spoke. 16.

Malli घर्णयन्निति। पुनः ? 'मदिरास्वादेन' मद्यपानेन यो 'मदः' तेन 'पाटलिता' ईषद्रक्तीकृता 'द्युतिः' ययोः ते, रेवत्याः' देव्याः 'वदने' यत 'उच्छिष्ट' मद्यलेपताम्बूलादि अचिचुम्बनसंक्रान्तमिति भावः, तेन 'परिपूते' शुद्धे पुटे (? 'तटे पुटे) ययाः ते 'दृशौ' घर्णयन इति मद्यविकारोक्तिः। [उच्छिष्टपरिपूततात्र 'रतिकाले मुखं स्त्रीणां शुद्धमाखेटके शुनाम्' इति स्मरणात। उच्छिष्टस्य पावित्रजनकत्वविरोधस्य आभासत्वात विरोधाभासोऽलङ्कारः। 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास उच्यते' इति लक्षणात] ॥ १६ ॥

CHARCHA

1. घूर्णयन्—घूर्ण+णिच्+शतृ कर्त्तरि घूर्णयन् causing to roll. घूर्ण is अकर्मक। घूर्णते—घूर्णति, जुघूर्णे—जुघूर्ण, घूर्णिष्यते—ति, अघूर्णि—अघर्णीत्। Q. रामः।

2. मदिरा &c.—मदिरा lipuor. स्वद+घञ् भावे स्वाद taste. मद intoxication. पाटल red, pink. पाटला कृता इति पाटल+णिच्+क्त कर्मणि स्त्रियाम् पाटलिता turned red. द्युति tinge. मदिरायाः स्वादः ६तत—। तेन मदः सुपसुपा। तेन पाटलिता, ३तत—। ताद्दशी द्युतिः अनयोः, बहु—। Qual. दृशौ। for रेवती—see Malli.

3. दृशौ—पश्यति आभ्याम इति दृश+क्विप करणे दृशौ। ते। अणिन्त-कर्म of घूर्णयन्। Thus दृशौ घूर्णते (अकर्मक) = रामः दृशौ घूर्णयति।

4. Voice=—घूर्णयता (रामेणजगदे)।

17. His breath was hot with anger.

आश्लेषलोलुपवधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणीम्।
म्लापयन्नभिमानोष्णैर्वनमालां मुखानिलैः ॥१७॥

Prak—वनमालां म्लापयन् रामो जगाद (As he spoke the garland that reached down to his knees, withered up]. Why ? अभिमानोष्णैः मुखानिलैः म्लापयन [Rama's breath was hot in anger and its touch caused the flowers in the garland to fade],

Prose—आस्यं यस्तीनुरुकम्बकाकं स्यन्तिवीं वनमालाम् अभिमानोष्णैः सुखानिलैः म्लापयन् (स्थितो हरिः) ॥ १७ ॥

Eng.—With breath hot in wrath, causing to fade the garland that reached down to his knees. 17.

Beng.—ক্রোধে তাঁহার মুখ হইতে উষ্ণবায়ু বহিতেছিল। তাহার স্পর্শে তাঁহার বনমালা ম্লান হইয়া গেল ॥ ১৭ ॥

Expl.—See *Prak* above.

Malli आस्य मति। पुनः? 'आस्य ये लीलुपायाः' आलिङ्गनलुब्धायाः 'वक्षाः स्तनयोः काकं स्यन्दः' कान्तिलसा साचिवीन् उपद्रष्टीं लितां पीड्यमानामिति भावः ['साचादट्टरि संज्ञायाम' इति साचाच्छब्दात इनिप्रत्ययः] 'वनमालाम अभिमानोष्णैः' अहङ्कारतप्तैः सुखानिलैः निश्वासमारुतैः 'म्लापयन' म्लपयन [म्लायतेर्ण्यन्तात लटः शत्रदेशः। 'आदेच' इत्यात्वे पुगागमः 1] अम्लाने म्लान (? म्लानि) सम्बन्धादतिशयोक्तिः) ॥ १७ ॥

1. See *Charcha*. 2. we have here अतिशयोक्ति because fading is attributed to what did not fade.

Sara—क्रोधोष्ण न सुखमारुतेन तस्य वनमाला म्लाना जाता।

CHARCHA

1. म्लापयन—म्लै+णिच+शतृ causing to fade. Malli's steps are म्लै+णिच=म्लाणिच by the rule 'आदेच उपदेशेऽशिति'—Roots ending in ए, ऐ, ओ, औ, in the धातुपाठ will end in आ when *about to take* an affix, but not if the affix dorps a श। Next म्ला+णिच=म्लाप+णिच, the पुक being due to the rule 'अर्ति ह्री—(See sl. 7, under अर्पिता)।

2. अभिमान &c.—अभिमन्यते अनेन इति अभि+मन+घञ करणे भावे वा अभिमानः pride, *anger*. तेन उष्णाः, सुपसुपा। तैः।

3. वनमालाम—वनाते सेव्यते इति वन+घञ कर्मणि स्त्रियाम वना esteemed prized. संज्ञापूर्वकत्वात न वृद्धिः। वना माला वनमाला a much prized garland, कर्मधा—। It is a technical name for a garland that reaches down to the feet.

'आपादपद्म' या नाम्ना वनमालेति सा मता' इत्यनर्हीका। तान। The Vachaspatya quotes 'आजानुलम्बिनी माला सर्वर्त्तुकुसुमोज्ज्वला। मध्ये स्थूलकदम्बाढ्या वनमालेति कीर्त्तिता।'

4. मुखानिलः—मुखस्य अनिलाः मुखानिलाः the breath from the mouth, इतत—। तैः। करण तृतीया।

Voice— ..ग्लापयता (रामेण जगदे)।

18. He turned red and perspired in anger.

दधत् सन्ध्यारुणव्योमस्फुरत्तारानुकारिणीः।
द्विषद्द्वेषोपरक्ताङ्गसङ्गिनीः स्वेदविप्रुषः॥ १८॥

Prak.—स्वेदविप्रुषः दधत् रामो जगाद [So storng was his emotion that drops of perspiration stood on his body]. What kind of drops—सन्ध्यारुणव्योमस्फुरत्तारानुकारिणीः स्वेदविप्रुषः [They looked like stars appearing on the pink evening sky] How so ?—द्विषद्द्वेषोपरक्ताङ्गसङ्गिनीः स्वेदविप्रुषः [Balarama had turned red all over in anger. The drops of sweat on his huge body, thus rendered pink looked, like stars on the ruddy sky at dusk].

Prose—सन्ध्यारुणव्योमस्फुरत्तारानुकारिणीः द्विषद्द्वेषोपरक्ताङ्गसङ्गिनीः स्वेदविप्रुषः दधत (रामो जगाद)।

Eng.—Showing drops of sweat that stood on his body that was reddened by his ire at the enemy, and thus resembled stars appearing in the sky reddened at dusk. 10.

Beng.—ক্রোধে তাঁহার বিশাল দেহ আরক্ত হইল ও তাহাতে স্বেদবিন্দু দেখা দিল; যেন সন্ধ্যারাগে রঞ্জিত আকাশে তারকারাজি প্রকটিত হইল॥১৮॥

Expl—See *Prak.* above.

Malli—दधदिति। पुनः? 'सन्ध्यायाम अरुणे व्योम्नि स्फुरन्तीः ताराः अनुकुर्वन्ति' इति तथोक्ताः। कुतः? 'द्विषतः शत्रोः 'द्वेषेण' कोपेन उपरक्तं

अङ्गे' वपुषि 'सञ्जिनीः' सक्ताः 'स्वेदविप्रुषः स्वेदबिन्दून ['पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियः' इत्यमरः] 'दधत्' दधानः ['नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमभावः। उपमालङ्कारः] ॥ १८ ॥

Sara—क्रोधरक्ते तस्य वपुषि सान्ध्ये गगने तारका इव स्वेदबिन्दवः शुशुभिरे ॥ १८ ॥

CHARCHA

1, दधत्—धा+शतृ कर्त्तरि। We do not get दधन् because धा is an अभ्यस्त root and नुम in connection with शतृ is prohibited after such root by the rule 'नाभ्यस्ताच्छतुः'। Comp. also बिभ्रत् ante, and चकासतम् Canto I, sl. 8.

2. सन्ध्या &c.—सम्यक् ध्यायति परमात्मानम् अस्याम् इति सम्+ध्यै+अङ् अधिकरणे सन्ध्या both dusk and dawn and sometimes noon also. Comp 'करैस्त्रिसन्ध्यं त्रिदशैर्दिशि नमः'—Canto I, sl. 46. Here dusk, स्फुर्+शतृ कर्त्तरि स्फुरत् appearing, shining, सन्ध्यायाम् अरुणम् सन्ध्यारुणम्, सुप्सुपा (Malli.); or सन्ध्यया अरुणम् सुपसुपा। तादृशं व्योम, कर्मधा—। सन्ध्यारुणव्योम्नि स्फुरन्त्यः सन्ध्यारुणव्योमस्फुरन्त्यः, सुप्सुपा। तादृश्यः ताराः कर्मधा—। ताः अनुकुर्वन्ति इति सन्ध्यारुणव्योमस्फुरत्तारा+अनु+कृ+णिनि कर्त्तरि साधुकारिणि स्त्रियाम्; सन्ध्यारुणव्योमस्फुरत्तारानुकारिण्यः, उपपदतत्—। ताः। Qual. स्वेदविप्रुषः। Here सन्ध्यया अरुणम् is in better accord with द्वेषेण उपरक्ताम् in the next epithet and is [illegible]eferable.

3. द्विषत् &c.—द्विषत् enemy (see sl. 1.), द्विष+घञ् भावे द्वेष anger. उप+रञ्ज+क्त कर्मणि उपरक्त reddened. सञ्ज+घञ् भावे सङ्गः contact. द्विषतः द्वेषः इतत—। तेन उपरक्तम्, द्विषद्द्वेषोपरक्तम्, इतत्—। तादृशम् अङ्गम् कर्मधा—। द्विषद्द्वेषोपरक्ताङ्गस्य सङ्गः। स आसाम् इति द्विषद्द्वेषोपरक्ताङ्गसङ्ग+इनि मत्वर्थे स्त्रियाम्। ताः। Qual स्वेदविप्रुषः।

4. स्वेद &c.—स्विद (दिवादि)+घञ् भावे करणे वा स्वेदः sweat. वि+प्रुष दाहे+क्विप् कर्त्तरि स्त्रियाम् विप्रुष् drop, स्वेदस्य विप्रुषः,

ःइतत्—। ताः। Usually विमुष् (fem) is जलकणा।
5. Voice—... इथता (रामेण जगदे)।

19. His sable robe looked brown.

प्रोल्लसत्कुण्डलप्रोतपद्मरागदलत्विषा।
कृष्णोत्तरासङ्गरुचं विदधच्चौतपल्लवीम् ॥ १८ ॥

Prak.—कृष्णोत्तरासङ्गरुचं चौतपल्लवीं विदधत् रामो जगाद [As Rama spoke, his sable wrap bore the tinge of fresh mango leaves]. How so ? प्रोल्लसत्कुण्डलप्रोतपद्मरागदलत्विषा [As he spoke the strength of emotion caused his head to sway now this side and that side, again to backward and forward. The pendant on his ears dangled; and the big pieces of ruby set in them imparted their lustre to the dark wrap which then looked neither dark nor red but a mixture of the two, and thus bore the shade of fresh mango leaves]. 19.

Prose—प्रोल्लसत् कुण्डलप्रोतपद्मरागदलत्विषा कृष्णोत्तरासङ्गरुचं चौतपल्लवीं विदधत् (रामो जगाद) ॥ १८ ॥

Eng,—With the tinge of the flashing cluster (or pieces) of ruby set in his ear-drops, rendering the glow of his sable wrap look like that of fresh mango leaves. 16.

Beng.—আবেগে রামের মস্তক কম্পিত হইতেছিল, কর্ণের কুণ্ডল দুলিতেছিল ও কুণ্ডলে নিবেশিত পদ্মরাগমণিখণ্ডগুলির আভা তাঁহার নীলাম্বরে পড়িয়া উহাতে নূতন আম্রপত্রের আভা জন্মাইতেছিল ॥১৯॥

Expl.—See Prak above,

Malli—प्रोल्लसदिति। पुनः ? 'प्रकर्षेण उल्लसतां 'कुण्डलयोः प्रोतानां. स्यूतानां पद्मरागदलानां माणिक्यशकलानां त्विषां कान्त्या ['प्रोतेति प्रपूर्व्वाः. इञ्ञः कर्म्मणि क्तः। यजादित्वात् सम्प्रसारणम्]] 'कृष्णोत्तरासङ्गः नीलोत्तरीयम

("द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा। संव्यानमुत्तरीयञ्च इत्यमरः] तस्य "कच" चूतपल्लवस्य इमां चौतदललवीं विदधत्' कषायलोहितमिश्रवर्णां (वर्णां) चूतपल्लववद्भूमां कुर्वन् इत्यर्थः ["चूतचुनली कषायलोहिते इत्यमरवचनात्। अत्र अन्यस्यचौऽन्यदौयत्वयोगात् साहश्याचिनात् निदर्शनालङ्कारः 2) ॥ १८ ॥

1. प्रोत is got by attaching क्त in the कर्मवाच्य to वेञ preceded by प्र। We have सम्प्रसारण because the root is of the यजादि class.. (For further information see under इज्या, sl. 9). 2. Here the अलङ्कार is निदर्शना because resemblance is brought in, and since the actual glow of one cannot pertain to another.

Sara—तस्य च नीलमम्बरं चलितयोः कुण्डलयोः पद्मरागभासा छुरितं सत् चूतपल्लवाभं जातम् ॥ १९ ॥

CHARCHA

1. प्रोल्लसत् &c.—प्र+उद्+लस+शतृ कर्त्तरि प्रोल्लसत् flashing. प्र+वे+क्त कर्मणि प्रोत pierced विद्ध ; hence set. दल piece खण्ड ; 'दलमुत्ले चखण्डयोः' इत्यमरटीका। कुण्डलयोः प्रोतानि कुण्डलप्रोतानि सुपसुपा। पद्मरागस्य दलानि पद्मरागदलानि, ६तत्। कुण्डलप्रोतानि पद्मरागदलानि, कर्मधा—। प्रोल्लसन्ति कुण्डलप्रोतपद्मरागदलानि, कर्मधा—। तेषां लिट्, ६तत्—। तया। करण ३या। Here note that we have two कर्मधारय compounds instead of a single त्रिपदकर्मधा—। This is a necessity. कर्मधा—with more than two constituents is irregular, सुपसुपा इत्येकस्य विवक्षितत्वात्; अनेकमिति तु द्वन्द्वबहुव्रीह्योरेव।

2. कषा &c.— उद्+तरप उत्तर higher. उत्तरे ऊर्द्धभागे पूर्वकाये इत्यर्थः आसज्यते इति-उत्तर+आ+सञ्ज+घञ् कर्मणि उत्तरासङ्गः wrap for the upper half of the body. उपपदतत्। कषाः उत्तरासङ्गः, कर्मधा—। तस्य रुक्, ६तत्—। ताम्। Balarama used to don sable garments. कर्म of विदधत्।

3. विदधत्—वि+धा+ शतृ &c. as in दधत् sl. 18.

4. चौत &c.—चूत mango tree. चूतस्य पल्लवः चूतपल्लवः, इतत—। तस्य इयम् इति चूतपल्लव + अण् + ङीप् स्त्रियाम् चौतपल्लवी। ताम्। Malli's चूतपल्लववद् धा is apparently faulty, because वति can be attached only where is a क्रिया ('तेन तुल्यं क्रियाचेद्वतिः') and here no क्रिया is seen. The fact is धूम itself includes a क्रिया—its derivation being धू सं रातीति धूम पृषोदरादिः। Hence Malli's words imply चूतपल्लववत् धूमं राति which is in perfect order.

5. Voice—···विदधता (रामेण जगदे)।

20. He smelt of liquor.

ककुद्मिकन्यावक्त्रान्तर्वासलब्धाधिवासया ।
मुखामोदं मदिरया कृतानुव्याधमुद्वमन् ॥ २० ॥

Prak,—मुखामोदम् उद्वमन् रामो जगाद [As he spoke the fragrance of his mouth pervaded the hall]. What sort of fragrance ?— मदिरया कृतानुव्याधंमुखामोदम् [The fragrance was tainted by the smell of liquor]. Then it must have been a disagreeable odour— ककुद्मिकन्यावक्त्रान्तर्वासलब्धाधिवासया मदिरया कृतानुव्याधम् [Not at all ; He did not smell of ordinary liquor. His wife tasted it first and this imparted to it the fragrance of her own mouth]. 29.

Prose—ककुद्मिकन्यावक्त्रान्तर्वासलब्धाधिवासया मदिरया कृतानुव्याधं मुखामोदम् उद्वमन् रामो जगाद ॥ २० ॥

Eng.—Giving out the fragrance of his mouth which was associated with liquor that had acqired a fragrance by a stay within the mouth of the daughter of Kakudmin. 20.

Beng.—কথা কহিতে রামের মুখে মদের গন্ধ চারিদিকে ছড়াইল। ঐ মদ রেবতী কর্ত্তৃক পূর্ব্বপীত হওয়াতে তাহার মুখের গন্ধে সুবাসিত ছিল ॥ ২০ ॥

Expl—While he spoke he smelt of liquor that had acquired the favour of Revati's mouth having been first tasted by her. Also see Prak. and Eng. above. 20.

Malli—ककुद्मीति—पुनः ? 'ककुद्मिकन्यायाः' रेवत्याः 'वक्त्रस्य अन्तः' अभ्यन्तरे वासेन' स्थितया 'लब्धः अधिवासः वासना यया यया तन्मुखसौरभवासितया इत्यर्थः ["संस्कारो गन्धमाल्याद्यैरधिवासनमुच्यते"] 'मदिरया कृतानुव्याधं' कृतसंसर्गं प्रियागण्डूषगन्धिलमित्यर्थः। ["व्यधजपोरनुपसर्गे" इत्यनुपसृष्टात् अपप्रत्ययविधानात् उपसृष्टात्व्यधेर्घञ्प्रत्ययः 1] मुखामोदं' स्वमुखगन्धविशेषम् ['आमोदः सोऽतिनिर्हारी' इत्यमरः] 'उद्वमन्' 'उद्गिरन्' : अत्र मदिरारामामुखगन्धयोः (?मुखयोः) स्वगन्धतिरोधानेन रामामुखतद्गण्डूषमद्यगन्धस्वीकारात्तद्गुणयोः (? तद्गुणौ।) तत्र उत्तरस्य आत्मविशेषकत्वात् पूर्वसापेक्षत्वात् अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। "तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणाहृतिः" इति लक्षणात्.[2]] ॥ २० ॥

1. अप being enjoined by 'व्यध—' when there is no उपसर्ग we have घञ् here after व्यध with an उपसर्ग preceding.
2. Here मदिरा and रामामुख have acquired the गन्ध of रामामुख and तद्गण्डूषमद्य respectively at the sacrifice of their own गन्ध। Hence we have two तद्गुण Alamkaras. Of these again, the latter depends upon the former for its own improvment. Thus there is सङ्कर of the तद्गुणs, the relation being that of अङ्ग and अङ्गिन्। The definition is—'तद्गुण is the acquisition of the superior qualities of another at the sacrifice of one's own."

Sara—तस्य मुखात् तदा रेवत्या पूर्वं पीताया मदिराया गन्धो निःसृतः।

CHARCHA

1. ककुद्मि &c.—ककुद्मिन् was a king of कुशस्थली। On a certain occasion he with his daughter रेवती went to Brahman's place to attend a musical party. There he spent a long cycle of युगs that passed unnoticed by

him and made no impression on the age of himself or of his daughter. In the meantime कुशस्थली changed hands several times until at last it came to the possession of कृष्ण who altered its name to द्वारवती। When at last ककुद्मिन returned with his daughter, quite as young as they left and saw the changes, he gave his daughter in marriage to Balarama and returned to the peaks of Meru for penance. वस+घञ भावे वासः stay. अधि+वास (चुरादि, अदन्त)+घञ भावे अधिवास purification. improvement, scenting &c. ककुद्मिनः कन्या, इतत—। तस्या वक्त्रम्, इतत—। तस्य अन्तः इतत—। ककुद्मिकन्यावक्त्रान्तः वासः, सुनन्दा। तेन तस्मात वा लब्धः सुनन्दा। ककुद्मिकन्यावक्त्रान्तर्वासलब्धः अधिवासो यया, बहु।—Or लब्धः अधिवासः अनया लब्धाधिवासा बहु—। ककुद्मिकन्यावक्त्रान्तर्वासेन वासाद्वा लब्धाधिवासा, सुनन्दा। तया। Q. मदिरया।

2. मुख &c.— आ समन्तात मोदन्त जना अनेन इति आ+मुद+घञ करणे आमोदः fragance. specially far-reaching fragrance (अतिनिर्हारी—अतिदूरपाती)। मुखस्य आमोदः, इतत—। तम। Obj. of उद्वमन।

3. क्षत &c.— अनु+व्यध घञ भावे अनुव्याध contact, touch. क्षतः अनुव्याधः यस्य अनेन वा क्षतानुव्याधः, बहु—तम ; Qual. मुखामोदम।

4. उद्वमन=उद+वम अट lit, vomitting ; here emitting.

5. Voice—उद्वमता (वामेण जगदे)।

6. Remark—Malli's मदिरावामसुखगन्धयोः seems to be a copyist slip, It is absurd to speak of मदिरागन्ध or वामसुखगन्ध as having lost its गन्ध (स्वगन्धतिरोधान). What is गन्ध of a गन्ध? The correct reading seems to be मदिरावामसुखयोः। Another evident slip, also of copyists is तद्गुणयोस्तम which disconnects तम। तम क्षत? No answer is available from what we have before us. I propose

to read 'रामामुखतङ्कन्तृपल्लवमन्वखौकागात् तङ्कधौ । तत्र &c.' If we ask now 'तत्र क्व' the answer is obvious—तत्र तङ्कधावये which is perfectly intelligible.

21. His white teeth stood exposed as he spoke.

जगाद वदनच्छद्मपद्मपर्यन्तपातिनः ।
नयन् मधुलिहः श्वैत्यमुदग्रदशनांशुभिः ॥ २१ ॥

Prak,—मधुलिहः श्वैत्यं नयन् रामो जगाद [while he spoke the black-bees were turned white]. Whence came black-bees there ?—वदनच्छद्मपद्मपर्यन्तपातिनः मधुलिहः [Rama's face was a veritable lotus. Black-bees were attracted by its fragrance and hovered about it. These he rendered white]. How could he do so ? °उदग्रदशनांशुभिः [He tinged them white by the brillant rays of his teeth]. 21.

Prose—वदनच्छद्मपद्मपर्यन्तपातिनः मधुलिहः उदग्रदशनांशुभिः श्वैत्यं नयन् (रामः) जगाद ॥ २१ ॥

Eng.—(Rama) Spoke imparting, with the brightness of his teeth [Or—with the teeth of which the tips became exposed], whiteness to black-bees that hovered at the sides of the lotus in the guise of his face. 21,

Beng.—রামের সুগন্ধি মুখপদ্মের চারিদিকে ভ্রমর উড়িতেছিল। বলিবার সময়ে দন্তের প্রভায় সেই ভ্রমরগুলি শ্বেতবর্ণ হইয়া গেল ॥২১॥

Expl.—Attracted by the fragrance of his lotus face black bees kept hovering round his face. These were tinged white by the gleam of Rama's white teeth which were exposed as he spoke.

Malli—जगादेति । 'वदनम्' एव 'छद्म' कपटं यस्य तत् पद्मं वदनमेव पद्ममित्यर्थः । छद्मशब्देन असत्यत्वप्रतिपादनरूपः अपह्नवः I । तस्य पर्यन्त-

पातिनः, प्रान्तसञ्चारिणः मधुलिहः' तान् मधुपान् (क्विप्) 'उदग्रैः उच्छ्रितैः 'दशनांशुभिः शुभ्रैः धावल्यं 'नयन्' एवं जगाद' (तद्गुणालङ्कारः । तस्य मधुपसन्निधापकवदनापह्नवसापेक्षत्वात तेन सङ्करः 2 । कुलकम् 3 ॥ २१ ॥

1. By the word छद्म is introduced अपह्नवालङ्कार which establishes fictitiousness 2. The अलङ्कार is तद्गुण । It depends upon the अपह्नव of वदन to attract bees. Hence there is सङ्कर of the two, 3. Thus far is the कुलक (see Sl. 14).

Sara—सदा कमलभ्रान्त्या ये मधुकरास्तस्य वदनप्रान्तं प्राप्ताः ते तु दशनप्रभाभिः सिता जाताः ॥ २१ ॥

CHARCHA

1. जगाद—गद+लिट् णल् । गदति, गदिष्यति, अगदीत्—अगादीत् ।

2. वदन &c.—छद्मन् disguise. अन्त boundary, परिगतो अन्तम् पर्यन्तः skirts, प्रादितत—। वदनं छद्म अस्य वदनछद्मम् having the disguise of a face, बहु—। तदेव पद्मम् कर्मधा—। तस्य पर्यन्तः, इतत—। तस्मिन् साधु पतन्ति इति वदनच्छद्मपद्मपर्यन्त+पत+णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि, उपपद तत्—। तान् । Qual. मधुलिहः ।

3. नयन्—नी+शतृ कर्त्तरि leading, The root is द्विकर्मक ।

4. मधुलिहः-मधु लिहन्ति इति मधु+लिह+क्विप् कर्त्तरि, उपपदतत—। तान् । Decline मधुलिट् मधुलिहौ &c. मधुलिट्सु—लिट्त्सु । प्रधानकर्म of नयन् ।

4. श्वेतताम्—श्वेतस्य भाव इति श्वेत+ष्यञ् भावे । तत । अप्रधानकर्म of नयन । cp "अथान्धकारं द्रुमगतैः शकलानि कुर्वन्" ।

6. उदग्र &c.—उद्गतानि अग्राणि एषाम उदग्राः pointed, hence keen, mighty, बहु—। Or उन्नतानि अग्राणि एषाम उदग्राः whose tips are exposed, बहु । दशनानाम अंशवः the brilliance of the teeth, इतत—। उदग्राः दशनांशवः the mighty lustre of the teeth, कर्मधा—। Or उदग्राः दशनाः the teeth with the tips exposed, कर्मधा । उदग्रदशनानाम् अंशवः the brilliance of the exposed teeth, इतत—। तैः । करणे ३या ।

7. Voice.—नयता (रामेण) जगदे ।

8. Remak—Black-bees in the council-hall sound very strange. The propriety of the verse seems questionable.

, 22. Let us act as Hari suggests

यद्वासुदेवेनादीनमनादीनवमीरितम् ।
वचसस्तस्य सपदि क्रिया केवलमुत्तरम् ॥ २२ ॥

Prak—तस्य वचसः केवलम् उत्तरं सपदि क्रिया [After that speech (of Hari) the only thing to follow is the instant adoption of the policy it advocates]. Which speech do you mean ?—वासुदेवेन यत् ईरितं तस्य वचसः [Of course I mean the speech just delivered by Vasudeva (Hari)]. Why are you so enamoured of it ?—अदीनम्, अनादीनवम्, ईरितम [It was a bold speech, but not incautious as bold speeches usually are. On the contrary it is faultless and has everything to recommend it for instant adoption without any discussion]. 22.

Prose—वासुदेवेन (हरिणा) अदीनम् अनादीनवं यत ईरितं तस्य वचसः सपदि क्रिया केवलम उत्तरम ॥ २२ ॥

Eng—Of the spirited and faultless speech delivered by the son of Vasudeva, (Hari) the only sequel is instant execution.

Beng.—হরির কথা গুলি তেজস্বী ও নির্দোষ, এতে আর বিচার কি, বা এর উত্তর কি ? একমাত্র উত্তর—অবিলম্বে তদনুযায়ী কার্য্য করা ॥১২॥

Expl.—See Prak and Eng. above.

Malli—रामो जगाद इत्युक्तम । किं तदित्याकाङ्क्षायामाह-यदिति । वासुदेवेन न दीनमिति 'अदीनम्' अकातरं न आदीनवः अस्य इति 'अनादीनवं' निर्दोषम् ['दोष आदीनवो मतः' इत्यमरः] 'यत्' वचः 'ईरितम' उक्तं-

मानस्तु पर इत्यादि पद्यमाश्रित्य तदुक्तमित्यर्थः तस्य वचसः सपदि 1 क्रिया केवलं सद्योऽनुष्ठानमेव 'उत्तरम्' 2। सिद्धान्तस्यैव उक्तत्वात् 3 इति भावः ॥ २२ ॥

1. तत्क्षणम् instantly. 2. प्रतिवचनम् answer. Or,—अनन्तरभावि sequel. 3. Because the decision itself has been spoken.

Sara—कृष्णोक्तम् ओजस्वि च अनवद्यञ्च, किं तत्र विचार्यताम्? तदेव अविलम्बितं नः कार्यमधुना ॥ २२ ॥

CHARCHA

1. वासुदेवेन—वसुदेव was Hari's father. वसुदेवस्य अपत्यं पुमान् इति वसुदेव+अण् वासुदेवः। Some also say—वसतीति वस+उण् कर्त्तरि (औणादिक) वासुः resident. वासुश्चासौ देवश्च, कर्मधा—'सर्ववासी समस्तञ्च वसत्यत्रेति वै यतः। ततोऽसौ वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते ॥'—Vishnupurana. तेन।

2. अदीनम्—दीङ् क्षये+क्त कर्त्तरि दीनम् mean. न दीनम् spirited, नञ्तत—। तत।

3. अनादीनवम्—आ+दीङ् क्षये+क्त कर्त्तरि आदीनम् very mean. आदीनं यथा तथा वाति सर्वतो वहति इति आदीन+वा+क कर्त्तरि आदीनवः fault, उपपदतत—। अविद्यमानः आदीनवः अस्मिन् अनादीनवम् faultless, बहु—। Qual. यत् which refers to वचः understood ; Malli's 'न आदीनवं अस्य' is explanatory only.

4. ईरितम्—ईर (चुरादि) +णिच् स्वार्थे+क्त कर्मणि uttered. अनुक्तकर्त्ता is वासुदेवेन।

5. सपदि—अव्यय। Qual. क्रिया।

6. क्रिया—कृ+श भावे execution अनुष्ठानम्। In-apposition with उत्तरम्।

7. केवलम्—Alone. Qual. उत्तरम्।

8. उत्तरम्—उत्तीर्यते अनेन इति उद+तॄ+अप करणे उत्तरम् reply. Or उद+तरप अतिशायने उत्तरम् sequel. Either sense will suit. The statement of a question is known as पूर्वपक्ष—

the first proposition—and its solution is called उत्तरपक्ष—the subsequent statement, the sequel. पूर्व and उत्तर are antithetical. Vasudeva's statement is the पूर्वपक्ष। Balarama says there is no उत्तरपक्ष to it, because the उत्तरपक्ष discusses with a view to arrive at the solution—the decision. Here the decision iteslf is before us (सिद्धान्तस्यैव उक्तत्वात—Malli,) in the पूर्वपक्ष, how then can there be any उत्तरपक्ष to it? Only act by to it at once and you have the उत्तरपक्ष।

9. Voice—वासुदेव···ईरितवान...क्रियया केवलेन उत्तरेण (भूयते)।

23. He has put the whole thing in a nut-shell.

नैतल्लघ्वपि भूयस्या वचो वाचातिशय्यते।

इन्धनौघधगप्यग्निस्त्विषा नात्येति पूषणम् ॥ २३ ॥

Prak—एतत वचः न अतिशय्यते [It is impossible to improve upon this speech]. Well he said but a few words—लघु अपि भूयस्या वाचा न अतिशय्यते [His words were few; yet they can not be surpassed by even a volume of words]. How is that?—अग्निः त्विषा पूषणं न अत्येति [Can fire surpass the sun in brilliance?] If it is a big fire?—इन्धनौघधक् अपि अग्निः [Be it as big as it may, even burning a veritable hill of fuel, fire cannot surpass the sun in brilliance].

Prose—लघु अपि एतत् वचः भूयस्या [*Or*—लघु एतत् वचः भूयस्या अपि] वाचा न अतिशय्यते। इन्धनौघधक् अपि अग्निः त्विषा पूषणं न अत्येति ॥ २३ ॥

Eng. This speech though short cannot be surpassed by any longer speech. Fire, even if lighting immense heap of fuel, does not transcend the sun in brilliance.

Beng,—হরি অল্পই বলিয়াছেন। কিন্তু অনেক বলিয়াও ইহা অপেক্ষা অধিক বলিতে পারা যায় না। কাষ্ঠের স্তূপ করিয়া তাহাতে অগ্নি দিলেও সে অগ্নি দীপ্তিতে সূর্য্যকে অতিক্রম করিতে পারে না। ২৪।

Expl.—See Prak and Eng, above.

Malli—अथ तदेव प्रतिपादयिषन् अनन्यातिशयतया उपश्लोकयति। नैत दिति। 'लघु संक्षिप्तम् अपि एतत वचः भूयसा' बहुतरया विस्तृतया अपि इत्यर्थः ['द्विवचनविभज्य—'इत्यादिना ईयसुनि 'बह्वोर्लोपो भू च बह्वोः' इति ईकारलोपो बहोश्च भूरादेशः 2] 'वाचा न अतिशय्यते' न अतिरिच्यते। गुर्वर्थत्वादिति भावः [शीङः कर्मणि लटि यक। 'अयङ्यि क्ङिति' इति अयङादेशः 3]। तथाहि इन्धनौघान् दहतीति 'इन्धनौघधक्' काष्ठराशिदाहकः भूयान् अपि इत्यर्थः [क्विपि घत्व धत्व (?) भषभावः 4] अग्निः' त्विषा प्रभया 'पूषणं' सूर्यम अल्पीयासमपि इति भावः 'न अत्येति' न अतिक्रामति। तेजसः प्रभावत्त्वमिव वचसः अर्थवत्त्वम अलङ्घ्यत्वहेतुरित्यर्थः 5। अत्र समानधर्मविम्बिततया दृष्टान्तालङ्कारः 6]॥ २४

1. Going to prove this very thing, he extols it by नैतत &c. saying that it cannot be excelled by anything else. अन्येन अतिशयः अन्यातिशयः surpassing by another. अविद्यमानः अन्यातिशयः अस्य अनन्यातिशयः। तस्य भावस्तया। करणे तृतीया। अनन्यातिशयतागुणेन उपश्लोकयति इत्यर्थः। 2. ईयसुन् coming in by 'द्विवचन—' ई is elided and बहु becomes भू by 'बह्वोः—' (*Char*). 3. यक is attached to शी with लट in the कर्मवाच्य। अयङ—is substituted by 'अयङ—' (*Char*).

4. We have घत्व and धत्व after क्विप has been attached. The latter is भषभाव (*Char*). 5. तेजस (sun) cannot be excelled, because it is प्रभावत् (source of a mighty lustre) so वचस cannot be excelled because it is अर्थवत (full of significance). 6. Here the अलङ्कार is दृष्टान्त, because the समानधर्मा is reflected (*i. e*, not the *same* in the two statements).

Sara—सत्यं स्वल्पमेवोक्तं तेन ततस्तु प्रपञ्चयन्नपि नाधिकं वक्तुं क्षमः।

CHARCHA

1. भूयसा—अतिशयेन बह्वी इति बहु+ईयसुन ङीप स्त्रियाम्=भू+ईयसुन् ङीप=भूयसी longer, तया। Qual वाचा। The rule 'बहोः—' means that ई सुन drops ईय when after बहु which again becomes भू।

2. वाचा—अनुक्तं कर्त्तरि तृया।

3. अतिशय्यते—अति+शी+लटते कर्मणि। उपसर्गवशात् सकर्मकत्वम्। The उपसर्ग changes the *sense* also. Comp 'उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते। प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत्।' The rule 'अयङ—' means that शी becomes शय् if य of an affix that has dropped क or ङ follows.

4. इन्धन &c.—इध्यते एभिः इति इन्ध+ल्युट करणे इन्धनानि fuel, ओघ heap. इन्धनानाम् ओघः, इतत—। तं दहतीति इन्धनौघ+दह+क्विप कर्त्तरि इन्धनौघधक burning a heap of fuel. उपपदतत—। Qual. अग्निः। the प्रातिपदिक is इन्धनौघदह्। In the nom. sing. we get इन्धनौघदह+स=इन्धनौघदह, the सु disappearing by 'हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात सुतिस्यपृक्तं हल्'। Next Malli remarks 'घत्वधत्वे'। By घत्व he means that दह here becomes दघ् by the rule 'दादेर्धातोर्घः'—In a root beginning with द and ending with ह, the latter becomes घ if at the end of a पद or if an अपञ्चम वर्गवर्ण follows. We have now इन्धनौघदघ्। Next comes Malli's धत्व, *i. e*, दघ् becomes धघ् by the rule 'एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः—In a धातु the last part containing one vowel only will change its द into ध (or ग to घ, ड into ढ ब into भ), if it has any, when स or ध्व follows or when the part is पदान्त। Now इन्धनौघधघ optionlly changes घ into क by the rule 'वावसाने' yieding the forms धक and धघ्। The last again becomes धग by 'झलां जशोऽन्ते'। Malli's additional remark भषभावः' is superfluous. भषभाव is the change

of द &c. into घ &c. by the rule 'एकाचो—' as above. Hence this is already referred to by घत्व in 'घत्वघत्व'। Decline धक—धग दहा दहः। दहन। धगभ्यामधगभिः धक्षु।

5. त्विषा=त्विष् light. तया। There is nothing corresponding to this in the first half of the verse. अर्थेन may be supplied. Thus वाच corresponds to अपि, वचस to पुषन, अतिशयवन्क्रिया to अतायर्नाक्रया, अर्द to त्विष। वाक् वः अतिरिते अर्थेन corresponds to पुषधन् अर्द्धेति त्विषा: कर्य इया।

6. अतीयति=अति+इ लट तिप्। एति, इयाय, एष्यति, अगात।

7. पुषाधन=पुषन् is sun. तत्। Decline पुषा पुषणौ &c. like गुणिन।

8 *Voice*—...भूयसी वाक न अतिरिते···दहा अपिना···पुषा न अतीयते।

24. Let me explain his words.

संक्षिप्तस्याप्यतोऽस्यैव वाक्यस्यार्थगरीयसः।
सुविस्तरतरा वाचो भाष्यभूता भवन्तु मे॥ २४॥

Prak.—अतः मे वाचः अस्य एव वाक्यस्य भाष्यभूताः भवन्तु॰ [Let then my speech be but a commentary to this speech]. What is the use of your commentary?—संक्षिप्तस्यापि अर्थगरीयसः अस्य भाष्यभूताः [Hari's speech is concise, hence there are few that will understand its full singificance. Yet it is full of meaning which I am going to unfold for the benefit of the less-informed]. How would you do it?—सुविस्तरतराः मे वाचः [The terseness of Hari's words baffles the ordinary intellect. I shall be more prolix to make Hari's meaning intelligible to you all]. 24.

Prose—अतः सुविस्तरतरा मे वाचः संक्षिप्तस्य अपि अर्थगरीयसः अस्य एव वाक्यस्य (=हरिवाक्यस्य) भाष्यभूताः भवन्तु॥ २४॥

Eng. So, of this very speech, pregnant of sense though condensed, let my words, more prolix, be like a commentary. 24.

Beng.—এই বাক্য সংক্ষিপ্ত কিন্তু ইহার অর্থ অতি গুরু। আমি সবিস্তর বলিব, উহা ইহারই ভাষ্যস্বরূপ হইবে ॥ ২৪ ॥

Eng.—I can say nothing new in my speech which will thus be but an elaborate commentary to the terse but pregnant words of Hari. Also see Prak above. 24,

Malli—यदि हरिवचो नातिशय्यते अलं तर्हि तवापि वागारम्भेणेत्यत आह संक्षिप्तस्येति । 'अतः' हरिवचसः अनतिशयनीयत्वादेव 'सविस्तरतराः' प्रपञ्चतराः ['प्रथने वावशब्दे' इति घञः प्रतिषेध 'ऋदोरप्' इत्यप] मे वाचः संक्षिप्तस्य अल्पाक्षरस्य 'अपि अर्थेन गरीयसः' सूत्रकल्पस्य इत्यर्थः : ['अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् । अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः I ॥' इति लक्षणात] 'अस्य एव वाक्यस्य' नान्यस्य 'भाष्यभूता' भाष्यैः समाः [नित्यसमासः । 'च आदौ जन्मौ मूलं क्लीबं समे उक्तौ चिरं त्रिषु' इति वैजयन्ती] व्याख्यानरूपा 'भवन्तु' इत्यर्थः । सूत्रव्याख्यानविशेषो भाष्यम् ['सूत्रस्थं पदमादाय वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥' 2 इति] । मया तु तदेव विशेषप्रकाशनाय व्याख्यायते न तु अतिशयाय प्रत्याख्यायते इत्यदोषः 3 इत्यर्थः । उपमालङ्कारः ॥ २४ ॥

1. Those who know say that a Sutra is of the fewest possible words, unambigous, weighty, with wide application, without a superfluous letter in it and faultless. 2. The informed say that a Bhashya explains the words of a Sutra in accordance with the general body of the Sutras and also explains its own words. 3. The same is being explained by me to bring out its execellence and is not being refused with a view to excel; hence there is no harm in my speaking.

Sara—संक्षिप्तत्वात् अर्थगौरवाच्च दुरवबोधं हरिवचो विस्तरेणाहं विवृणोमि ।

CHARCHA

1. संक्षिप्तस्य—सम्+क्षिप क्त कर्मणि संक्षिप्त condensed, तस्य । This is reason why it requires amplification. The terseness prevents people of ordinary intelligence to grasp its meaning.

2. अपि—Implies that so much अर्थगौरव is not expected in so few words.

3. अतः—इदम् or एतद् ङसि (५मी) तसि स्वार्थे hence. ङेतौ ५मी । Consture अतः भाषामुताः । Because so terse yet so full of meaning that it cannot be excelled therefore (अतः) I shall explain.

4. अर्थ &c.—अतिशयेन गुरु+इति गुरु ईयसुन् गरीयः very weighty: अर्थेन गरीयः very weighty in sense; सुपसुपा or तत्त् । तस्य । This is another reason why amplification is necessary. Too much sense is now crowded into a few words only. Qual. वाक्यस्य ।

5. सुविस्तरतराः—सु+वि+स्तॄ+अप भावे सविस्तरः great prolixity. सः अस्ति अस्या इति सुविस्तर+अच मत्वर्थे सुविस्तरा very prolix. अतिशयेन सविस्तरा इति सुविस्तरा+तरप सुविस्तरतरा very prolix. *Or* विस्तरः prolixity. सुष्ठु विस्तरः यस्याः सुविस्तरा of commendable prolixty, बहु— । अतिशयन सुविस्तरा per-eminently of commendable prolixity, &c. प्रपञ्च in Malli, means *prolix*. Here Malli says that घञ् is barred by अप in शब्द-प्रथन hence अप् comes in by ऋदोरप" । The rule 'प्रथने— means that with वि as an उपसर्ग the root स्तृ takes घञ to mean *extension*, but not if the extension of शब्द is implied. Prolixity does indeed refer to *extension in*

words, profusion of words. Hence वचप्रतिषध comes in as Malli. remarks. So पटस्य विस्तारः with घञ् but वाक्यस्य विस्तरः with अप्। Qual. वाचः।

6. भाष्यभूताः—भाष्यते अनेन इति भाष+ण्यत् करणे बाहुलकात् भाष्यम् that with which to speak, *i, e.,* to explain—a commentary—See Malli. भूत = like सम (See lexicon quoted by Malli. Malli thinks that भूत has this meaning *only when it is final in a compound* (उत्तरपद)। Commenting on the Amara स्यादुत्तरपदे हीनतौ। निभसङ्काशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः॥ Bhanuji says 'आदिना भूतरूपकल्पादयः'। Hence if we say भाष्येण भूताः the meaning will not be भाष्येण तुल्याः because भूत is not here an उत्तरपद so cannot mean तुल्य। The वाक्य with स्वपदविग्रह has to be avoided, *i, e.,* the समास is to be treated as नित्य। Thus भाष्येण तुल्याः भाष्यभूताः, नित्यसमास of the सुपसुपा class. *Or* भाष्यस्य तुल्याः भाष्यभूताः, नित्यसमास of the कृदन्त—class. Those who do not accept the restriction about the meaning of भूत *i. e,* who think भूत may mean तुल्य in a वाक्य also, would say भाष्येण भाष्यस्य वा भूता भाष्यभूताः सुपसुपा or कृदन्त—। The restriction is introduced by commentators. Amara enunciates भूत without restriction Thus 'युक्ते क्ष्मादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु' इत्यमरः। Malli's वैजयन्ती too has no restriction. To the same effect are विश्व and मेदिनी &c. Pred, to वाचः; also cp—शरीरभूत। in our Sak. vi.

7. *Voice*—इत्थंभिः मे वाग्भिः···भाष्यभूताभिः भूयताम्।

25. A clever speech is unanswerable but can be dilated upon.

विरोधिवचसो मूकान् वागीशानपि कुर्वते।
जडानप्यनुलोमार्थान् प्रवाचः कृतिनां गिरः॥२५॥

Prak— कृतिनां गिरः वागीशान् अपि मूकान् कुर्वते [Words of the clever strike dumb even masters of speech]. How is that ? —विरोधिवचसः वागीशान् [I mean such masters of speech as speak in opposition to the clever]. That is true— जड़ान् अपि प्रवाचः कुर्वते (Now note another truth— Even fools are made eloquent by the words of the clever). How is that again ?—अनुलोमार्थान् जड़ान् (Fools who but repeat what the clever have said, pass off as eloquent speakers). 25.

Prose—कृतिनां गिरः विरोधिवचसः वागीशान् अपि मूकान्, अनुलोमार्थान् जडान् अपि प्रवाचः कुर्वते ॥ २५ ॥

Eng.—Words of the clever strike dumb even the masters of speech who speak in opposition, and make fleunt speakers of dullards even (*Or*—render eloquent even dullards) who speak in support. 25.

Beng.—কৃতী ব্যক্তির কথার বিপক্ষে বলিতে গেলে স্বয়ং বাক্‌পতিও বাক্যহীন, আর সপক্ষে বলিতে যাইয়া মূর্খও বাক্‌পটু হইয়া পড়ে ॥ ২৫ ॥

Expl—It is difficult to contradict an able speaker, but very easy to speak in his support. It is not then unlikely that in supporting Hari I shall speak loud and well, Also see *Prak*, above, 25,

Malli—इत्थं यानं सिद्धान्तयित्वा तत्र उद्धवप्रतिरोधं हृदि निधाय विभिः प्रतयाचष्ट 1 विरोधीति । कृतिनां कुशलानां 'गिरः' कर्त्र्यः 2 'विरोधिवचसः' प्रतिकूलवादिनः वागीशान् अपि' वाक्पतीन् अपि ['वागीशो वाक्पतिः समौ' इत्यमरः] 'मूकान्' निर्वाचः 'कुर्वते' जडयन्ति इत्यर्थः । 'अनुलोमः' अनुकूलः 'अर्थः' अभिधेयं येषां ते अनुलोमार्थाः' अनुकूलवादिनः तान् 'जडान' मन्दान 'अपि प्रवाचः' प्रगल्भवाचः कुर्वते अतः अस्मद्गिरः प्रवाच्याः (?) 3 इति भावः [अत्रवागीशानां मूकीकरणात जडानां प्रवाक्करणाच्च शक्यवस्तुकरणरूपो विशेषोऽलङ्कारः असम्बन्धे सम्बन्धातिशयोक्तिप्रतिभोत्थापितः इति सङ्करः 4] ॥ २५ ॥

1. Thus having declared for a march out, he, thinking of Uddhava's opposition, refutes the same by the three verses now.

2. The agents, *i. e*, गिर् is the agent. 3, The passage is obscure. It seems, the correct reading is अतो नास्मद्गिरः प्रवाच्याः—Hence my words are not to be condemned, 3. Here वागीश is made मूक and जड़ is turned प्रवाक् hence there is विशेषालङ्कार in the shape of the accomplishment of what can be accomplished; and it is raised by the force of the अतिशयोक्ति of the kind असम्बन्धे सम्बन्ध। Thus there is सङ्कर।

Sara—कृतिनां गिरः केन खण्ड्यन्ताम्। ता एव विहसन् जडोऽपि प्राज्ञायते। तन्नाय मम निन्द्यो यत्नः।

CHARCHA

1. विरोधि &c.—विरोद्धुं शीलमेषाम् इति वि+रुध्+णिनि कर्त्तरि ताच्छील्ये विरोधीनि contradictory. विरोधीनि वचांसि एषाम्, बहु—। तान्। Qual. वागीशान्।

2. वागीशान्—ईशते इति ईश+अच् or क कर्त्तरि ईशाः masters. वाचाम् ईशाः वागीशाः masters of speech. ६तत्—। तान्। Here वाचाम् has कर्मणि कृद्योगा षष्ठी, not शेषे षष्ठी। Thus एते वाचः ईशते (तिङ्योग)=एते वाचाम् ईशाः। With शेषे षष्ठी we cannot have a ६तत्—। The शेषषष्ठी in 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' etc, bars the समास।

3. कुर्वते—कृ+लट् अन्ते। कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम्। Nom. गिरः।

4. अनुलोम &c.— अनुगतो लोमानि इति अनु·लोमन्+अच् समासान्त अनुलोमः lit. in the same direction with the hair, *i. e.*, favourable; प्रादितत—। अनुलोमः अर्थः एषाम् अनुलोमार्थाः whose words are favourable, बहु—। तान् Qual. जड़ान्। The

समासान्त affix अच् is attached to सामन् and लोमन् by 'अच प्रतान्ववपूर्वात् सामलोम्न: ।'

5. प्रवाच:—प्रकृष्टा वाक् एषाम् प्रवाच: of fine speech, बहु—। तान् । Pred to जड़ान् ।

6, कृतिनाम—कृ + क्त भावे कृतम् deed. कृतमस्ति एषाम् इति कृत + इनि मत्वर्थे कृतिन: successful workers, तेषान् । The temptation here is very great to say कृतमेभि: इति कृत + इनि by 'इष्टादिभ्यश्च' । Malli. following वर्द्धमान, Bhatti etc has done so elsewhere. The derivation seems unsound because strictly कृत is not of the इष्टादि class. Neither the वृत्तिकार nor भट्टोजि includes कृत in the इष्टादि list.

Voice—गीर्भि:···वचस: वागीशा:...म् का...अथजड़ा···क्रियन्ते ।

26. Theories are useless without application,

षड्गुणा: शक्तयस्तिस्र: सिद्धयश्चोदयास्त्रय: ।

ग्रन्थानधीत्य व्याकर्त्तुमिति दुर्मेधसोऽप्यलम् ॥ २६ ॥

Prak—दुर्मेधस: अपि ग्रन्थान् अधीता व्याकर्त्तुम् अलम् (Even a fool can lecture learnedly after cramming it from books). Lecture in what fashion— गुणा: षट्, शक्तय: सिद्धयश्च तिस्र:, उदया: त्रय: इति व्याकर्त्तुम् (Merely repeating that there are six gunas, three each of the shaktis, ***Siddhis and Udayas***) 26.

Prose—दुर्मेधस: अपि ग्रन्थान् अधीता—गुणा: षट्, शक्तय: सिद्धयश्च तिस्र: उदया: त्रय: इति व्याकर्त्तुम् अलम् ॥ २६ ॥

Eng.—Even blockheads after reading the text, are able to repeat that the Gunas (measures) are six, the Saktis (means or powers) and the ***Siddhis*** (accomplishments) are three, and the ***Udayas*** (success etc) are three as well. 26.

Beng.—see ***Eng*** above.

Malli—ननु आत्मनीनेन स्वामिना 'बुद्धे: फलमनाग्रह:' इति न्यायेन आप्तप्रवचनं प्रतिकूलमपि ग्राह्यमेव इत्याशङ्क्याह षड्विति I । दुष्टा मेधा येषां ते

दुर्मेधसः' मन्दबुद्धयः 'अपि' ['नित्यमसिच् प्रजामेधयोः' इति समासान्तः असिच् प्रत्ययः] 'ग्रन्थान' औशनसादीन् 'अधीत्य' पठित्वा 'गुणाः' सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीभावाश्रयाख्याः 'षट्'। 'शक्तयः' प्रभुत्व (?) मन्त्रोत्साहाख्याः 'तिस्रः'। 'सिद्धयः' पूर्वोक्तशक्तित्रयसाध्याः पुरुषार्थलाभात्मिकाः 2। ताश्च 'तिस्रः' प्रभुसिद्धिर्मन्त्रसिद्धिरुत्साहसिद्धिश्चेति। 'उदयाः' वृद्धिक्षयस्थानानि। छत्रिन्यायेन उदया उच्यन्ते 3। तत्र वृद्धिक्षयौ स्वशक्तिसिद्ध्योः पूर्वावस्थानादुपचयापचयौ 4, स्थानं (?) च। ते च 'त्रयः'। इति व्याकर्तुं व्याख्यातुम् 'अलम्' समर्थाः ['पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु' इति तुमुन्। षाड्गुण्यनिर्णयशक्तिविकलानां सन्ध्यादिरूपसंख्यामात्रपाठकानाम् अशास्त्रज्ञत्वात् उद्धवादयो न ग्राह्यवचना इत्यभिसन्धिः 5। [अमरः—'सन्धिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः। षड्गुणाः॥ शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः॥ क्षयः स्थानञ्च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम।' इति। तत्र अरिविजिगीष्वोरन्योन्यं बन्धाकरणम् ऐक्यं सन्धिः। विरोधो विग्रहः। विजिगीषोररिं प्रति यात्रा यानम्। तयोर्मिथः प्रतिबद्धशक्त्योः कालप्रतीक्षया तूष्णीमवस्थानमासनम्। दुर्बलप्रबलयोर्वाचिकमात्मसमर्पणं द्वैधीभावः। अरिणा पीड्यमानस्य बलवदाश्रयणं संश्रयः। कोषदण्डोत्थं तेजः प्रभावः। कर्तव्यार्थेषु स्थेयान् प्रयत्न उत्साहः। षड्गुणचिन्तनं मन्त्र। गतमन्यत् 6। इति संक्षेपः] ॥ २६ ॥

1. By the maxim "The result of intelligence is diffidence (*Lit.* want of persistence)" the king who seeks his own good should listen to (even the प्रतिकूल) words of those who know the texts. Apprehending this he says षट &c. 2. सिद्धि are in the shape of the accomplishment of the object of the individual achieved by the three शक्तिs mentioned above. 3. वृद्धि, क्षय and स्थान are all called उदय just as a crowd, even when some in it are not छत्रिन् (provided with an umbrella) is indiscriminately called a crowd of छत्रिन्s. 4. of these वृद्धि and क्षय are respectively growth and decline from the previous state after the operation of the corresponding शक्तिs is over (सिद्ध्योः here is seventh case dual). 5. The drift is, that words of Uddhava and the like are

not acceptable, because those who can merely enumerate the expedients, but are unable to rightly choose the five elements of polity, are not really grounded in the texts. 6. Amara says सन्धि विग्रह, यान आसन, द्वैध and आश्रय are 6 gunas. Three Shakti are due to प्रभाव, उत्साह and मन्त्रणा or मन्त्र । Three udaya are वृद्धि क्षय and स्थिति । Of these, सन्धि is the union of the invader and his adversary by settlement of terms between them ; विग्रह is war ; यान is the march of the invader for the enemy ; आसन is inactive stand of the two watching opportunities (biding time) with forces mutually resisted ; द्वैधीभाव is verbal surrender between the weak and the strong ; संश्रय is alliance with a strong power when pressed by the enemy. प्रभाव is power derived from money and men (funds and forces) ; उत्साह is persistent effort in what is to be done ; मन्त्र or मन्त्रणा is discussion of the six expedients. The rest are already explained.

Sara—षड्गुणाः इत्यादि ग्रन्थेभ्यः पठितुं को न शक्तः । ये च तेषां प्रयोगमपि जानन्ति त एव शास्त्रज्ञाः ।

CHARCHA

1. गुणाः—The 6 gunas are सन्धि &c.. see Malli's Amara. and Notes on Malli. Nom. to भवन्ति understoed.

2. शक्तयः—शक्यते आभिः इति शक्+क्तिन् करणे शक्तयः sources of strength. Malli's प्रभुत्व should perhaps be प्रभु । for three शक्ति see Malli.

3. सिद्धयः—सिध+क्तिन भावे सिद्धि success. See Malli for three Siddhi.

4. उदयाः—उद्+इ+अच् भावे उदय advancement. See Amara quoted by Malli.

5. त्रय:—The three advancement (उदय) are वृद्धि, क्षय, स्थान। Now क्षय is not an advancement; how then can you call it उदय? Malli meets the difficulty from the analogy of calling a crowd as छत्रिन् even when some in it have no umbrella.

6. अधीत्य—अधि+इ+ल्यप् having studied.

7. व्याकर्तुम्—वि+आ+ कृ तुमुन to explain. The तुमुन is by the rule 'पर्याप्ति'—(तुमुन may be attached with an उपपद in the sense of अलम् impying capability).

8. दुर्मेधसः—दुष्टा मेधा एषाम् इति दुर्मेधा+असिच् समासान्त दुर्मेधस: of weak intellect. बहु—। Malli's rule for असिच means that a बहु—with प्रजा and मेधा final and preceded by नञ् दुर्, and सु take the समासान्त affix असिच् (अस)।

9. Voice... दुर्मेधोभि:...गुणै: षड्भि: तिसृभि: उदयै: त्रिभि: (भूयते)···(भूयते)।

27. Talk is useless without work.

अनिर्लोडितकार्यस्य वाग्जालं वाग्मिनो वृथा।
निमित्तादपराद्धेषोर्धानुष्कस्येव वल्गितम् ॥ २७ ॥

Prak—वाग्मिन: वाग्जालं वृथा [The torrent of words let out by the orator is of no use.] That is a queer opinion—अनिर्लोडितकार्यस्य वाग्मिन: [I am speaking of the orator who dilates on theory but has seen no work]. That is a different thing—निमित्तात् अपराद्धेषो: धानुष्कस्य वल्गितम् इव [Such an orator cuts the sorry figure of the archer who blames his tools, the breeze, or the light, after he has shot wide]. 27.

Prose—अनिर्लोडितकार्यस्य वाग्मिन:वाग्जालं निमित्तात् अपराद्धेषो धानुष्कस्य वल्गितमिव वृथा (भवति) ॥ २७ ॥

Eng.—Like the antics of an archer whose shaft has missed the target, useless is the array of words of the orator inexperienced at work. 27.

Beng—যে কখনও কাজে হাত দেয় নাই তাহার বাগাড়ম্বর বৃথা। যে ধনুর্দ্ধরের বাণ লক্ষ্য হইতে ভ্রষ্ট হইয়াছে তাহার লম্ফ ঝম্প ও নিরর্থক ॥২৭॥

Expl.—The oratory of one who has seen no work is nothing but useless talk. Also see Park and Eng. above.

Malli—ननु शास्त्रार्थव्याख्याता एव शास्त्रज्ञः स एव ग्राह्यवचनश्च इत्याशङ्क्य न इत्याह अनिर्लोडितेति 1 । अनिर्लोडितं नालोकितं कार्यं येन तस्य कार्याकार्यमजानत इत्यर्थः । वाचः अस्य सन्ति इति वाग्मी वावदूकः ['वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्तरि' इत्यमरः । 'वाचो ग्मिनिः' इति ग्मिनिप्रत्ययः] तस्य 'वाग्जालं वागाडम्बरः 'निमित्तात्' लक्ष्यात् ['वेध्यं लक्ष्यं निमित्तञ्च शरव्यञ्च समं विदुः' इति वैजयन्ती] 'अपराद्धेषोः स्खलितबाणस्य धनुः प्रहरणमस्य इति 'धानुष्कः' धन्वी ['प्रहरणम्' इति ठक् 'इसुसुक्तान्तात् कः' 2 । 'अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्याद् यश्च्युतसायकः ।' 'धन्वी धनुष्मान् धानुष्क' इत्यमरः] तस्य 'वल्गितमिव वृथा' निष्फलम् । कार्यज्ञस्य वचो ग्राह्यं न तु वाचालस्य इति भावः ॥ २७ ॥

1. Apprehending the objection that शास्त्रज्ञ is the that can explain the texts, and such a man has to be listened to, he says 'No' by अनिर्लोडित &c. 2. ठक् is attached by the rule—प्रहरणम्; and टक् becomes क by the rule 'इस—' (Char.).

CHARCHA

1. अनिर्लोडित etc.—निर्+लुड् to stir+णिच् स्वार्थे+क्त कर्मणि निर्लोडित stirred; hence handled. निर्लोडितं कार्यं अनेन निर्लोडितकार्यः one who has handled work. बहु—। न तादृशः, नञ् तत्—। तस्य। Here a difficulty arises; लुड् is भ्वादिगणीय it does not occur directly in the चुरादि list. The form with क्त is

then लुड़ित। The root being सकर्मक no good sense seems available with हेतुमण णिच। Nor can we have आदिकर्मणि क्त the reference being to past experience. We suggest an escape—लोड़नम इति लड+घञ भावे लोड: handling, लोड: सञ्जात: अस्य इति लोड+इतच लोडितम handled. Or लोडन योजितम: इति लोड+णिच+क्त कर्मणि लोडितम handled. Qual. वाग्मिन: ।

2. वाग्जालम—जाल is समूह। वाचां जालम profusion of words, इतत—।

3. वाग्मिन:—वाच+ग्मिनि मत्वर्थे वाग्मी eloquent. तस्य। Here Haradatta objects to the spelling of it with one ग only. भाषावृत्तिकार follows him. He says the ग of वाच beocmes क and then ग ;then again there is the ग of ग्मिनि yielding a double ग, thus वागग्मी। Nagesa replies saying that the ग of ग्मिनि is added because otherwise the affix becomes मिनि, and the form becomes वाङ्मिन। I suspect this is an interpolation. The ग being added, does it drop ? or does it not ?—If it is dropped, the rule 'लशक्वतद्धिते' is violated ; besides, the form is वाङ्मिन as above. If not dropped, we have double ग as noted by Haradatta. The fact is, the spelling with one ग is justified by the भाष्य itself which has 'यो हि सम्यग बहु भाषते वाग्मी इत्येव स भवति" with only one ग in वाग्मी। Hence भाष्यकारप्रयोगबलात एक एवात्र गकार: ।

4. निमित्तात--नि+मिद+क्त कर्त्तरि निमित्तम (निपातनात) target तस्मात। अपादाने ५मी। अपराद्ध is explained as च्युत in the Amara quoted by Malli,; and च्युत implies अपाय so the rule 'ध्रुवमपायेऽपादानम' applies. We do not get निमिन्न because Panini himself has used the word निमित्त in rules like 'च कर्मीरनात्मनेपदनिमित्ते' etc.

5. अपराद्ध etc.—अप+राध (स्वादि) अकर्मक+क्त कर्त्तरि अपराद्ध strayed. अपराद्ध इषुः अस्य अपराद्धषुः one whose arrow has strayed i. e. missed the mark. बहु—। तस्य ।

6. धानुष्कस्य—धनुः प्रहरणमस्य इति धनुस+ठक धानुष्कः archer. तस्य । Here ठक does not become इक, but क instead, by the rule 'इस—' (Malli,) which means that ठक, after words ending in इस उस and त, becomes क ।

7. वल्गितम—वल्ग+क्त भावे वल्गित antics. Some think that the root also means 'to brag' (अनेकार्थत्वाद्धातूनाम) । वल्गित then means विकत्थनम brag, vaunt.

8. *Voice*—...वागजालेन···वल्गितेन...(भूयते)

28. No counsel outside the five Angas.

सर्वकार्यशरीरेषु मुक्ताङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।
सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रोमहीभृताम् ॥२८॥

Prak,—महीभृताम अन्यो मन्त्रो नास्ति [To kings there does not exist something else under the name Counsel] What do you mean ?—सौगतानाम् अन्यः आत्मा इव [Just as to some followers of Buddha a separate thing called Soul does not exist, so to a king Counsel as separate thing does not exist]. Separate from what ?—अङ्गस्कन्धपञ्चकं मुक्त्वा अन्यः [No Counsel exists separate from the five Angas, just as no soul exists beyond the five Skandhas]. Exists where ?—सर्वकार्यशरीरेषु [For Counsel, exists in all the measures to be undertaken ; and for soul, exists in all the bodies created]. 28.

Prose—सर्वकार्यशरीरेषु अंगस्कन्धपञ्चकं मुक्त्वा सौगतानाम् आत्मा इव महीभृताम् अन्यः मन्त्रः नास्ति ॥ २८ ॥

Eng.—With kings, in all measures, there is no separate Counsel beyond the five essentials, just as with the

Saugatas (Buddha school) there is ne separate Soul in the body beyond the five divisions (of concious-ness). 28.

Beng.—বৌদ্ধগণের পক্ষে যেমন শরীর সম্বন্ধে, রূপ বেদনা প্রভৃতি পাঁচটি স্কন্ধের বাহিরে 'আত্মা' নামে কিছু নাই, তেমন রাজগণেরও যখন যে কাজ উপস্থিত হয়, তাহার সম্বন্ধে উপায়, উপকরণ প্রভৃতি পাঁচটী অঙ্গ ছাড়া 'মন্ত্র' নামে পৃথক্ কোনও পদার্থ নাই ॥২৮॥

Expl.—Ask a Buddhist—What is Atman. He will answer 'No such thing exists.' To him there is (*i*) the external world, (*ii*) the ideas derived from it (*iii*) the persistence of these ideas till death, (*iv*) the nomenclature of the ideas, (*v*) the impressions left by ideas, He feels no necessity to postulate the existence of a sixth entity 'Atman' over and above the just five enumerated. Something very similar may be said of what you call counsel" with regard to undertakings of the king. Here we have (*i*) the plan of operations, (*ii*) means to work out the plan, (*iii*) suitable time and place. (*iv*) prevention of hitch and evil (*v*) success. What is 'Counsel' beyond these five ? 28.

Malli—इत्थं षाड्गुण्यादिपाठमात्रं न मन्त्र इति सिद्धं स्वयं मन्त्रस्वरूपमाह सर्वेति । 'सर्वाणि कार्याणि' सन्ध्यादीनि तानि 'शरीराणि' इव [इति उपमितसमासः । व्यासे सौगतानामिव इति लिङ्गात्] तेषु 'सर्वकार्यशरीरेषु' सर्वेषु शरीरेषु इव सर्वकार्येषु इत्यर्थः । 'अङ्गानि स्कन्धाः' इव इत्युपमितसमासः । तेषां पञ्चकं मुक्त्वा' स्कन्धपञ्चकं हित्वा इत्यर्थः । पञ्च परिमाणमस्य इति पञ्चकम्' [संख्यायाः "संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु" इति कन् प्रत्ययः] सुगतो भक्तिर्भजनीय एषां सौगताः' बौद्धाः ["भक्तिः" इत्यण्प्रत्ययः] तेषाम् 'अन्यः आत्मा इव मन्त्रिमताम् अन्यः मन्त्री नास्ति' । कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसम्पत् देशकालविभागः विपत्तिप्रतीकारः कार्यसिद्धिश्च इति पञ्चाङ्गानि 2 । [यथाह कामन्दकः "सहायाः साधनोपायाः विभागो देशकालयोः । विपत्तेश्च प्रतीकारः

सिद्धिः पञ्चाङ्गमिष्यते ॥' इति ॥ रूपवेदनाविज्ञानसंस्काराः पञ्च स्कन्धाः ; तत्र विषयप्रपञ्चो रूपस्कन्धः । तज्ज्ञानप्रपञ्चो वेदनास्कन्धः । आलय-विज्ञान-सन्तानो विज्ञानस्कन्धः । नामप्रपञ्चः संस्कारस्कन्धः । एवं पञ्चधा परिवर्त्तमानो ज्ञानसन्तान एव आत्मा इति बौद्धाः 3 । [एवं यथा बौद्धानां सर्वेषु स्कन्धपञ्चकातिरिक्त आत्मा नास्ति तथा राज्ञाम अङ्गपञ्चकातिरिक्तो मन्त्रो नास्ति इत्युपमालङ्कारः]। तस्मात्त्वाकं समयमेव इतायमेव यावाकालः इति भावः ॥ २८ ॥

1. This is an उपमितसमास as is indicated by the uncompounded form सौगतानामिव (Char). 2. The determination of the plan with which to begin a work ; the securing of allies, forces, funds &c. ; collection of time and place ; removal of hitch evil etc ; and success, these are the five अङ्ग or limbs in polity 3. तत्र &c.—of these रूपस्कन्ध is the external world : वेदनास्कन्ध is the series of impressions produced by it ; विज्ञानस्कन्ध is the continuity of the conciousness of these impressions till death ; संज्ञास्कन्ध is the series of names corresponding to the impressions. संस्कारस्कन्ध is the series of recollections of experiences,. Atman is knowledge appearing under those five heads.. So say the Bauddhas.

Sara—कार्येषु पञ्च एव अङ्गानि उपायोपकरणादीनि मिलितानि मन्त्र इत्युच्यन्ते ।

CHARCHA

I. सर्वं &c.—कार्याणि शरीराणि इव कार्यशरीराणि, उपमितकर्मधा—। सर्वाणि कार्यशरीराणि, कर्मधा। तेषु। अर्थं ७मी। Malli. gives another alternative—सर्वाणि कार्याणि कर्मधा—। तानि शरीराणीव, उपमितकर्मधा—। But सर्वं has to go with both कार्य and शरीर hence the first method is perferable. The अधिकरण is वैषयिक with respest to कार्य and औपश्लेषिक for शरीर। Or सौगतपक्ष—कार्याणि शरीराणि bodies to be created. सर्वाणि कार्यशरीराणि all bodies to be created. तेषु ।

2. अङ्ग &c.—पञ्च एव इति पञ्च+कन स्वार्थे पञ्चकम five. अङ्गानि स्कन्धा इव अङ्गस्कन्धाः उपमितकर्मधा—। तेषां पञ्चकम इतत—। Malli's rule 'संख्याया—' means—A संख्यावाचक word takes कन (the affix as ordained)to indicate परिमाण in a संज्ञा, सूत्र, सङ्घ अध्ययन। Here अङ्ग and स्कन्ध are संज्ञाशब्द, so the rule applies. But then पञ्च परिमाणम एषामङ्गानाम or स्कन्धानाम give पञ्चकानि अङ्गानि or पञ्चकाः स्कन्धाः; but not पञ्चकानि अङ्गानाम or स्कन्धानाम। The परिमेय will not take षष्ठी। We therefore attach कन स्वार्थे by the Vartika 'संज्ञायां स्वार्थे'। for 5 स्कन्ध snd 5 अङ्ग see Malli.

3, सौगतानाम—सुगत is name of बुद्ध school। सुगतः, भक्तिः पूजापात्रम एषाम इति सुगत+अण सौगतः followers of बुद्ध। तेषाम। The rule 'भक्तिः' means—अण is attached in the sense स भक्तिरस्य। भज्यते सेव्यते इति भज+क्तिन कर्मणि भक्तिः पूजापात्रम। शेषे षष्ठी।

4. अन्यः—Separate, अन्यः आत्मा नास्ति a separate soul does not exist. The word seems superfluous.

5. अस्ति—वर्त्तते। Nom. आत्मा and मन्त्रः। स्कन्धपञ्चकं मुक्त्वा आत्मा न अस्ति=आत्मन does not exist leaving (*i. e.*, outside) the five स्कन्ध। अङ्गपञ्चकं मुक्त्वा मन्त्री नास्ति=मन्त्र does not exist barring (*i. e.*, outside) the five अङ्गs। (See Malli also).

6, महीभृताम—महीं बिभर्ति इति मही+भृ+क्विप महीभृतः sustainers of the world, kings. तेषाम।

7. *Voice*—...आत्मना अन्येन मन्त्रेण न भूयते। (अस changes to भू)।

29. ***We must not delay, or our plans will be out.***

मन्त्रो योध इवाधीरः सर्वाङ्गैः संवृतैरपि।
चिरं न सहते स्थातुं परेभ्यो भेदशङ्कया ॥ २८ ॥

Prak.—मन्त्रः चिरं स्थातुं न सहते [Counsel cannot be kept long]. Why not?—परेभ्यो भेदशङ्कया [Because there is the danger of its being divulged by others]. There

is no such danger if secrecy be observed—सर्वाङ्गैः संवृतैः अपि न सहते [Even with close secrecy in all its stages there is danger of its being out]. How is that?—अधीरो योध इव [Counsel is like a fighter that has no courage. Such a fighter does not stay long at fight even though guarded all over; he is constantly in dread of being hit at an unguarded spot of his body]. 29.

Prose—संवृतैः अपि सर्वाङ्गैः (उपलक्षितः) मन्त्रः अधीरो योध इव परेभ्यो भेदशङ्कया चिरं स्थातुं न सहते। *Or*—अधीरो योध इव मन्त्रः सर्वाङ्गैः संवृतैरपि परेभ्यः...॥ २९ ॥

Eng.—Like an unsteady fighter, counsel, though guarded in all its parts, does not venture to stand long through fear of breach by others. 29.

Beng.—ভীরু যোদ্ধা যেমন সর্ব্বাঙ্গে বর্ম্মাবৃত হইয়াও পাছে আহত হয় এই ভয়ে অধিকক্ষণ যুদ্ধে থাকিতে পারে না, সেইরূপ মন্ত্রও যতই গোপনে রাখা যাউক, অধিকক্ষণ গুপ্ত থাকে না॥২৯॥

Expl.—My counsel then is to march out. But his has to be forthwith undertaken. Delay will divulge our plans to the enemy. For it is difficult to keep counsel secret for long. Also See Prak above.

Malli—अथ मन्त्रितार्थं क्रियाविलम्बे दोषमाह मन्त्र इति। 'संवृतः' गुप्तैः 'सर्वाङ्गैः' पूर्वोक्तैः रुपायादिभिः उरःस्थलादिभिश्च उपलक्षितः 'अपि सर्वाङ्गसंवृतोऽपि' इत्यर्थः 'मन्त्रः' विचारः 'अधीरः' भीरुः, युध्यते इति 'योधः' भटः 'इव' [पचाद्यच] 'परेभ्यः' अन्येभ्यः अरिभ्यश्च ["परं दूरान्यमुख्येषु परोऽरिपरमात्मनोः" इति वैजयन्ती] 'भेदः' विदारणं तृतीयगामित्वं (? तृतीयगामित्वं विदारणञ्च) तस्य 'शंकया चिरं स्थातुं' विलम्बितुमित्यर्थः 'न सहते' न क्षमः ['शकधृष—' इत्यादिना तुमुन् प्रत्ययः]। अतो न विलम्बितव्यम् अन्यथा मन्त्रभेदे कार्यहानिः स्यात् इति भावः ॥ २९ ॥

Sara—स हि मन्त्रः निश्चितमात्मनेव अनुष्ठयः अन्यथा भिद्येत।

CHARCHA

1. योधः—युध्यते इति युध+अच कर्त्तरि fighter, उपमान of मन्त्रः।

2. अधीरः—धीर steady, courageous. न धीरः unsteady, timid. नञतत—।

3. सर्वाङ्गैः—अङ्गः has adouble meaning applying to both मन्त्र and योध। For मन्त्र it means the अङ्गपञ्चक as said in sl. 23; for योध it is the members of the body. सर्वाणि अंगानि कर्मधा— । तैः। इत्थं ३या। Malli. wants उपलक्षणे ३या। See अपि below.

4. संवृतैः—सम+वृ+क्त कर्मणि संवृत guarded. तैः।

5. अपि—अपि Implies गर्हा censure. गर्हा of अनवस्थिति। संवृतानि सर्वाङ्गाणितथापि न तिष्ठेत गर्हितमेतत। This supposes that सर्वाङ्ग-संवृतता is स्थितिहेतु। So सत्यपि स्थितिहेतौ न तिष्ठति गर्हितमेतत। If this is the correct view, then सर्वाङ्गैः has हेतौ तृतीया not उपलक्षणं। Besides उपलक्षण seems inapplicable in the present instance,

6. सहते—सह+लट ते is able शक्नोति। सेहे, सहिष्यते, असहिष्ट।

7. स्थातुम—स्था+तुमुन। This also has a double meaning. (मन्त्र) is to remain guarded; (योध) is to stay in battle. Malli's rule for तुमुन in full, is 'शक-धृष ज्ञा-ग्ला-घट रभ-लभ क्रम-सह अर्ह अस्त्यर्थेषु तुमुन्'। सह is included in this list of roots. Hence सहधातु being the उपपद, we have तुमुन् in स्थातुम्।

8. परेभ्यः—पर=a third party (for मन्त्र), enemy for (योध)। तेभ्यः। पञ्चमी by 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' in connection with शङ्का which comes from a भयार्थ root. See next,

9. भेद etc—भिद+घञ भावे भेद disclosure (मन्त्रपक्षे), wound (योधपक्षे)। शङ्क+अ भावे स्त्रियाम शङ्का apprehension. भेदस्य शङ्का, ६तत्। तया। इत्थं ३या।

10, *Voice*— (उपलब्धिमतेन) मन्त्रेण अधीरेण यौवनेन···सह्यते ।

30. Polity is concerned with rise of self and fall of the enemy.

आत्मोदयः परज्यानिर्द्वयं नीतिरितीयती ।
तदूरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्पत्यं प्रतायते ॥ ३० ॥

Prak— इयती नीतिः (The whole science of Polity can be summed up in two words. That much is ***this***, and no more). What are those two ?—आत्मोदयः परज्यानिः इति द्वयं (The two are—Rise of self' and 'fall of the enemy') That is true—कृतिभिः तत् ऊरीकृत्य वाचस्पत्यं प्रतायते (Masterly treatises of the clever are based on these two only) 30.

Prose—आत्मोदयः परज्यानिः इति द्वयम् । इयती नीतिः । तत् ऊरीकृत्य कृतिभिः वाचस्पत्यं प्रतायते ॥ ३० ॥

Eng,—Here is a group of two, ***viz.***, rise of self and fall of the enemy. This much is polity. With these in view, mastery of words is displayed by the clever. 30.

Beng.—নিজের বৃদ্ধি ও শত্রুর ক্ষয়—এই দুইটী মাত্র নীতির মূলমন্ত্র, এই দুই বিষয় অবলম্বনে কৃতিগণ নিজ নিজ বাগ্‌বৈভব প্রদর্শন করিয়াছেন ॥ ৩০ ॥

Expl—See *Prak* above,

Malli—किञ्च नीतिसर्वस्वपर्यालोचनयापि न विलम्बः कार्यः' इत्यभिप्रेत्याह 'आत्मोदय इति—आत्मन उदयः वृद्धिः 'परस्य (शत्रोः) ज्यानिः हानिः । ["वीज्याज्वरिभ्यो निः' इत्यौणादिको निप्रत्ययः] 'इति द्वयम्' । 'इदं परिमाणमस्या इति 'इयती' एतावती ['किमिदंभ्यां वो घः" इति वतुपो (? वतुप) । वस्य घश्च । "उगितश्च इति ङीप् 2] 'नीतिः नीतिशब्दः एतद् व्यतिरिक्तो न कश्चिन्नीतिपदार्थोऽस्ति इत्यर्थः । यदन्यत् षाड्गुण्यादिवर्णनं तत् सर्वमस्यैव प्रपञ्च इत्याह तदिति । 'तत्' द्वयम् 'उरीकृत्य' अङ्गीकृत्य ['उरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतम्" इत्यमरः । 'ऊर्यादिच्विडाचश्च' इति गतिसंज्ञायां "कुगति-

प्रादयः" इति समासे त्वो ल्यप् 3] 'कृतिभिः' कुशलैः बाचस्पत्यं वाग्मित्वम् [कस्कादित्वात् अलुक् सत्वे । "षष्ठ्याः पतिपुत्र—" इत्यादिना सत्वमिति स्वामी । तन्न । तस्य छन्दोविषयत्वात् । ब्राह्मणादित्वात् भावे ष्यञ् प्रत्ययः 4] प्रताय्यते' विस्तार्यते [कर्मणि लट् । "तनोतेर्यकि" इति आत्वम्] । तस्मात् आत्मोदयार्थिभिः अविलम्बाच्छत्रु रुच्छेत्तव्यः तव अन्तरीयत्वात् (? अन्तरायत्वात्) तस्य इति भावः ॥ ३० ॥

1. Besides time must not be lost with discussions on the details of polity ; with this in view he says आत्मोदय &c. 2. We have वतुप् and व changes into ष by 'किमिद—' (*Char,*). ङीप् is attached by 'उगितश्च' (*Char,*) 3. With गतिसंज्ञा by 'ऊर्यादि—' (*Char*), we compound by 'कुगति—' and then क्त्वा becomes ल्यप् । 4. We have अलुक् and सत्व, because the word is of the कस्कादि class. क्षीरस्वामिन् defends the स by 'षष्ठ्याः—' (*Char.*) That is not correct, because the rule has scope in the Vedas only. We get ष्यञ् भावे because the word is of the ब्राह्मणादि class. 5. Hence those who want their own advancement or rise have to weed out their enemy, because his delay is a bar to that or therein.

Sara——द्वावेव मिलितौ नीतेर्विषयः—स्वस्य उदय इत्येकः परस्य हानिः इत्यन्यः । एतदाश्रय एव नीतिविदां वाक्प्रपञ्चः ।

CHARCHA

1. आत्मोदयः—उद्+इ+अच् भावे उदयः rise. आत्मनः उदयः, rise of self इतत—। इतियोगे प्रथमा ।

2. परज्यानिः—ज्या originally means वयोहानि ; here हानिमात्र । ज्या+नि भावे ज्यानि loss, fall. । परस्य ज्यानिः enemy's-loss इतत— इ तयोगे प्रथमा ।

3, द्वयम्—द्वौ अवयवौ अस्य इति द्वि+अयच् द्वयम् a group of two. Nom, to भवति understood.

4. इति—Refers to आत्मोदयः and परज्यानिः । इति द्वयम्—

This is a group of two. The meaning is—आत्मोदय and परज्यानि constitute a group of two,

5. इयती—इदं परिमाणमस्य इति इदम् + वतुप्, स्त्रियाम इयती this much, Mali's rule 'किमिदंभ्यां —' means that किम्, इदम take वतुप् which then becomes घतुप् (= 'यतुप्)। This gives इयत। Now in स्त्रियाम् the rule 'उगितश्च' directs ङीप् to be attached in the feminine when there is an elision of उ, ऋ or ऌ in the formation of the base ; and as वतुप drops उ, we attach, ङीप। Hence finally इयत + ङीप्, इयती। Qual. नीतिः।

5. उरीकृत्य—उरी is an अव्यय implying अङ्गीकार acceptance. उरी + ल्यप्। गतिस —। It is a नित्यसमास by the rule 'कुगतिप्रादयश्च—'।

7. कृतिभिः—For कृतिन् see sl, 25. अनुक्ते कर्त्तरि तृया।

8. वाचस्पतताम—वाचः पतिः = वाचस्पतिः the master of speech, इतत—तस्य भावः इति वाचस्पति + यक वाचस्पतताम् mastery of speech Two points have to be noted in the इतत—in वाचस्पतिः। (1) Though compounded, the षष्ठी in वाच् is not elided (अलुक), (2) the विसर्ग in the compound वाचःपतिः becomes स giving वाचस्पतिः (सत्व)। Here Malli. refers to the rule 'कस्कादिषु च' to explain these anomalies. In other words वाचःपतिः becomes वाचस्पति just as कःकः becomes कस्कः। This explains सत्व। Malli says it does more. He takes it that the word वाचस्पति actually occurs in the कस्कादि list as compounded. Hence अलुक् is implied.

This derivation seems questionable. The कस्कादि list, as is given by Bhattoji and the Vrittikara, does not include वाचस्पति ; from usage we see that वाचस्पति may be a compound ; witness 'वचो वाचस्पतेरपि'। Even if the कस्कादि list did include वाचस्पति we could not be sure

that the form came from the compound and not from the uncompounded statement वाचःपति। The list is not restricted to compounds only. कस्कः itself, from which the list derives its name, is not a compound.

Hence Malli. has not satisfactorily explained the अलुक्। Haradatta, Bhattoji, Nagesha &c appeal to 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्'। बहुलम् here is interpreted very liberally, so that though the rule apparently contemplate the अलुक् of सप्तमी, that of other Bibhaktis also sometimes comes under its operation. Thus we have here the अलुक् of षष्ठी।

Then for the सत्व we may refer to the rule 'कस्कादिषु च' or after Bhattoji &c. to 'पारस्करादीनि च'।

The rule 'षष्ठ्याः पतिपुत्र पृष्ठ पारपादपयस्पोषेषु' means that the विसर्ग of षष्ठी becomes स when पति, पुत्र &c, follow. Bhanuji (and some other) thinks that this सत्वविधि enjoins अलुक् by implication (ज्ञापक). The remark would be strictly justified if the rule referred to *compounds only*. But the Vritti says under this rule 'षष्ठ्याः किम्? मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत्।' In this मनुः पुत्रेभ्यः is uncompounded. So the Vritti believes that the uncompounded मनुः पुत्रेभ्यो would have come under this rule if it had मनोः in the षष्ठी। The rule therefore does not necessarily refer to compounds only. Bhattoji too remarks 'पदकारास्तु वाचस्पतिं विश्वकर्माणम्...इत्यादि पृथक् पदमधीयते'।

Malli's ब्राह्मणादित्वात् भावे ष्यञ् is also doubtful, because वाचस्पति is not found in the ब्राह्मणादि list. If it were there, then अलुक् and सत्व could be easily explained by निपातन in that very list. We have therefore attached यक् by the rule 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्'।

8. प्रतायते—प्र+तन+लट् ते कर्मणि। तनोति—तनुते, ततान-तेने,

तनिष्यति—ते, आतनीत्—अतनिष्ट—अतत। प्रतनाते is an optional form by the rule 'तनोते र्यकि'—तन becomes ता optionally when यक् follows, Agrees with उक्तकर्म—बाचमुद्यताम्।

9. *Voice.*—... स्थेन (भूयते)। इयतया नीतया भूयते ;...प्रतन्वन्ति।

21. *Advance self further though advanced already.*

तृप्तियोगः परेणापि महिम्ना न महीयसाम्।
पूर्णश्चन्द्रोदयाकाङ्क्षी दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः॥ ३१॥

Prak—महिम्ना महीयसां तृप्तियोगो न [The greater one never say enough to prosperity]. But why ask for more if you are already prosperous ?—परेणापि महिम्ना न [They do want more even when they are immensely properous already]. That is not natural—अत्र महार्णवो दृष्टान्तः [The ocean furnishes an illustration of what I say]. How so ?—पूर्णः महार्णवः चन्द्रोदयाकाङ्क्षी [The ocean is full to the brim, yet it wants the moon to rise to bring in the tides and give it a swell]. 13.

Prose—महीयसां परेणापि महिम्ना तृप्तियोगो न भवति। अत्र पूर्णः चन्द्रोदयाकाङ्क्षी महार्णवः दृष्टान्तः॥ ३१॥

Eng.—Of the great there is no sense of satiety even with supreme greatness. An instance of this is the ocean which though full, longs for moon-rise. 31.

Beng.—যাঁহারা মহাত্মা তাঁহারা যত বড় হউন না কেন, আরও বড় হইতে চাহেন ; বৃদ্ধিতে তাঁহাদের তৃপ্তি হয় না। দৃষ্টান্ত দেখ—মহাসাগর সর্ব্বদা পরিপূর্ণ,তথাপি আরও বৃদ্ধির জন্য চন্দ্রোদয়ের অপেক্ষা করেন ॥৩১॥

Expl —See "The great &c." 'and the ocean' &c. in the Prak. above. 31.

Malli—ननु लम्बोदयस्य किं परोच्छित्त्या इत्यत आह तृप्तियोग इति। "महीयसां महात्मनां 'परेणापि' प्रभूतेनापि 'महिम्ना' ऐश्वर्येण 'तृप्तियोगः' सन्तोष-

लाभः न' । 'अत' तृप्त्यभावे 'पूर्णः' सन् 'चन्द्रोदयाकाङ्क्षी' वृद्ध्यर्थमिति भावः 'महार्णवः दृष्टान्तः । दृष्टः अन्तः निश्चयो यस्मिन् दृष्टान्तः निदर्शनम् उपमानमिति यावत् । राज्ञो वृद्धौ अलंबुद्धिर्न कार्या 2 । 'असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टा पार्थिवा इव' इति न्यायादिति भावः [नायं दृष्टान्तालङ्कारः । बिम्ब-प्रतिबिम्बभावेन औपम्यस्य गम्यत्वे तस्य उत्थानात् । किन्तु दृष्टान्तशब्देन तस्य अभिधानात उपमालङ्कारः । अतएव दृष्टान्तोदाहरणनिदर्शनरूपाः शब्दाः न प्रयोक्तव्याः पौनरुक्त्यापत्तेः इत्येकावल्यालङ्कारः 3] ॥ ३१ ॥

1. 'Well, if you have already acquired prosperity, what is the good of weeding out enemies'—on this he says तृप्तियोग &c.

2. "Enough" must not be said by a king to prosperity (Lit.—The idea of having had enough must not be entertained (by a king at prosperity). 3. This is not an instance of दृष्टान्तालङ्कार, because that arises when similarity is inferred. through बिम्बप्रतिबिम्बभाव । But the similarity being here directly stated by the word दृष्टान्त the अलङ्कार is उपमा Hence it is that the rhetorical work एकावली says that in such cases words such as दृष्टान्त, उदाहरण निदर्शन &c. should not be used because that introduces repetition.

Sara—महान्तः अपि महात्मानो वृद्धिमेव कामयन्ते । Or—'राज्ञां वृद्धौ अलं बुद्धि र्न कार्या' &c.' as in Malli.

CHARCHA

1. तृप्ति etc.— तृप+क्तिन् भावे तृप्ति । युज् + घञ् भावे योग । योगः is attachment. तृप्तेः योगः advent of satiety, sense of satiety. इतत—।

2. महिमा—महतो भाव इति महत् + इमनिच् महिमा greatness तेन । देवौ २था ।

3. महीयसाम्—अतिशयेन महान्तः इति महत् + ईयसुन् महीयांसः those who are very great. तेषाम्। The ईयसुन् here implies mere *excess* and no comparison; or the comparison only with other people that are महत् (बौद्धप्रतियोग्यपेक्षया)।

4. चन्द्रो etc.—चन्द्रस्य उदयः चन्द्रोदयः, ६तत्—। तम् आकाङ्क्षति इति चन्द्रोदय + आ + काङ्क्ष + णिनि कर्त्तरि ताच्छील्ये, उपपदतत—। Qual. महार्णवः। The tides in sea appear at moon rise.

5. दृष्टान्तः—Malli, has दृष्टः अन्तः निश्चयः यस्मिन् etc. This is obscure. It is better to take अन्त as स्वरूपम्, essence. Thus दृष्टः अन्तः स्वरूपम् अस्मिन् that in which the essence of another is seen *i. e.* that which is *like* another; hence उपमान। 'अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः' इति हैमः।

6. महार्णवः—अर्णांसि जलानि सन्ति अस्मिन् इति अर्णस् + व मत्वर्थे अर्णवः sea. महान् अर्णवः, कर्मधा—। 'आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः' इति महतो महाभावः।

7. *Voice*—...तत्प्रतियोगिना न (भूयते)।...पूर्णेन......काङ्क्षिणा महार्णवेन दृष्टान्तेन (भूयते)।

32. Contentment stops advancement.

सम्पदा सुस्थिरम्मन्यो भवति स्वल्पयापि यः।
कृतकृत्यो विधिर्मन्ये न वर्द्धयति तस्य ताम्॥ ३२॥

Prak.—मन्ये विधिः तस्य तां न वर्द्धयति [It seems to me Providence does not help him to augment it]. Augment which, and of whom ?—यः सम्पदा सुस्थिरम्मन्यो भवति तस्य विधिः तां न वर्द्धयति [Does not augment the fortune of him who feels contented with existing fortune]. Why so ?—कृतकृत्यो विधिः [Providence thinks enough has been done for him and nothing more need be done]. But suppose the man has received only a slight measure of prosperity—स्वल्पया अपि

कृतकृत्यः [Even with that small gift, Providence does not like to give more because the man is and feelscontented]. 32.

N. B.—Malli. construes स्वल्पया अपि सुस्थिरम्मन्यः ।

Prose—यः स्वल्पया अपि सम्पदा सुस्थिरम्मन्यः भवति तस्य तां कृतकृत्यः विधिः न वर्द्धयति (इति) मन्ये । ॥ ३२ ॥

Eng.—Of him who feels well placed (well stayed) even with a very small fortune, methinks, luck, with its work done does not augment it. 32.

Beng.—যিনি অল্প সম্পদেও সন্তুষ্ট হন, আমার মনে হয়, বিধাতা ভাবেন তাঁহার সম্বন্ধে নিজ কর্ত্তব্য করা হইয়াছে ও তাঁহার আর বৃদ্ধি করেন না। *Or*—যিনি সম্পদে সন্তুষ্ট হন...বিধাতা অল্প সম্পদেও ভাবেন তাঁহার...করেন না ॥ ৩২ ॥

Expl.—Set not Providence against you. It is the aim of Providence to ensure contentment everywhere cp.—'यादृशी भावना यस्य सिद्धिः भवति तादृशी'। If then a man, feels contented, Providence perhaps thinks that it has done its duty towards him, and does no more think of granting him the good things of life even though the fortune of the individual be insignificant. 32.

Malli—तथापि सन्तोषे दोषमाह सम्पदेति 1। 'यः स्वल्पया अपि सम्पदा' सुस्थिरम् आत्मानं मन्यते इति 'सुस्थिरम्मन्यः' स्वस्थमानी 'भवति' ['आत्ममाने खश्' इति खश्प्रत्यये मुमागमः] 'तस्य' अल्पसन्तुष्टस्य 'तां' स्वल्पसम्पदं कृतकृत्यः तावता एव कृतार्थः 'विधिः' दैवम् अपि 'न वर्द्धयति अहम् इति मन्ये। पौरुषहीनात् दैवमपि जुगुप्सते। तत्प्रवृत्तः परमर्द्धि-आपत्तिः (पारार्थ्यात्) इति भावः 2 ॥ ३२ ॥

1. Though (an instance is adduced) still he points to certain drawbacks by सम्पदा etc. 2. Luck recoils from the man that lacks enterprise ; so all remarkable accession of prosperity results from enterprise—this is the sense here.

Sara—यस्तु ह्रस्या हृष्यति तस्य पूनर्वृद्धिर्न भवति। Also see "पौरुषहीनात् &c. (in Malli).

CHARCHA

1. सम्पदा—सम+पद+क्विप् भावे सम्पत् wealth, fortune. तया। हेतौ तया।

2. सुस्थिर &c.—सुष्ठु स्थिरः सुस्थिरः quite at ease, प्रादि तत्—सुस्थिरम् आत्मानं मन्यते इति सुस्थिर+मन+खश कर्त्तरि feels himself well placed, उपपदतत्—। The rule quoted by Malli means— खश is attached and चिन् too, after मन of the दिवादि class if the thought relates to the agent himself, *i. e.* where the agent thinks of himself.

3. स्वल्पया—सुष्ठु अल्पा स्वल्पा very small, प्रादितत्—। तया। Qual. सम्पदा।

4. अपि—Implies समुच्चय। Thus—न केवलं प्रभूतया यः सुस्थिरम्मन्यः तं न वर्द्धयति, किन्तु स्वल्पया अपि यः सुस्थिरम्मन्यः तं न वर्द्धयति। *Or* construe — यः सुस्थिरम्मन्यः भवति मन्ये स्वल्पया अपि सम्पदा कृतकृत्यो विधिः तां न वर्द्धयति as in our Prak।

5. कृतकृत्यः—कृ+क्यप् कर्मणि कृत्यम् duty. कृतं कृत्यमनेन He who has done duty वहु—। Qual. विधिः।

6. मन्ये—मन+लट् ए। This is a sign of उत्प्रेक्षा। मन्यते, मेने मंस्यते, अमंस्त।

7. वर्द्धयति—वृध+णिच्+लट् तिप enhances. वर्द्धते ववृधे, वर्द्धिष्यते—वर्त्स्यते, अवर्द्धिष्ट—अवृधत्।

8. *Voice*— येन सुस्थिरम्मन्येन भूयते...सा कृतकृत्येन विधिना न वर्द्ध्यते... मन्यते (मया)।

33. Advancement must be over the carcase of enemies.

समूलघातमघ्नन्तः परान्नोद्यन्ति मानिनः।
प्रध्वंसितान्धतमसस्तत्रोदाहरणं रविः॥ ३३॥

Prak— मानिनः परान् अघ्नन्तः न उद्यन्ति [When the high or the spirited advance, they do it over the carcase of their enemies]. Why so— समूलघातम् अघ्नन्तः न उद्यन्ति [They first kill their enemies and then they advance, hence advance is over corpses]. What is that like ?— तत्र रविः उदाहरणम् [This is like the sun rising]. How so ? प्रध्वंसितान्धतमसः रविः [The sun rises after having thoroughly dispersed gloom]. 33.

Prose—मानिनः परान् समूलघातम् अघ्नन्तः न उद्यन्ति । तत्र प्रध्वंसितान्धतमसः रविः उदाहरणम् ॥ ३३ ॥

Eng—The spirited do not rise without killing enemies with the destruction of their root. An instance thereof is the sun that has thoroughly dispersed the blinding gloom. 33.

Beng.—তেজস্বী পুরুষ ঐশ্বর্য্য লাভ করেন সত্য, কিন্তু শত্রুকে সমূলে উচ্ছিন্ন না করিয়া পারেন না। দেখ সূর্য্যও অন্ধকারের মূলোচ্ছেদ না করিয়া উদিত হন না ॥ ৩৩ ॥

Expl.—Darkness is the enemy of the sun. The sunfirst kills darkness and then rises. Learn your lesson from his example. You can not rise in life without weeding out your enemies root and branch. 33.

Malli—किञ्च पराक्रमलब्ध एव उदयो नान्यलब्ध 1 इत्याह समूलेति । 'मानिनः अभिमानिनः परान् शत्रून् समूलं हत्वा 'समूलघातम् अघ्नन्तः अनुन्मूलयन्तः इत्यर्थः ['समूलाकृतजीवेषु हनकृञ्ग्रहः इति णमुल्प्रत्ययः । 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः' इति हन्तेरनुप्रयोगः 2] 'न उद्यन्ति' किन्तु हत्वा एव उद्यन्ति इत्यर्थः । 'तत्र हत्वैव उदयः । अन्धयति इति 'अन्धं' गाढं तमः 'अन्धतमसम् । ['ध्वान्तं गाढान्धतमसम् इत्यमरः । 'अवसमन्धेभ्यस्तमसः इति अच्प्रत्ययः] 'प्रध्वंसितम् अन्धतमसं' येन सः । उदयात् प्राक् इति भावः । रविः उदाहरणं दृष्टान्तः [अत्रापि 'दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः' इतिवत् उपमालङ्कारो, न दृष्टान्तः इति द्रष्टव्यम् 3] ॥ ३३ ॥

1, Besides उदय is what is gained by valour and by nothing else. 2. For explanation of the rules see *Charcha*, 3, It has to be noted that as in 'दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः' (sl. 3I) the अलङ्कार here is उपमा and not दृष्टान्त ।

Sara—मानी रविरिव शत्रून् तिमिराणीव अनुच्छिद्य कृतकृत्यो न भवति ॥ ३६

CHARCHA

1. समूलघातम्—मूलेन सह वर्त्तमानम् समूलम् वहु—। समूलम् हत्वा इति समूल हन+णमुल् भावे समूलघातम् by striking at the root. उपपदतत् ; Qual the क्रिया in अघ्नन्तः । See next.

2. अघ्नन्तः—घ्नन्ति इति हन+शतृ कर्त्तरि घ्नन्तः those that kill. न घ्नन्तः नञ्तत् । Qual मानिनः । The rule 'समूल—' means—हन् क्र and ग्रह take णमुल after समूल अकृत and जीव respectevely in the कर्मकारक as उपपद । Then the rule 'कषादिषु—' means—In examples from Pan 3. 4. 34 to Pan. 34.4.5 the finite root must be got from the one to which णमुल is attached. Hence समूलघातम्, अमारयन्तः &c. are inadmissible.

3. उद्यन्ति—उद्+इ+लट् झि (अन्ति) । एति इयाय, एष्यति, अगात् ।

4. मानिनः—मननम् इति मन+घञ् भावे मानः self-respect, spirit. सः अस्ति एषाम इति मान+इनि मत्वर्थे । Mallis अभिमानिनः means तेजस्विनः ।

5. प्रध्वंसित &c—प्र+ध्वंस+णिच क्त कर्मणि प्रध्वंसित thoroughghly extirpated. अन्ध+णिच+स्वार्थे (चुरादि)+अच कर्त्तरि अन्धम् blinding. अन्धं तमः इति अन्ध+तमस+अच् समासान्त अन्धतमसम् blinding darkness. प्रध्वंसितम् अन्धतमसम् अनेन, वहु—। Qual रविः । The rule 'अव—'' means अच् is attached as समासान्त after compounds ending in तमस with अव or

सम or अन्य preceding, समासान्त affixes are attached स्वार्थे ; hence usually the gender is unaltered. Here तमस is neuter ; the तत्पुरुष ending in तमस is also neuter. So the final word with अच is अन्धतमसम in the neuter.

9. उदाहरणम्—उदाह्रियते अनेन इति उद्+आ+हृ+ल्युट करणे Example. In App. with रविः।

7. *Voice*—मानिभिः···अधर्नाद्भिः न उदीयते—तमसेन रविणा उदाहरणेन (भूयते)।

34. *Existence is threatened, when an enemy is living.*

विपक्षमखिलीकृत्य प्रतिष्ठा खलु दुर्लभा ।
अनीत्वा पङ्कतां धूलिमुदकं नावतिष्ठते ॥ ३४ ॥

Prak—विपक्षम् अखिलीकृत्य प्रतिष्ठा दुर्लभा खलु [No firm footing can be obtained without extirpating enemies]. How is that ?— धूलिं पंकताम् अनीत्वा उदकं न अवतिष्ठते [Water does not collect so long as there is dust on the road. The dust is first reduced to mud and then the the streets become water-logged],

Prose—विपक्षम् अखिलीकृत्य प्रतिष्ठा दुर्लभा खलु भवति। उदकं धूलिं पङ्कताम अनीत्वा न अवतिष्ठते ॥ ३४ ॥

Eng—Stability is indeed difficult to attain [*Or*—The very existence is difficult to maintain] without extirpating the enemies, water cannot stay on without reducing dust to mud. 34.

Beng.—শত্রুর উচ্ছেদ না করিলে নিজেরও স্থিতি দুর্ঘট হইয়া পড়ে। যতক্ষণ ধূলি কাদা না হইয়া যায় ততক্ষণ রাস্তায় জল দাঁড়ায় না ॥৩৪॥

Expl—See Prak. above,

Malli—किञ्च अनुच्छिन्नशत्रोः प्रतिष्ठैव दुर्घटा इत्याह विपक्षमिति 1। "विपक्षं शत्रुम् अखिलीकृत्य खिलम उत्सन्नम अकृत्वा अनुन्मूल्य इत्यर्थः प्रतिष्ठा दुर्लभा खलु। तथाहि 'उदकं कर्त्तृ 'धूलिं' स्वपरिभाविनीमिति भावः

'पङ्कताम् अनीत्वा नाधःकृता इत्यर्थः 'न अवतिष्ठते किन्तु नीत्वैव तिष्ठति इत्यर्थः ['समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम्। प्रतिबिम्बनापेक्ष दृष्टान्तालङ्कारः] ॥ ३४ ॥

I. Moreover the very existence is unattainable by one who has not exterminated his enemies; so he says विपक्ष &c. 2. The अलङ्कार is दृष्टान्त which arises when the essentials are reflected in a different वाक्य।

Sara—अनुतप्ताग्नि रिपौ दुर्लभा पुनरात्मनः स्थितिः। पङ्क एव ऊर्ध्वं तिष्ठति। यावत धूलिः कृतस्तावदुदकम ॥ २५ ॥

CHARCHA

I. विपक्षम्—विरुद्धः पक्षः अस्य विपक्षः or विरुद्धपक्षः of the opposite party, antagonist, बहु—। तम।

2. अखिलीकृत्य—खिल exterminated उत्सन्न (Malli.). अखिलं खिलं सम्पद्यमानं कृत्वा इति खिल+च्वि+कृ+ल्यप खिलीकृत्य having extirpated, गतितत—। न खिलीकृत्य, नञ तत—। खिल meaning उत्सन्न is rare. In खलीभूतं विभानानां तदापातभयात् पथि it means "blocked." From which with some imagination we may arrive at उत्सन्न। Or—खिलीकृत्य blocking, may mean 'heaping by destroyal.

3. प्रतिष्ठा—प्रति+स्था+अङ भावे existence, stability. Nom to भवति understood,

4. दुर्लभा—दुःखेन लभ्यते इति दुर्+लभ+खल कर्मणि स्त्रियाम।

5, अनीत्वा—न नीत्वा, नञ तत—। सूत्र='अनञ्पूर्वे' इति निषेधात न ल्यप्।

6, पङ्कताम्=Here Malli's अधःकृताः has to be scrutinised. अधस् is not a गति। अधःकृत्वा uncompounded seems better, Some think that the साक्षात्प्रभृति list is आकृतिगण; So a defence may be given by including अधस् in the list.

7. अवतिष्ठते—अव+स्था+लट ते। तिष्ठति—ते, वस्थौ—वस्थ,

स्थास्वति···ते अस्थात—अस्थित। The rule for the आत्मनेपद (see Malli) means स्था (परस्मैपद), takes the आत्मनेपद when preceded by सम, अव प्र, वि। Nom उदकम।

8. *Voice*—··· प्रतिष्ठया दुर्लभया...(भूयत) उदकेन···अवस्थीयते ।

35. *Even a single enemy is a source of danger.*

म्रियते यावदेकोऽपि रिपुस्तावत् कुतः सुखम् ।
पुरः क्लिश्नाति सोमं हि सैंहिकेयोऽसुरद्रुहाम् ॥ ३५ ॥

Prak—Well, I have but few enemies— यावत एकोऽपि रिपुः म्रियते तावत सुखं कुतः [Happiness is out of the question so long as there is even one enemy about]. What can a single enemy do ?—सैंहिकेयः असुरद्रुहां पुरः सोमं क्लिश्नाति [Rahu alone even attacks moondefying the gods even)

Prose—एकोऽपि रिपुः यावत म्रियते तावत सुखं कुतः ? हि सैंहिकेयः (राहुः) असुरद्रुहां पुरः सोमं किल्श्नाति ॥ ३५ ॥

Eng,—Whence is peace so long as even a single enemy survives ? Simhika's son Rahu tortures the moon before (the very eyes of) the slayers of the Asuras i. e. before the gods even. 35.

Beng—যতক্ষণ একটী মাত্রও শত্রু বাঁচিয়া আছে ততক্ষণ সুখ কোথায় ? সিংহিকার পুত্র রাহু একা হইলেও অসুরশত্রু দেবগণের সকলের চক্ষের উপরে সে চন্দ্রকে গ্রাস করে ॥৩৫॥

Expl.—See *Prak.* above.

Malli.—ननु अयं शिशुपाल एकाकी मे किं करिष्यति इत्याशङ्क्य आह म्रियत इति। एकः अपि रिपुः यावत म्रियते अवतिष्ठते ["धृङ् अवस्थाने" इति धातोस्तौदादिकात कर्तरि लट। "रिङ् शयगलिङ्क्षु" इति रिङादेशः 1] "तावत तदवधि 'सुखं' कुतः ["यावत्तावच्च साकल्यऽवधौ—इत्यमरः] । तथा 'हि' सिंहिकाया अपत्यं पुमान 'सैंहिकेय.' राहुः [तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयो विधुन्तुदः इत्यमरः । "स्त्रीभ्यो ढक"] "असुरद्रुहां देवानां 'पुरः'

अत्र 'सोम' क्लिश्नाति बाधते (? बाधते)। प्राचुर्यात सोमग्रहणं सूर्यश्च इति भावः। तस्मादेकोऽपि शत्रुरुच्छेत्तव्य इति भावः। "अग्नेः शेषमृणाच्छेषं शत्रोः शेषं न शेषयेत्" इति 2 तात्पर्यम [विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः 3] ॥ ३५ ॥

1. See *Charcha.* 2, Residue of fire debt and enemy must not be allowed to remain. 3. The अलङ्कार is अर्थान्तरन्यास in which the general is supported by the particular.

CHARCHA

1. म्रियते—मृ तुदादि+लट ते कर्त्तरि। Exists, दम्र, धरियते, अमृत। Malli's steps are मृ+ते=मृ+ते+('तुदादिभ्यः शः')=म्रि+अ+ते (by 'रिङ—' Malli,)=म्रिय+अ+ते ('अचि श्नु धातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ')=म्रियते। The rule 'रिङ—' means—when श of the तुदादि roots, यक or a य of आशीर्लिङ follows, ऋ of the root preceding becomes रि। Nom. रिपुः।

2. पुरः—पूर्वस्मिन् देशे इति पूर्व+ङि (७मी)+असि स्वार्थे। Here पूर्व becomes पुर् by 'पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम'। अव्यय। अधि ७मी ; or सप्तम्यर्थस्य उक्तत्वात प्रातिपदिकार्थे प्रथमा।

3. क्लिश्नाति—क्लिश्नाति—क्लिश+लट ति। चिक्लश, क्लेक्ष्यति,—अक्लेशीत अक्लिक्षत। Nom. क्लेशितव्यः।

4. सोमम—Malli. says 'प्राचुर्यात सोमग्रहणम' *i. e.*, the poet speaks of the moon only, because the eclipse of the moon takes place more frequently than that of the sun. Though the oppress-sion of the moon is directly mentioned, that of the sun is not altogether ignored. Comp 'तुल्येऽपराधे स्वर्भानुर्भानुमन्तं चिरेण यत। हिमांशुमाशु ग्रसते तन्म्रदिम्नः स्फुटं फलम ॥"—Sl. 49. *infra.* Hence malli. adds 'सूर्यश्च इति भावः'। Obj. of क्लिश्नाति।

5. हि—'हि हेतावधारणे' इत्यमरः। Malli. takes it हेतौ, for he begins the second half with हि—'तथाहि' &c. We may also have it अवधारण construing as—किं लक्ष्मातिं हि किं लक्ष्मातिरेव।

9. सैंहिकेयः—सिंहिका was a राक्षसी the mother of राहु। सिंहिकाया अपत्यं पुमान् इति सिंहिका+ढक्=सैंहिकेयः। The rule for ढक् is 'स्त्रीभ्यो ढक्'—स्त्रीप्रत्ययान्त words take ढक् in the sense तस्य अपत्यम्। We do not get अण् by 'ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च' 'अतद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः' because सिंहिका is neither a नदी nor a मानुषी।

10. असुरद्रुहाम्—असुरेभ्यो द्रुह्यन्ति इति असुर+द्रुह्+क्विप्. कर्त्तरि असुरद्रुहः those who fight against the Asuras, उपपदतत्—। तेषाम्। षष्ठी by 'षष्ठी चानादरे' 'षष्ठी शेषे' 'षष्ठी चतस्थप्रत्ययेन'। Refers to the gods. Also see under जगद्द्रुहाम्, Canto I, sl. 38.

8. *Voice*—एकेन रिपुणा सुखेन (भूयते) ...सैंहिकेयेन सोमः क्लिश्यते।

36. *Deeds alone make a friend or a foe.*

सखा गरीयान् शत्रुश्च कृत्रिमस्तौ हि कार्यतः।
स्यातामित्रौ मित्रे च सहजप्राकृतावपि॥ ३६॥

Prak— कृत्रिमः सखा शत्रुश्च गरीयान् [A friend or a foe made by deeds is really what counts]. Why so?—तौ हि कार्यतः [This is for the very reason that they are made so by deeds]. All friends and foes are so through deeds—सहजप्राकृतौ अपि अमित्रौ मित्रे च स्याताम् [No ; there are other kinds of friends and foes such as the in-born and the natural]. 36.

Prose—As in Prak.

Eng—An incidental friend or foe is of great moment because these two are made by deeds. There

may be friends or foes again inborn or natural. [malli. construes the second half differently (See *Charcha*)] . 36,

Beng—শত্রু ও মিত্রের মধ্যে কৃত্রিমই গুরুতর, কারণ উহারা কার্য্য হইতে হইয়া থাকে। আবার সহজ ও প্রাকৃত এই দুই প্রকারেরও শত্রু ও মিত্র হইতে পারে ॥৩৬॥

Exp.—Of friends and foes there are different kinds mentioned in the Sastras. First come the सहज or inborn friends and foes. Sons of the sisters of the parents are सहज friends, father's brothers and their sons are सहज foes. Next are the natural or प्राकृत friends and foes. The latter are such by possessing neighbouring land with a common boundary, the former's land is not of this character. But the Sastras lay particular emphasis on friends and foes created by deeds—कृत्रिम friends and foes. Friendship or enmity thus incurred is abiding and lasts for life. 36

Malli—ननु क्षुद्रोऽयं चैद्यः किं नः करिष्यति इत्याशङ्क्य तस्य बलवत्तां वक्तुं मित्रामित्रबलाबलविवेकं तावत् करोति—सखेति 1। क्रियया उपकारापकाराख्यतद्रूपया निर्वृत्तः 'कृत्रिमः' ['ड्वितः क्त्रिः' "क्त्रेर्मम्नित्यम्"] 'सखा' सुहृद् 'गरीयान्' बलवान्। एकः (? एषः) 'शत्रुश्च' कृत्रिमो गरीयान्। कुतः—'हि' यस्मात् 'तौ' कृत्रिममित्रशत्रू 'कार्यजौ' उपकारापकाररूपकार्यजन्यत्वात् निर्वृत्तौ इति शेषः। उक्त-कार्योपाधेः यावज्जीवम् अनपायात् अनयोः मित्रामित्रभावोऽपि अनपायी इति गरीयस्त्वम् 2 इति। सहजप्राकृतौ तु नैवम् इत्याह—सहजाताविति—सह जातः 'सहजः' एकशरीरावयवत्वात् [तत्र सहजं मित्रं मातृष्वसेय-पितृष्वसेयादिः। सहजशत्रुस्तु पितृव्यतत्पुत्रादिः]। प्रकृत्या सिद्धः प्राकृतः" पूर्वोक्तसहजकृत्रिमलक्षण-रहितः इत्यर्थः [तत्र विषयान्तरः (? स्वविषयानन्तरः) 3 प्राकृतः शत्रुः तदनन्तरः 4 (? तदन्तरः) प्राकृतं मित्रम्] 'अपि त्वर्थे'। तौ 'सहजप्राकृतौ' शत्रुः (? 'अमित्रौ' शत्रुः) 'मित्रं च स्याताम्'। तौ आत्मकार्यजत्वात् अनियमेन उभयरूपतामापद्येते न कृत्रिमशत्रुमित्रे 5। कृत्रिमः

शत्रुः शत्रुरेव मित्रञ्च मित्रमेव इति कृत्रिमावेव मित्रामित्रौ गरीयांसौ ननु सहजौ नापि प्राकृतौ इत्यर्थः। अनेन कृत्रिमत्वं सर्वापवादि इति सिद्धम्6 ३६ ॥

1. Discussion is done of the importance or non-importance of friends and foes. 2 The reason is—arising from this action lasts for life, so their friendliness or unfriendliness is permanent; hence the importance. 3. विषयः अनन्तरः separated by another's land (Char.) 4. तेन विषयेण अनन्तरः not separated by another's land (Char). 5. These two are not invariably friend or foe but by their acts may acquire either character; not so the friends or foes of the कृत्रिम class. 6, This proves that कृत्रिमत्व overrules all other considerations.

Sara—कार्यत एव आत्यन्तिकः शत्रुर्वा सखा वा जायते। सहजौ प्राकृतौ वा तौ नात्यन्तं तथा ॥ ३६ ॥

CHARCHA

1. गरीयान्—अतिशयेन गुरुः इति गुरु+ईयसुन् =गर्+ईयसुन्= गरीयान् of great importance. The ईयसुन् implies no comparison here; for if it did, we should have got गरिष्ठ—there being three things to compare—कृत्रिम् सहज and प्राकृत। Comp also महीयसाम्, sl. 31.

2. कृत्रिम:—क्रियया निर्वृत्तः इति कृ+क्ति भावे+मप् (तद्धित) = कृत्रिमः rendered by act. The rule "ड्वितः—" means—Roots that drop ड् take क्त्रि to indicate भाव or any कारक except कर्त्ता। The form expected is कृत्रि meaning क्रिया act. But कृत्रि does not exist as an independent word. The rule 'क्त्रेः—'directs the तद्धित affix मप् to be always attached to such forms in the sense तेन निर्वृत्तम्। Hence we say क्रियया निर्वृत्तम् instead of कृत्या निर्वृत्तम्। Qual. सखा &c.

4. कायतः—कायात् or कार्येण इति काय+ङसि or टा+तसि स्वार्थे।

5, स्याताम्—अस+लिङ् तताम्। सम्भावनायां लिङ् (Malli); see under अपि below. Or शक्ति लिङ्, see अपि below.

6. अमित्रौ—मित्र friend (nuter), न मित्रम् अमित्र नञ् तत्—नौ। Pred to सहजप्राकृतौ (Malli); see under अपि or nom. to (स्याताम्) (see under अपि)। Here by the rule 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' we expect अमित्रम् in the neuter. Hence Haradatta derive अमित्र, with इत्र attached to अम 'to pain,' Bhattoji however thinks that the rule "द्वावमित्रच्छात्र पुत्रमन्त्रवृत्रमेढ्रोष्ट्राः पुंसि" (Pan. Lingannsasana) specially provides for the masculine with a नञ्तत्—।

6. सहज &c.—सहजात इति सह+जन्+ड कर्त्तरि भूते सहजः, उपपद तत्—। प्रकृत्या सिद्ध इति प्रकृति+अण् शेष प्राकृतः। सहजश्च प्राकृतश्च, द्वन्द्व। Nom. to स्याताम्। (Malli); or pred. to अमित्रौ and मित्र। See under अपि। Here Malli. says "विषयान्तरः प्राकृतः शत्रुः"—Kings are enemies when their kingdoms are separated by another's kingdom. This is not true. Enmity arises through clashing of interests, boundary disputes &c. if the kinglom are continguous, and not when separated. विषयान्तरः seems to be a copyist slip for विषयानन्तरः and तदनन्तरः following is a slip for तदन्तरः। This is confirmed by Amara where we read "विषयानन्तरो राजा शत्रुर्मित्रमतः परम्"—A king with a contiguoucs kingdom is an enemy, others are friends.

7, अपि—Malli. remarks "अपि त्वर्थे"—अपि has the sense of तु i. e, it implies भेद। सहजप्राकृतौ अमित्रौ अपि—सहज प्राकृतौ तु। The construction is सहजप्राकृतौ तु अमित्रौ मित्रे चस्याताम्—सहज and प्राकृत on the other hand may be अमित्र or मित्र as The well. implication is that कृत्रिम is

always either a friend or a foe, it cannot change its character. The sense suits well. But it is difficult to cite an instance cf अपि used in the sense of तु। We threfore suggest the construction—अमित्रौ मित्रं च सहज-प्राकृतौ अपि स यातास।

8. *Voice*—कृत्रिमेण सख्या शत्रुणा च गरीयसा (भूयते) सहज-प्राकृताभ्याम...अमित्राभ्यां मित्राभ्यां च भूयेत। (अस changes to भू)।

37. Service and disservice alone mark the friend and the foe.

उपकर्त्रारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा।
उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः ॥ ३७ ॥

Prak.—उपकर्त्रा अरिणा सन्धिः (स्यात्) [If a foe serves a good turn let there be peace with him, he has ceased to be a foe], That is reasonable—अपकारिणा मित्रेण न सन्धिः [If a friend injures your cause, cut him for good]. That is rather hard—उपकारापकारौ हि एतयोः लक्षणं लक्ष्यम् . [Why do you think so ? Have you not just now admitted that service indicates the friend and dis-service the enemy ?] 57.

Prose—उपकर्त्रा अरिणा (अपि) सन्धिः (स्यात्)। अपकारिणा मित्रेण (अपि) सन्धिः न। हि उपकारापकारौ एतयोः लक्षणं लक्ष्यम् (द्रष्टव्यम्) ॥३७॥

Eng.—There may be peace with a foe that renders service, not with a friend that does disservice. Service and dis-service alone are to be taken as guides of these. 37,

Beng—শত্রু যদি উপকার করে তাহার সহিত সন্ধি করা উচিত। অপকার করিলে মিত্রের সহিত ও সন্ধি করিবে না। উপকার ও অপকারই মিত্র ও শত্রুর পরিচয় দেয় ॥৩৭॥

Expl.—See *Prak* and *Eng*. above.

Malli—एवं चेत् अस्माकं पैतृष्वसेयः शिशुपालः सहजमित्रत्वात् सन्धातव्यः न तु यातव्यः इत्यत आह उपकर्त्रेति 1। 'उपकर्त्रा उपकारकारिणा 'अरिणा' अपि सहजेन प्राकृतेन वा इति शेषः 'सन्धिः' कार्यः अरित्वापवादेन कृत्रिममित्रताया बलीयस्याः यावज्जीवभाविन्याः तत उत्पन्नत्वात् इति भावः 2 एवम् 'अपकारिणा मित्रेण' अपि सहजेन प्राकृतेन वा इति शेषः सन्धिः न कार्यः मित्रत्वापवादेन कृत्रिमशत्रुताया बलीयस्या यावज्जीवनभाविन्याः तत उत्पन्नत्वात् 3 इति भावः। ननु कथं साक्षात् अरिणा सन्धानात् मित्रेण विग्रहात् इत्याशङ्क्य क्रियया तदुभयोर्वैपरीत्यात् अदोष 4 इत्याह—'हि यस्मात् 'उपकारापकारौ' एव 'अनयोः' मित्रामित्रयोः लक्षणं स्वरूपं 'लक्ष्यं' द्रष्टव्यम्। उपकर्त्ता एव मित्रम् अपकर्त्ता एव शत्रुः इत्यर्थः। तस्मात् सहजमित्रत्वेऽपि चैद्यः क्रियया शत्रुत्वात् यातव्य एव इति भावः॥ ३७॥

1, If so, it follows that our father's sister's son Sisupala has to be conciliated and not attacked, So he says उपकर्त्रा &c.

2. Because friendliness establishedby deeds, and with a stronger tie lasting for life, has appeared in him setting aside his unfriendliness, 3. As in above. 4. ननु ec.—well how can peace be with a direct enemy and war with a friend ? On this he says (by हि &c.)—This state has been reversed by deeds, hence no blame lies,

Sara—उपकारी चेत अरिरपि सन्धातव्यः, अथ मित्रमपि यातव्यं यद्यपकारि।

CHARCH

1. उपकर्त्रा—उप+कृ+तृच कर्त्तरि उपकर्त्ता benefactor. तेन॥ अरिणा has उक्ता सहशब्दयोगे ३या।

2. सन्धिः—सम्+धा+कि भावे सन्धिः peace. Nom. to स्यात्, or उक्तकर्म of क्रियते understood.

3. अपकारिणा—अप+कृ+णिनि+कर्त्तरि साधुकारिणि अपकारिन् injurer. तेन॥ मित्रेण has सहशब्दशब्दयोगे ३या।

4. उपकार &c,—उप+कृ+घञ् भावे उपकारः service. अप+कृ+

घञ् भावे अपकारः dis-service उपकारश्च अपकारश्च, द्वन्द्व । Same case with लक्षणम् ।

5. लक्ष्यम—लक्ष+णिच्+यत् कर्मणि has to be noted. Agrees with लक्षणम् । विधेयप्राधान्यात् क्लीवत्वम ।

6. लक्षणम्—लक्ष्यते अनेन इति लक्ष+णिच्+ल्युट् करणे लक्षणम् indicator सूचकम् । Malli. has स्वरूपम् essence, which is rather loose. It seems better to say that उपकार indicates the friend, than that उपकार is the essence of a friend. This is predicated of उपकार and अपकार separately. उपकार is the लक्षण of मित्र and अपकार of अरि ।

7. *Voice*—...मित्त्रेण (भूयते) or मित्त्रम् (कुर्य्यात्) ।

38. *You have wronged Sisupala by seizing Rukmini.*

त्वया विप्रकृतश्चैद्यो रुक्मिणीं हरता हरे ।
बद्धमूलस्य मूलं हि महद्वैरतरोः स्त्रियः ॥ ३८ ॥

Prak.— हे हरे, त्वया चैद्यो विप्रकृतः [You have injured Sisupala, O Hari]. How so ?— रुक्मिणीं हरता त्वया [You have injured him by seizing Rukmini who was betrothed to him], That is long past—स्त्रियो हि बद्धमूलस्य वैरतरोः महत् मूलम् [Enmity is ineffaceable when a woman is at the root of it.]

Prose—हे हरे, रुक्मिणीं हरता त्वया चैद्यो विप्रकृतः । बद्धमूलस्य वैरतरोः स्त्रियः महत् मूलं हि ॥ ३८ ॥

Eng.—You seizing Rukmini, O Hari, the lord of the Chedis was wronged. Of a tree of enmity that has taken root, women are a strong root. 38.

Beng.—ওহে হরি, রুক্মিণীকে বলপূর্ব্বক গ্রহণ করিয়া তুমি শিশুপালের অপকারী হইয়াছ। শত্রুতারূপ মহাবৃক্ষ বদ্ধমূল হইলে, প্রায়ই দেখা যায় রমণী তাহার মহামূল ॥৩৮॥

Expl.—If you examine the records of great enmities in the past, you will often find that a woman is

at the root of it. Witness that between Sunda and Upasunda or that between Rama and Ravana or the siege of Troy. Now Rukmini was Sisupala's betrothed, but you appropriated her to yourself by force, That is an injury which Sisupala can never forget. By it you have become his कृत्रिम enemy. 38,

Malli—अथ चैद्यस्य कृत्रिमशत्रुत्वं चतुर्भिराह त्वयेति । हे हरे रुक्मिणीं हरता बन्धुभिर्दत्तां राक्षसधर्मेण उद्वहता इत्यर्थः । ["राक्षसो युद्धहरणात्" इति याज्ञवल्क्यः । "गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ" इति मनुः] 'त्वया चैद्यो विप्रकृतः' विप्रियं प्रापितः । तथाहि 'वैरमूलमग्र्यं' कटुमूलस्य 'वैरतरोः स्त्रियः महत् 'प्रधानं' मूलं' हि निश्चयेन [रूपकसंसृष्टोऽयं सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः] ॥ ३८ ॥

1. Caused to suffer injury. 2. The अलङ्कार is अर्थान्तरन्यास of the kind in which the particular is supported by the general and it is mixed up with a रूपक (Char.)

Sara—अयि शौरे! वाच्य, अपकारात् कृत्रिमशत्रुरपि त्वं शिशुपालस्य यतः वाग्दत्ता रुक्मिणी त्वयाहृता ॥ ३८ ॥

CHARCHA

1. विप्रकृतः—वि+प्र+कृ+क्त कर्मणि injured. Comp, 'विप्रकृतः पन्नगः फणं कुरुते'—*Sakuntala*, VI. अनुक्त कर्त्ता is त्वया ।

2. चैद्यः—चेदि was the kingdom of Sisupala. See under चैद्यम्, sl I. and Canto I, sl. 75. चेदीनां राजा चेदि+ष्यञ् चैद्यः । Refers to Sisupala.

3. रुक्मिणीम्—Rukmini was the daughter of king Bhishmaka. ताम् । She was betrothed to Sisupala but was seized and abducted by Krishna before the marriage could be celebrated.

4. हरता—हृ+शतृ कर्त्तरि हरत् seizing. तेन । Q. त्वया । Krishna seized her by force, This is a form of marriage—

It is Rakshasa marriage. See Mall. 'राक्षसो—'। There are eight forms of marriage viz., ब्राह्म, दैव, आर्ष, प्रजापत्य, आसुर, गान्धर्व, राक्षस पैशाच। 'ब्राह्मो दैवस्तथा चार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः। गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः॥' Manu enjoins the राक्षस and गान्धर्व for the क्षत्रिय। Dushyauta married Sakuntala under the गान्धर्व form.

5. बद्ध &c.— बद्धं मूलम् अनेन बद्धमूलः that which has taken root. बहु—। तस्य। Q. वैरतरोः।

6. वैरतरोः—वीरस्य भावः कर्म वा इति वीर+अण् वैरम् enmity. वैररूपः तरुः वैरतरुः tree of enmity कर्मधा—like शाकपार्थिव (रूपककर्मधा—)। तस्य। The उपमितकर्मधा—with the वाक्य 'वैरं तरुरिव' is avoided, because 'स्त्रियो हि मूलम्' establishes अभेद between स्त्रियः and मूलम्। उपमितकर्मधा—recognises भेद।

7. *Remark*.- Malli's अर्थान्तरन्यास seems questionable. The first half of the verse gives the fact—Kirshna seized Rukmini. The second half says - women are at the root of all mortal enmity. The two statements are not at all related as सामान्य and विशेष। The first case with stretch of imagination can be called a particular case of the second. The two are but the major and the minor premise of a syllogism the conclusion of which being obvious, is suppressed. Thus :— (I) You stole Sisupala's wife. (2) Wife-stealer is a mortal enemy. (3) You are Sisupala's mortal enemy.

8. *Voice*—... हरन् त्वं चैद्यं विप्रकृतवान् स्त्रीभिः महता मूलेन (भूयते)।

39. *He paid you back by besieging Dwaraka.*

त्वयि भौमं गते जेतुमरौत्सीत् स पुरीमिमाम्।
प्रोषितार्यमणं मेरोरन्धकारस्तटीमिव॥ ३९॥

Prak—स: इमां पुरीम् अरौत्सीत [In retaliation he had laid siege to this city of द्वारका], How could he defy me thus ?— त्वयि भौमं जेतुं गत (सति) अरौत्सीत् [He besieged the city after you had marched against demon Naraka]. How mean of him !—अन्धकार: प्रोषितार्यमणं मेरो: तटीमिव [There is no question of meanness here. That is policy. Look how Darkness pervades the slopes of Meru. He waits for an opportunity and rushes out when the sun is away on the other side of the slopes,]. 39.

Prose—त्वयि भौमं जेतुं गते [सति] स इमां पुरीं प्रोषितार्यमणं मेरो: तटीम् अन्धकार इव अरौत्सीत् ॥ ३९ ॥

Eng,—You having gone to subdue the son of Bhumi (Narakasura), he besieged this city, like darkness veiling the slopes of Meru from which Aryman (sun) is absent. 39.

Bengali—সূর্য্যের অনুপস্থিতিতে অন্ধকার যেমন মেরুপর্ব্বতের তট আক্রমণ করে, সেইরূপ তুমি যখন নরকাসুরকে জয় করিতে গেলে, তখন শিশুপাল এই দ্বারকা পুরীর অবরোধ করিয়াছিল ॥৩৯॥

Expl.—In retaliation Sisupal injured us, not openly in defiance of our prowess as you did in defiance of his, but stealthily by besieging this city when you were away on an expedition against the demon Narak. He too has thus become a कृत्रिम enemy unto us. see Prak. 39.

Malli—अथ तेनापि त्वं विप्रकृत इत्याह त्वयीति । 'त्वयि' भूमेरपत्यं पुमांसं 'भौमं' नरकासुरं 'जेतुं' गते सति 'स:' चैद्य: 'इमां पुरीं' द्वारकां 'प्रोषित: अर्यमा' सूर्य: यस्या: तां 'मेरो: तटीं' सानुम् 'अन्धकार इव अरौत्सीत्' रुद्धवान् [रुधेरनिटो लुङि सिचि वृद्धि: । उपमालङ्कार:] ॥ ३९ ॥

Sara—तेनापि कृतस्तवापकार: । नरकविषये व्यापृते त्वयि स द्वारकां रुरोध ।

CHARCHA.

1. त्वयि—भावे ञसौ।

2. भौमम्—भूमेरपत्यं पुमान् इति भूमि+अण् शिवादि=भौमः the son of the earth *i, e*, नरकासुर। तम्। The allusion is to the वराहावतार when Vishnu married Earth the issue of the marriage being नरक who was given the kingdom of Pragjyotisha which is modern Assam. He proved to be a tyrant and Krishna killed him in open fight. Here by the rule 'इतश्चानिञः" the form भौमेय was expected with the affix ढक। But special provision is made for अण् after भूमि by including the word in the शिवादि list, The rule 'शिवादिभ्योऽण्' becomes then available yielding भौम।

3. अरौत्सीत्—रुध+लुङ् तिप besieged. रुधिर् रुधे, रुरोध-रुरुधे, अरौत्सीत्-अरुद्ध-अरुधत, रोत्स्यति-ते। Malli's steps are रुध्+लुङ् तिप्=अ+रुध्+सिच्+तिप=अरुध्+सिच+ईत् ('अस्तिसिचोऽपृक्ते'= अरौध्+स्+ईत् ('वदव्रजहलन्तस्याचः')=अरौत्सीत्। The poet does not say रुरोध and Malli. gives रुद्धवान् avoiding रुरोध; because the fact is within the knowledge of Balarama and the rule 'परोक्षे लिट्' is in the way.

5. प्रोषित &c.—प्र+वस+क्त कर्त्तरि प्रोषित absent. अर्य्यमन् sun. प्रोषितः अर्य्यमा यस्याः (इनी) प्रोषितार्य्यमा from which the sun is absent. बहु—। ताम्। Qual. तटीम्। We have optionally two other forms here, thus:—(2) प्रोषितार्य्यमन्+डाप् स्त्रियाम्=प्रोषितार्य्यमा (आकारान्त); or (3) प्रोषितार्य्यमन्+ङीप् स्त्रियाम्=प्रोषितार्य्यम्णी। The first is declined like राजन् except अर्य्यमणौ अर्य्यमणः अर्य्यमणम् अर्य्यमणौ; the second like लता; the third like गौरी or नदी।

5. मेरो:—मेरु is the golden mountain about which the sun is supposed to revolve. so that the romote side is always dark.

6. अन्धकार:—अन्धं करोति इति अन्ध+कृ अण् कर्त्तरि अन्धकार: or अन्धकारम् (अर्द्धचादि)।

7, *Voice.*—... तेन इयं पुरी प्रोषितार्यमा नष्टी अन्धकारिणा क्रियते।

4. He abducted the wife of Babhru.

आलप्यालमिदं बभ्रोर्यत् स दारानपाहरत्।

कथापि खलु पापानामलमश्रेयसे यतः॥ ४०॥

Prak.—इदम् आलप्य अलम् [This fact must not be mentioned]. Which fact ?—स बभ्रो: दारान् अपाहरत् इति यत् [The fact that he abducted the wife of Babhru]. Why not mention it ?—यत: पापानां कथा अपि खलु अश्रेयसे अलम् [Because even the talk of sin is baneful]. 40.

Prose—स बभ्रो: दारान् अपाहरत (इति) यत् इदम् आलप्य अलम्। यत: पापानां कथा अपि खलु अश्रेयसे अलम् ॥ ४० ॥

Eng.—Away with mentioning that he abducted the wife of Babhru, for, even the mention of sin is enough for mishap. 40.

Beng.—শিশুপাল বভ্রুর স্ত্রী অপহরণ করিয়াছিল এ কথা বলিয়া কাজ নাই, কারণ পাপের উল্লেখেও অমঙ্গল হইয়া থাকে ॥৪০॥

Expl.—See Eng. above. 40,

Malli—अपकारान्तरमाह आलप्येति। 'स:' चैद्य: 'बभ्रो:' यादवभेदस्य दारान्' भार्य्याम् ['भार्या जायाथ पुंभूम्नि दारा स्यात्तु कुटुम्बिनी' इत्यमर:] अपाहरत् इति यत् इदं दारापहरणम् 'आलप्य' उच्चार्य्य 'अलं' नालपनीयमित्यर्थ: ['अलं खल्वो: प्रतिषेधयो: प्राचां क्त्वा' इति क्त्वाप्रत्यये समासे ल्यबादेश:]। 'यत: पापानां' 'कथा' उच्चारणम् 'अपि' ['चिन्तिपूजिकथि— (कथि) कुम्बि—' इति अ (? इत्यादिना अङ्) प्रत्यय:] 'अश्रेयसे' अन-

र्थाय 'अल' समर्था खलु ['नमःस्वस्ति—' इत्यादिना चतुर्थी। अत्र निषिध्य-मानालपननिषेधनसमर्थनात् कार्येण कारणसमर्थकः अर्थान्तरन्यासः] ॥४०॥

2. Here we have अर्थान्तरन्यास that supports the cause by the effect, because mention is being prohibited and the prohibition is supported.

Sara—अहो दुर्नयः। तदा स वधोद्दारानपाहरत्।

CHARCHA

1. आलप्य—आ+लप्+ल्यप्। गतितत्—। अलंयोगे क्त्वा which is changed into ल्यप् by the rule 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो: ल्यप्'। The rule for क्त्वा here means—क्त्वा is attached optionally with अलम् and खलु as उपपद in the sense of prohibition. As an instance of खलु compare खलु क्त्वा, sl. 70, *infra.*

2. अपाहरत्—अप+हृ+लङ् तिप् abducted. हरति ते, जहारजह्रे, हरिष्यति-ते, अहार्षीत्-अहृत। Its obj. is दारान् (See Malli).

3. कथा—कथनम् इति कथ+णिच् स्वार्थे (चुरादि)+अङ् भावे स्त्रियाम्। Note the copyist's slips here in the Malli. The rule for अङ् in full is 'चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च'।

4. अश्रेयसे—प्रशस्य laudable. अतिशयेन प्रशस्यम् इति प्रशस्य+ईयसुन्=श्र+ईयसुन् or ज्य+ईयसुन्=श्रेयः or ज्यायः welfare; used substantively. न श्रेयः अश्रेयः mishap, नञ् तत्—। तस्मै। अलं योगे चतुर्थी। The rule is 'नमःस्वस्तिस्वधास्वाहालंवषड्योगाच्च' —चतुर्थी is attached in connection with नमस् स्वस्ति स्वधा, स्वाहा अलम् and वषट्। The अलम् here is in the sense 'capable' and includes itself and its synonyms, such as प्रभु, समर्थ &c. Comp. also Kumar V. 88.

5. यतः—This gives the reason why आलप्य अलम्। No use speaking because (यतः) &c. उत्तरवाक्यगतत्वेन उपादानात् न तच्छब्दव्यपेक्षा।

6. *Voice*—तेन दारा: येन···अपाक्रियन्त···येन (भूयते) कथया... (भूयते)।

41. He is in fact an enemy now by interchange of wrongs.

विराद्ध एवं भवता विराद्धा वहुधा च न:।
निर्वर्त्तयत्यरि: क्रियया स श्रुतश्रवस: सुत:॥ ४१॥

Prak.—श्रुतश्रवस: स सुत: क्रियया अरि: निवर्त्तयते [That son of our aunt Srutasvavas becomes an enemy by deeds]. How so?—एवं भवता विराद्ध . . . [Because he was wronged by you in the manner as aforesaid]. That is an one-sided affair—वहुधा न: विराद्धा च स: [Why one—sided? He too has wronged us in many ways as I have already said].

Prose—एवं भवता विराद्ध: वहुधा न: च विराद्धा श्रुतश्रवस: सुत: स: क्रियया अरि: निर्वर्त्तयते॥ ४१॥

Eng.—Thus wronged by thee, the wrong-doer unto us in many ways indeed, that son of Srutasravas is being turned into an enemy by deeds. 41.

Beng.—পিতৃস্বসা শ্রুতশ্রবার পুত্র শিশুপালের তুমি অপকার করিয়াছ। সেও নানা প্রকারে আমাদের অনিষ্ট করিয়াছে। এইরূপে কার্য্যের গতিতে সে আমাদের শত্রু হইয়া উঠিয়াছে ॥৪১॥

Expl.—See prak and Eng. above 41.

Malli—फलितमाह विराद्ध इति। 'एवं भवता विराद्ध:' विप्रकृत: [राधेर्रनिट: कर्मणि क्त:] 'वहुधा न:' अस्माकं 'च विराद्धा' विप्रकर्त्ता। 'श्रुतश्रवा' नाम हरे: पितृष्वसा। तस्या: 'सुत:' पैतृष्वसेयत्वात् सहजमित्रमपि इति भाव: स:' चैद्य: 'क्रियया' पूर्वोक्तान्योऽन्यापक्रियया 'अरि: निर्वर्त्तयते' कृत्रिम: शत्रु: क्रियते। अतो वलीयस्त्वादनुपेक्ष्य इति भाव: ॥ ४१॥

1. The क्त is in the कर्मवाच्य after राध which is अनिट्॥

2. Hence this, being of greater moment, cannot be overlooked (Also see Charcha under श्रुतश्रवसः सुतः) ।

Sara—इत्थं कृतापकारः शिशुपालः एकान्तत एव नः शत्रुः ।

CHARCHA

1. विराद्धः—वि+राध (स्वादि सकर्मक)+क्त कर्मणि wronged.

2. विराद्धा—वि+राध (स्वादि सकर्मक)+तृच् कर्त्तरि wrong doer ; qual. सः ।

3. बहुधा—बहु+धाच् in many ways ; अव्यय qualifying the क्रिया in विराद्धा ।

4. नः—कर्मणि षष्ठी owing to the कृत् in विराद्धा । Thus तिङ्योगे—सः विराध्नोति अस्मान् ; कृद्योगे—सः विराद्धा नः ।

5. निर्वर्त्यते—निर+वृत+णिच्+लट् ते कर्मणि is being turned into. वर्त्तते, ववृते वर्त्तिष्यते—वर्त्स्यति—अवर्त्तिष्ट—अवृतत् ।

6. श्रुतश्रवसः सुतः—This reference to the mother is to show the transformation. He was a सहजमित्र, but by deeds has become an enemy. Hence it furnishes an illustration of what is enunciated in sl. 36.

7. Voice—...विराद्धम्...विराद्धारम्...सुतं क्रिया अरिं निर्वर्त्तयति ।

42. Remember Sisupala will not forget his wrongs.

विधाय वैरं सामर्षे नरोऽरौ य उदासते ।
प्रक्षिप्योदर्चिषं कक्षे शेरते तेऽभिमारुतम् ॥ ४२ ॥

Prak—ते अभिमारुतं शेरते [Such people lie against the wind]। What is the harm ?—कक्षे उदर्चिषं प्रक्षिप्य शेरते [They first set fire to a dry forest, and then foolishly lie against the wind so as to be overtaken and consumed by the fire]. Who do so ?—ये नरः सामर्षे अरौ वैरं विधाय उदासते [I mean those people who wrong a relentless enemy and then lie indifferent They are just

such fools as the man who fires the forest and then goes to sleep to the leeward]. 42.

Prose—ये नरः सामर्षे अरौ वैरं विधाय उदासते ते कक्षे उदर्चिषं प्रक्षिप्य अभिमारुतं शेरते ॥ ४२ ॥

Eng.—People who sit listless after having done a wrong to an irate [Or—already angered] foe, really lie wind-ward (? leeward) after setting fire to a dry forest. 42.

Beng.—ক্রুদ্ধ স্বভাব (Or কুপিত) শত্রুর প্রতি বৈরাচরণ করিয়া যাহারা নিশ্চিন্ত রহিয়া আছে তাহারা যেন শুষ্ক বনে অগ্নি প্রদান করিয়া বায়ুর দিকে শুইয়া আছে ॥৪২॥

Expl.—See Prak—"Those people who.. indifferent are just such...leeward." 42.

Malli—अत्रापि उपेक्षायां दोषमाह विधायेति 1 । 'ये नराः' पुमांसः ['स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः नराः' इत्यमरः] 'सामर्षे' प्रागेव सरोषे 'अरौ वैरं' विधाय स्वयञ्च (? म्) अपकृत्य इत्यर्थः 'उदासते' उपेक्षन्ते 'ते' नराः 'कक्षे गुल्मे ['कक्षस्तु गुल्मे दोर्मूले पापे जीर्णवने तृणे' इति वैजयन्ती) 'उदर्चिषम् अधिकज्वालम् अग्निं' 'प्रक्षिप्य' अभिमारुतम् [आभिमुख्येऽव्ययीभावः] 'शेरते' स्वपन्ति तद्वन्नाशहेतुरित्यर्थः ['शीङोरुट्' इति रुडागमः । अत्र 'ते उदासते ते शेरते इति विशिष्टोदासीनशयनयोः (? विशिष्टोदासनशयनयोः) वाक्यार्थयोः निर्दिष्टकत्वासम्भवात् साम्यलक्षणायाम् असम्भवद्वस्तुसम्बन्धी वाक्यार्थनिदर्शनेतिरिति (? वाक्यार्थनिदर्शनेतिरिति असम्भवद्वस्तुसम्बन्धो) निदर्शनाभेदः । न चायं दृष्टान्तः । वाक्यभेदेन प्रतिबिम्बकरणाभावेऽपि तस्य उत्थानात् । अत्र तु वाक्यार्थे वाक्यार्थसमारोपात् वाक्यैकवाक्यतायां तदभावः इत्यलङ्कारसर्वस्वकारः 2 ॥ ४२ ॥

1. Here by विधाय &c, he also points out the harm of neglect. 2. Here the अलङ्कार is निदर्शना of the kind असम्भवद्वस्तु सम्बन्ध because the sense is got by assuming

साद्दश्य, since it is impossible to have the stated indentity between the special kind of उदासन and शयन which are the वाक्यार्थ of the two statements शे उदसने and ने शेरते। It is not a case of दृष्टान्त because according to the author of the अलङ्कारसर्वस्व, that (दृष्टान्त) similarity is gathered from two different वाक्य, that is absent here because by ascribing the sense of one वाक्य to the other, the वाक्य are rendered identical.

Sara—अत: सकोप: ज्ञातपकारश्च तथापि य उदासीन: तसान्न् वो मृग्र:

CHARCHA

1. विधाय—वि+धा+ल्यप् having done.

2. वैरम्—deriv. Sl. 38. Enmity. वेरं विधाय having done wrong or injury. In वैरम् we do not get घञ् भावे, for panini uses वैर in his sutra.

3. सामर्षे—मृष+घञ् भावे मर्ष: forbearance. न मर्ष: अमर्ष: vindictiveness, relentlessness; नञ् तत्—। तेन सह वर्त्तमान: बहु—। Malli, renders, सरोषे। It seems better to say असहने। The reference is to a man who never forgives a wrong... सहामर्ष also is correct.

4. नर:—Nom, plural of नृ। Decline ना नरौ नर: &c.. like धातृ।

5. उदासते—उद्+आस लट् अन्ते। remains cereless. relaxes vigilance. आसाञ्चक्रे—आसामास—आसाम्बभूव, आसिषाते,— आसिष्ट।

6. प्रक्षिप्य—प्र+क्षिप्+ल्यप् having set.

7. उदर्चिषम्—उद्गता: or उद्गतानि अर्चिष: or अर्चींषि अस्य that which is in flames, बहु—। It is an attributive, here used substantively for fire. तम्।

8. कच्चे—Malli. has गुल्मे। But जीर्णवने suits better.

9. शेरते—शी+रुट्,अन्त lie. The steps are शी+अ=शी+अते=शी रते=शेरते। शिश्ये, शयिष्यते, अशयिष्ट। The rule for र is 'शीङो रुट्'—अ in the आत्मनेपद of शी takes the augment रुट् i, e., अते which was expected becomes रते: Nom. ते।

10. अभिमारुतम्—मारुत wind, It is a corruption of मारुद don't cry. This contains an allusion. When wind the younger brother of इन्द्र was in his mother's womb, Indra through jealouy, cut him up with the thunder-bolt. The boy shrieked in pain, and fearing lest the cries of the child should rouse the suspicions of the mother, इन्द्र whispered the words मा रुद into the ears of the boy. The child however was saved and received the name मारुद in its corrupt form मारुत। The story is given at length in the Ramayana. मारुतम् अभिलक्ष्य इति अभिमारुतम् facing the wind. अव्ययः—by the rule 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये'। Adv, Qual. शेरते। Here note that when the forest is ablaze, the danger is to the leeward (अनुमारुत) of the fire and not to the wind-ward (अभिमारुत)। To lie to the leeward of the fire means death which one will escape lying wind-ward of the fire. Leeward and windward have to be taken with reference to the fire. The proper word seems then to be अनुमारुतम् for, if the sleeper is to the wind ward of the fire and lies with his face to the wind (अभिमारुत) he courts no danger whatever. Could it be that the poet really wrote अनुमारुतम्?

11. Voice— यः कृमिः...उदास्यते तैः...शय्यते।

43. His offence is intolerable being grave and repeated.

मनागनभ्यावृत्त्या वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी ।
क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत कः ॥ ४३ ॥

Bruh.—यः क्षमी (सः) कामं क्षाम्यतु [Let those who are forgiving by nature forgive offence if they like; I am not going to put up with them]. What offences?—मनाक् अनभ्यावृत्त्या वा विराध्यन्तं क्षाम्यतु [They may overlook small wrongs or wrongs not repeated]. But suppose the offence is a grave one and oft-repeated—क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं कः क्षमेत [Such repeated offences no one can tolerate: and Sisupala's offences are of that character]. 43.

Prose—यः क्षमी स मनाक् अनभ्यावृत्त्या वा (विराध्यन्तं) कामं क्षाम्यतु। क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं कः क्षमेत?

Eng.—Let one who is forbearing forgive one offending slighty or without repetition. But who will excuse one offending gravely and repeatedly? 43.

Beng.—যে অল্প অনিষ্ট করে বা একবার মাত্র অনিষ্ট করে তাহাকে ক্ষমাশীল পুরুষ না হয় ক্ষমা করুন, কিন্তু যে বারবার গুরুতর অনিষ্ট করিতেছে তাহাকে কে ক্ষমা করিবে?

Eng.—See Eng. above.

Malli—तथापि बान्धवत्वात् सोढव्य इत्याशङ्क्याह—मनागिति। 'यः क्षमी' सहनः ['शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्' इति घिनुण् प्रत्ययः] स सोढा 'मनाक्' अल्पम् अभ्यावृत्ती अपि इति भावः 'अनभ्यावृत्त्या' सकृद्वा अनल्पमपि इति भावः 'विराध्यन्तम्' अपकुर्वाणं 'कामं' भृशं 'क्षाम्यतु' क्षमताम् [सम्भावनायां लोट्। 'शमामष्टानां दीर्घः श्यनि'] 'क्रियासमभिहारेण' भृशं पौनः-पुन्येन च इत्यर्थः [न च पुंवाक्येषु अनेकार्थत्वं दोषाय] विराध्यन्तं कः क्षमेत

सहेत सोढुं शक्नुयात, न कोऽपि इत्यर्थः ['शकि लिङ्' इति शकार्थे लिङ्। क्षमु अहसने दैवादिको भौवादिकश्च ॥ ४२ ॥

In a male speaker (or better—in non-scriptural language i. e. in classical language) the use of a word in more than one sense is not a detraction. (पुंवाक्य in व्यवहारभाषा means classical language).

Sara—सत्योऽपकारः मन्त्रकृतो वा चन्तुं शक्यते किन्तु मुक्तवन्कृतं द्रढ्य कथं क्षम्यताम्।

CHARCHA

1. मनाक्—An अव्यय meaning अल्प। 'किञ्चिदीषन्मनागल्पे' इत्यमरः। Qual. the क्रिया in विराध्यन्तम्।

2. अनभ्यावृत्त्या—अभि+आ+वृत+क्तिन् भावे =अभ्यावृत्ति repetition. न अभ्यावृत्तिः, नञ्तत्—। तया। करणे ३या। करण of the क्रिया in विराधयन्तम्।

3. कामम्—काम fully भृश (Malli.), Qual. क्षाम्यस्तु। Or कामम् is अव्यय implying अकामानुमति reluctant assent. कामं क्षमी क्षाम्यतु—granted that one of forgiving dispositon will forgive.

4. क्षाम्यतु—क्षम (दिवादि)+लोट तुप might forgive. क्षाम्यति चक्षाम, क्षमिष्यति—क्षंस्यति, अक्षमत्। Malli's rule 'शमाम्—"means that the eight roots beginning with शम lengthen their vowel when श्यन् follows. Malli. has सम्भावनायां लोट'। This is after the भाष्य। Panini does not give any such rule. We may also say विधौ लोट by the rule 'विधिनिमन्त्रण—"taken with 'लट् च"।

5. क्षमी—क्षाम्यति इतिक्षम+घिनुण कर्त्तरि ताच्छील्ये। 'नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः' इति वृद्ध्यभावः।

6. क्रिया &c.—कृ+श भावे क्रिया act. सम्+अभि+हृ+घञ् भावे समभिहारः grouping. क्रियाणां समभिहारः क्रियासमभिहारः grouping of actions or intensification of an act इतत्—।

The word however is restricted to imply पौनःपुन्यं or भृशार्थं । 'पौनःपुन्यं भृशार्थो वा क्रियासमभिहारः'—Vrittikara. Here it has both these senses. तेन, i, e., repeatedly and excessively. इयाकरणे । On the anomaly of a single word being used in two different senses in the same context, Malli says 'न च पुंवाक्येषु—" i. e., in non-scriptual language i. e., in भाषा is allowed such liberty.

7. विराधान्तम्—वि+राध (दिवादि सकर्मक)+शतृ कर्त्तरि विराधत् (प्रातिपदिक) one who offends, २म्। Qual. जनम् understood.

8. क्षमेत—क्षम+लिङ् ईत could forgive. क्षमते, चक्षमे, क्षमिष्यते—क्षंस्यते, अक्षमिष्ट—अक्षंस्त । See Malli.

9. Voice— येन क्षमिता (भूयते) तेन...(विराधन्) क्षम्यताम् । ...विराधन् केन क्षमेत ।

44. Offence demands retaliation.

अन्यदा भूषणं पुंसः क्षमा लज्जेव योषितः ।
पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥ ४४ ॥

N. B. Indelicate. Malli. alone follows.

Malli—ननु सर्वदा क्षमा एव पुंसो भूषणम् अतः अपराधेऽपि क्षन्तव्यम् । [illegible] आह—अन्यदेति । 'अन्यदा सुरतव्यतिरिक्ते काले योषितः लज्जा इव पुंसः अन्यदा अनभिभवे 'क्षमा शमः 'भूषणम् । परिभवे तु योषितः सुरतेषु वैयात्यं धार्ष्ट्यम् 'इव [धृष्टे धृष्णुर्वियातश्च इत्यमरः] पराक्रमः पौरुषं भूषणं [illegible] इति 'भूषणम् अलंकरणम् । (एवञ्च अक्रियावचनत्वात् नियतलिङ्गत्वात् विरोध (?) इति वल्लभोक्तं अनुपपन्नम्) ॥ ४४ ॥

45. Live not under the insults of an enemy.

मा जीवन् यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति ।
तस्याजननिरेवास्तु जननीक्लेशकारिणः ॥ ४५ ॥

Prak—अजननिः एव तस्य अस्तु [May he not be born at

all]. Who ?—जननीक्लेशकारिणः तस्य [The fellow who occasions to his mother the pangs of child-birth]. Every one does it—यः मा जीवन् जीवति तस्य [True, but I am speaking of the man who having pained his mother by his birth, lives a wretched life and brings no satisfaction to his mother in return for her pains]. Well who is such a man ?—यः परावज्ञादुःखदग्धः अपि जीवति [Such is the man who has to live under the insults of his enemy]. 45.

Prose—यः परावज्ञादुःखदग्धः अपि मा जीवन् जीवति जननीक्लेशकारिणः तस्य अजननिः एव अस्तु ॥ ४५ ॥

Eng.—May not the odious birth itself come causing but pain to his mother, unto the man who, though withered by the misery of the slights of the enemy, would be living his wretched life. 45.

Beng—শত্রুর অপমানের দুঃখে দগ্ধ হওয়ায় যে ব্যক্তি ঘৃণিত জীবন ধারণ করে তাহার বরং জন্ম না হওয়াই ভাল ছিল, কারণ তাহার জন্মে জননীর ক্লেশ মাত্র ফল অন্য কোনও ফল নাই।

Expl.—See under Eng and *P*rak. above. 45

Malli—अथ परिभवेऽपि अपराक्रमिणं विभिनिन्दन्नाह मा जीवन्निति। यः परस्य अपकर्त्तुः 'अवज्ञया' असानेन (? अपमानेन) यत् 'दुःखं' तेन 'दग्धः' तप्त अतएव माजीवन्, गर्हितजीवी सन् ['माङ्याक्रोशे' इति लटः शत्रादेशः *1*] 'जीवति' प्राणान् धारयति 'जनन्याः क्लेशकारिणः' गर्भधारणप्रसवादिवेदनाकारिणः तद्व्यतिरिक्तार्थक्रिया हीनस्य *2* इत्यर्थः 'तस्य अजननिः' अनुत्पत्तिः 'एव अस्तु' जननीक्लेशनिवृत्त्यर्थम्, इति भावः ['आक्रोशे नञ्यनिः" इति जनिधातोः अनिप्रत्ययः *3*] ॥ ४५ ॥

1. See Charcha 2. 'तस्मात् जननीक्लेशकरणात् व्यतिरिक्तस्य' अधिकस्य अर्थस्य' प्रयोजनस्य या 'क्रिया' अनुष्ठानं तया 'हीनस्य विरहितस्य। जननीक्लेशं विना किमप्यनुत्पादकस्येत्यर्थः। *3. See Charcha.*

CHARCHA

1. मा जीवन्—Two separate words मा and जीवन्, not a compound. जीवति इति जीव+लटः स्थाने शतृ=जीवन् living. मा which is usually a prohibitive particle here implies आक्रोश censure. Hence मा जीवन् living ill, The rule 'माङि'—means—when माङ् as an उपपद implies censure, लट् may be replaced by शतृ or शानच । उपपद here means merely a word in syntactical connection—'उपोच्चारित पदमुपपदम्' । Hence there is no उपपदतत्— । Well, how is it that an आदेश for लट् is enjoined when लट् itself is not available ? For, does not the rule माङि लुङ्' direct लुङ् always in connection with माङ् ? True, but the Varttika has to be interpreted as first directing लट् in supercession of लुङ् and then enjoining the आदेश for लट् । Pred. to यः ।

2. परा etc.—अव+ज्ञा+अङ् भावे अवज्ञा contempt. परस्य अवज्ञा, ६तत— । तया or तस्याः दुःखम ; सुप्‌सुप्‌ा or ६तत— । तेन दग्धः ३तत— । Pred. to यः ।

3. अजननिः—अजननम् इति नञ् + जन + अनि भावे अजननिः (fem.), absence of birth, उपपदतत— । See Next.

4. अस्तु—'आशिषि लिङ् लोटौ' इति लोट् । The rule for अनि in अजननि is 'आक्रोशे—'—अनि is attached with नञ् as an उपपद if imprecation is intended. आक्रोश is शाप ; 'आक्रोशः शपनम्'—Vrittikara. Now to one who pronounces a शाप, the शाप becomes the इष्टार्थ; hence शापप्रदान is also आशिस् and has to be made with लिङ् or लोट् । तस्य अजननिर्भूयात् or तस्य अजननिरस्तु । अस changes to भू when आर्धधातुक affixes follow.

5. जननी &c.—जनयति इति जन+णिच्+ल्युट् कर्त्तरि स्त्रियाम्

जननी mother. तस्याः क्लेशः। इतत्— । तं करोति इति जननीक्लेश+ क्र+णिनि कर्त्तरि साधुकारिणि the torturer of his mother, उपपद-तत्— । तस्य ।

6. Voice—येन...दग्धेन...जीवता जीव्यते...अजनन्या...भूयताम् ।

46. Even dust is worthier than one that pockets an insult.

पादाहतं यदुत्थाय मूर्द्धानमधिरोहति ।
स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रज: ॥ ४६ ॥

Prak.—देहिन: रज: वरम् [Even dust is wortheir than that man]. Which man ?—अपमाने अपि स्वस्थात् देहिन: [The man who stands unmoved under insults]. Why is dust worthier ?—यत् पादाहतम् उत्थाय मूर्द्धानम् अधिरोहति तत् रज: [Strike dust with your feet, it gets up instantly and settles on your head. It shows more mettle than that worthless man.] 46.

Prose—यत रज: पादाहतं (सत्) उत्थाय मूर्द्धानम अधिरोहति तत अपमाने अपि स्वस्थात् एव देहिन: वरम ॥ ४६ ॥

Eng.—Dust which struck with the feet settles on the head after rising, is worthier than an embodied being who is really at ease even under insults.

Beng.—ধূলিতেও পদাঘাত করিলে উহা প্রহারকের মাথার বসে। যিনি শত্রুর কৃত অপমানে অবিচলিত থাকেন ঐ ধূলিও তাঁহা অপেক্ষা ভাল।

Expl—See Eng. and Prak. above. 46,

Malli—पादेति। 'यत् रज:' धूलि: 'पादेन आहतं' सत् 'उत्थाय' उड्डीय 'मूर्द्धानम्' आहन्तुरेव शिर: अधिरोहति' आक्रामति 'तत्' रज: अचेतनमपि इति भाव: 'अपमाने अपि' 'स्वस्थात्' सन्तुष्टात 'देहिन: चेतनात 'वरं' श्रेष्ठम। व्यतिरेकालङ्कार: ॥ ४६ ॥

Sara—अपमानेऽपि यस्तुष्टीमास्ते स रजसोऽपि लघु: ।

CHARCHA

1. पाद &c.—आ+हन+क्त कर्मणि आहत struck. पादेन आहतम्, तृतीय—। This is taken as an अपमान to रजस्।

2. उत्थाय—उद्+स्था+ल्यप् having got up. This is taken as the effort made by dust to retaliate.

3. अधिरोहति—अधि+रुह+लट् ति। It has become सकर्मक through अधि। उपसर्गवशात् सकर्मकत्वम्। Dust received a kick as an insult; it rose up and sat on the head of the offender and thus gave it back. अरोह, रोढासि, अरुक्षत।

4. स्वस्थात्—स्वस्मिन् तिष्ठति इति स्व+ स्था+क कर्त्तरि स्वस्थः at ease. उपपदतत्—। स्मात्। Qual देहिनः।

5. एव—अन्ययोगव्यवच्छेदे अव्यय ! स्वस्थादेव ननु विज्ञतात्।

6. अपमाने—अप+मन+घञ् भावे अपमान insult. तस्मिन्। भावे७मी or अधि ७मी।

7. देहिनः—देहः अस्ति अस्य इति देह+इनि मत्वर्थे देही embodied, e.. the आत्मन्। This implies the existence of चैतन्य and and thence the naturally expected अपमानबोध। Yet the man is स्वस्थ। देहिनं व्यतिरिच्य or देहिनं विहाय रजो वरम्। अप्रिय ईदृशो देही अप्रियश्च रजः, तथापि तु ईदृशं देहिनमतीत्य ईषत् प्रियं रजः। ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी।

8. वरम्—वर rather preferable मनाक् प्रिय। 'देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबे मनाक् प्रिये'। मनाक् प्रिय is not प्रियतरः hence we here take the पञ्चमी in देहिनः as ल्यब्लोपे and not विभागे। We give an alternative Eng. Trans.—To the embodied being who is really at ease under insults, we rather prefer dust which...rising,

9. Voice—येन रजसा···हतेन (सता) मूर्धा अधिरुह्यते तेन... वरेण (भूयते)।

(N. B—Some treat वरम (मनाकप्रिय) as अव्यय also).

43. Useless is the birth of one that is man in name only.

असम्पादयत: कश्चिदर्थं जातिक्रियागुणै: ।
यदृच्छाशब्दवत् पुंस: संज्ञायै जन्म केवलम् ॥ ४৭ ॥

Prak— पुंस: जन्म केवलं संज्ञायै [Such a person is born merely to add to the denotation of the term Man]. How so ?—कश्चित् अर्थं न् असम्पादयत: पुंस: जन्म [I speak of the birth of such people as serve no purpose]. But as you say they do add to the denotation of the word Man—जातिक्रियागुणै: असम्पादयत: [But he does not add to the sum total of the world's good by his action, by his qualification, or by his nature]. How is that like ?— यदृच्छाशब्दवत् [His birth is like the coming of a new meaningless name or word to designate an object] 47.

Prose—जातिक्रियागुणै: कश्चित अर्थं न असम्पादयत: पुंस: जन्म यदृच्छाशब्दवत संज्ञायै केवलम ॥ ४৭ ॥

Eng.—As of whimsically formed words, birth is for a name only to the man serving no end whatever by caste, deeds, or virtues. 47.

Beng—খাম খেয়ালী শব্দগুলি যেমন স্বধু অভিধানের জন্ত হইয়া থাকে, সেইরূপ যে ব্যক্তি জাতিতে, কার্য্যে বা গুণে কোনও প্রয়োজন সাধন করে না তাহার জন্ম স্বধু নিজ নামের একটা পদার্থ স্বষ্টির জন্ত ।

Expl.—Four things attach to man after birth—his name (say Devadatta), his caste (say Brahmana) his work (say study), his virtues (say amiability &c). Each of these four has its purpose—does some work. But if Devadatta is incapable of doing any work as a Brahmana or as a student, or as an amiable person &c. it seems he was born merely to become the possessor of the

name Devadatta. The poet finds a similar case among words. A whimsically formed word such as डित्थ or डवित्थ is not a class-name (जातिशब्द), nor is it a verbal derivative (क्रियाशब्द), nor is it an attributive (गुणशब्द) । डित्थ, as a word is the exact parallel of Devadatta as a man working neither through जाति, nor through क्रिया, nor again through गुण । 47,

Malli—असम्पादयत इति । किञ्च 'जातिः ब्राह्मणादिः । क्रिया इज्याध्ययनादिः । 'गुणः शौर्यादिः । तैः साधनैः [करणे तृतीया] 'कञ्चित् अर्थं' सुकृतकीर्त्यादिपौरुषार्थान (? पुरुषार्थं स) *1* । अन्यत्र गोत्वपाचकत्व (? चलत्व) शुक्लत्वादिभिः स्वाभिधेयभूतैः करणैः *2* 'कञ्चित अर्थं' व्यवहाररूपं प्रयोजनम 'असम्पादयतः उभयत्र तादृग्जात्याद्यसम्भवादिति *3* भावः । 'पुंसो जन्म सत्ताला‍भः 'यदृच्छाशब्दवत इच्छाप्रकल्पितस्य जात्यादिप्रवृत्तिनिमित्तशून्यस्य डित्थादिशब्दस्येव *4* ['तत्र तस्येव इति वतिप्रत्ययः । 'स्वेच्छा यदृच्छा स्वच्छन्दः स्वैरता चेति ते समाः" इति केशवः] 'संज्ञायै केवलं संज्ञार्थमेव । एकत्र परिभाषितं किञ्चिन्नाममात्रम अनुभवितुम अन्यत्र तादृङ्नामानुभवितुम इत्यर्थः *5* ॥ ४७ ॥

1. Such ends of man as merit. fame, etc. 2. In the other case, through the instrumentality of its own significance such as bovinity, character of a cook (? movability). whiteness etc. 3. In both cases owing to the absence of such जाति &c. 4. As of a word such as डित्थ &c. 4, As of a word such as डित्थ that is whimsically coined and lacks such helps as जाति &c. to form an idea and act accordingly. 5. In one instance to receive merely a technical name, in the other case to receive the character of such a name,

Sara—यो हि जन्मना एव पुरुषः न च कर्मणा, तस्य इथा जन्म ॥ ४८ ॥

CHARCHA

1. असम्पादयतः—सम + पद + णिच् + शतृ + कर्तरि सम्पादयत् achieving. तस्य । Q. पुंसः ।

2. अर्थम्—अर्थ is प्रयोजन । In the case of man, the प्रयोजन is सुकृत, कीर्त्ति &c. With reference to word, प्रयोजन is व्यवहार usage, तम् obj. of असम्पादयतः ।

3. जाति &c.—जन + क्तिन् भावे जाति class. In the case of man, it is ब्राह्मणत्वक्षत्रियत्व &c.; for word, गोत्व &c. क्रिया is effort; for man, it is इज्या अध्ययन &c; for word, it is चलत्व, पाचकत्व &c. गुण is quality; for man it is शुक्लत्व &c; for word the attribute it expresses. द्वन्द्वसमासः । करणे तृया ।

4. यदृच्छा &c.—ऋच्छ to go + अ भावे ऋच्छा motion. impulse, या ऋच्छा यदृच्छा whim. कर्मधा—। यदृच्छाकृतः शब्दः यदृच्छाशब्दः word made whimsically i. e., without reference to derivative meaning such as—abracadabra &c. are in English! कर्मधा—like शाकपार्थिव । यदृच्छाशब्दस्य इव इति यदृच्छाशब्द + वति as of whimsically formed words. अव्यय in the षष्ठी विभक्ति here. Qual. पुंसः । The rule "'तत्र—' (Malli) means—वति may be attached without reference to क्रिया with a वाक्य like तत्र इव or तस्य इव । (ऋ + अ भावे बाहुलकात also give ऋच्छा)

5. संज्ञायै—संजानात्यनया इति सम् + ज्ञा + अङ् करणे संज्ञा name. तस्यै । तादर्थ्ये चतुर्थी । For man, संज्ञायै is संज्ञाप्रसिद्ध्यै to furnish a recipient of the name—पारिभाषिक "किञ्चिन्नाममात्रमनुभवितुम्" for word it is संज्ञाकरणाय संज्ञारूपेण व्यवहाराय for use as a name—तादृङ्नामानुभवितुम्—Malli

6. केवलम्—'निर्णीते केवलमिति' । निर्णीत is अवधारण । अव्यय meaning alone. संज्ञायै केवलम् for name alone.

7. Voice—...जन्मना (भूयते) ।

8. Parallel—'कृतं पुरुषशब्देन जातिमात्रावलम्बिना'—Kirat XI.

48. The spirited are secure from insults.

तुङ्गत्वमितरा नाद्रौ नेदं सिन्धावगाधता ।
अलङ्घनीयताहेतुरुभयं तन्मनस्विनि ॥ ४८ ॥

Prak— अद्रौ तुङ्गत्वम् इतरा न [In a mountain the main characteristic we notice is loftiness and not the other one I am going to speak of]. What is that other one ?— सिन्धौ अगाधता, इदं न [The other one, viz, unfathomability, exists in the sea, but not this one, i. e., loftiness]. Where is the relevancy of all this ?— मनस्विनि उभयं तत् [Both these characteristics, viz, loftiness and unfathomability, are found in the strong-minded]. What do you make out by it ?—अलङ्घनीयताहेतुः तत् उभयम् [Either of these virtues is a source of security from insults. People respect the mountain because it is insurmountable on account of its height ; the ocean they dread, because it is so deep, The strong-minded one, possessing both these virtues, is a veritable terror to his enemies]. 48.

Prose—अद्रौ तुङ्गत्वम्, इतरा न (अस्ति) । सिन्धौ अगाधता, इदं न । मनस्विनि अलङ्घनीयताहेतुः तत् उभयम् (अस्ति) । *Or*—अद्रौ…इदं न । उभयम् अलङ्घनीयताहेतुः । तत् मनस्विनि ॥ ४८ ॥

Eng.—In the hill there is loftiness, but not the other ; in the ocean there is unfathomabilily, but not this one. Both these grounds or causes for not being liable to insults exist in the spirited (lit—strongminded), 48.

*B*eng—পর্ব্বতের তুঙ্গতা আছে কিন্তু অগাধতা নামে যে অন্য একটী গুণ সেইটী নাই। সাগরে অগাধতা আছে কিন্তু এই তুঙ্গতা

নাই। এই উভয় গুণই অলঙ্ঘনীয়তার কারণ। উভয়ই মনস্বি ব্যক্তিতে আছে। ৪৮।

Expl.—See Prak. 'People respect...enemies". 48.

Malli—एवमपौरुषं दूषयित्वा पौरुषं भूषयति तुङ्गत्वमिति। अद्रौ पर्वते 'तुङ्गत्वम् औन्नत्यम्। अस्तीति शेषः ['अस्तिर्भवन्तीपरः अप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' इत्यादि भाष्यात्। भवन्तो इति पूर्वाचार्याणां लटः संज्ञा *1*] 'इतरा' अगाधता 'न अस्ति। सिन्धौ समुद्रे 'अगाधता गम्भीरता अस्ति 'इदं' तुङ्गत्वं न अस्ति। मनस्विनि वीरे तु अलंघनीयताहेतुः अलङ्घ्यत्वकारणं तत् उभयं तुङ्गत्वम् अगाधता च। तस्मात् अद्रिसिन्धुभ्याम् अधिको मनस्वी इति व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ४८ ॥

1. From such texts of the भाष्य as 'अस (3rd person) ending in भवन्ती (लट्) exists here, though not mentioned" भवन्ती is the name given to लट by older authors. Also see Charcha.

Sara—*See Malli*—तस्मात्—मनस्वी।

CHARCHA

1. तुङ्गत्वम्—तुङ्ग high, तत. भावे त्व प्रत्यय। तुङ्गत्वम् loftiness.

2. इतरा—इतर is a सर्वनाम् meaning 'the other'. Here in the fem. For it refers to अगाधता।

3. इदम्—This one, i. e, the one just now men tioned. viz, तुङ्गत्वम्।

4. अगाधता—गाध+घञ् भावे गाधः futhomabilty, अविद्यमानः गाधः यस्मिन्. अगाधः unfathomable, बहु—; तस्य भावः अगाधता (भावे तल्) unfathomability.

5. अलङ्घनीयताहेतुः—लङ्घ+णिच्+अनीयर् कर्मणि लङ्घनीय crossabe, न लङ्घनीयः अलङ्घनीयः impassable, नञ् तत्—। तस्य भाव अलङ्घनीयता (तल्) impassability. तस्याः हेतुः reason for impassablity, ६ तत्—। Pred. to उभयम। cp—'न जहाति महौजसं मानप्रांशुमलङ्घ्यता'—Kirat.

6. उभयम्—उभ is two. उभौ अवयवौ अस्य इति उभ+अयच् उभयम्, a dual, द्वयवयवं वस्तु। Refers to तुङ्गत्वम् and अगाधता। उभ is dual and उभय usually singular. Both are सर्वनाम। We say usually because sometimes, when the अवयवs are composite, we may have plural also; comp 'उभये देवमनुष्याः' 'दुःखदरस्य हरेरुभये: कृतं रविन्दसुइतदानवकण्टकम्। तव अर्थं रघुनाथतनयैर्भि: पुरुषकैसरिषद् पुरा नखैः'॥—Sakuntala. VII.

7. तुङ्गत्वम्, इतरत्, इदम्, अगाधता उभयम्—These are all nom. to अस्ति understood. Malli. quotes Bhasya as authority for supposing अस्ति as understood: The भाष्य may be thus explained—अप्रयुज्यमानः 'अपि' अनुक्तः अपि अस्तिः अस्धातुः भवन्तीपरः' लट्परः लडन्तः अस्धातुः इत्यर्थः 'अस्ति' वर्त्तते सर्वत्र इति शेषः। Hence the भाष्य implies that when we say वृक्षः we mean वृक्षः अस्ति। According to this view even प्रातिपदिकार्थ प्रथमा becomes कर्त्तरि प्रथमा।

8. मनस्विनि—प्रशस्तं मनः अस्य इति मनस् +विनि मत्वर्थे मनस्वी strong-minded, प्रशंसायां मतुप्। तस्मिन्। अधि' उमी।

Voice—तुङ्गत्वं न (भूयते) इतरया न (भूयते)...अगाधतया (भूयते) अनेन न (भूयते)।...हेतुना तेन उभयेन (भूयते)।

49. Mildness is indeed a drawback.

तुल्येऽपराधे स्वर्भानुर्भानुमन्तं चिरेण यत्।
हिमांशुमाशु ग्रसते तन्म्रदिम्नः स्फुटं फलम्॥ ४९॥

Prak.—स्फुटं तत् 'म्रदिम्नः फलम् [This is clearly the outcome of weakness]. Which do you mean ?—स्वर्भानुः हिमांशुम् आशु ग्रसते (इति) यत् [Rahu swallows the moon at short intervals, simply because the moon is a weak enemy]. How do you know ?—भानुमन्तं चिरेण ग्रसते [Do you not see that he bites the hot-rayed sun

at longer intervals]. Perhaps he has reasons to be less angry with the sun—अपराधे तुल्ये [No, the sun and the moon were wrong doers to the same extent towards him; yet the sun the stronger of the two, is treated with greater consideration than the moon, the weaker]. 49.

Prose—स्वर्भानुः अपराधे तुल्ये (अपि) भानुमन्तं चिरेण हिमांशुम् आशु ग्रसते (इति) यत् तत् मृदिम्नः फलं स्फुटम् । ४९ ।

Eng—It is clearly the result of mildness (Lit—softness) that, the guilt being the same, Rahu swallows the moon quick while the sun tardily. 49

Beng—রাহুসম্বন্ধে সূর্য্য ও চন্দ্র উভয়ের তুল্য অপরাধ। তথাপি সে সূর্য্যকে বিলম্বে কিন্তু চন্দ্রকে সত্বর গ্রাস করে। এ স্পষ্টই চন্দ্রের মৃদুতার ফল। ৪৯।

Expl.—The gods and demons, in the days of yore, churned the ocean for nectar a taste of which was to confer immortality. When the precious extract was obtained, the demons seized it and Hari, disguised as a charming girl (मोहिनीमूर्त्ति), obtained possession of it from the demons by her wiles. The mistake was soon found out, a quarrel arose between the parties, and in the tumult, Vishnu divided the nectar among the gods. Rahu one of the demons, came up as a god for a share got one and commenced eating it. By the time the liquid reached his gullet, the sun and the moon shouted out his secret and Hari cut off his head. The head, however, had become immortal by the taste of the nectar and swore undying enmity against the sun and the moon for this dis-service. True to his word

he still pursues and swallows them occasionally, but they constantly escape him through his open gullet. Now See Eng. and Prak. above.

Malli—सम्प्रति शत्रौ मार्दवमनर्थाय इत्याह—तुलेति। 'स्वर्भानुः' राहुः 'अपराधे तुल्ये' अपि भानुमन्तं सूर्यं चिरेण ग्रसते हिमांशुं चन्द्रम् 'आशु' शीघ्रं ग्रसते इति 'ग्रस' ['ग्रसितं गिलितं' ग्रस्तम् इत्यभिधानात्] 'तत्' सर्वदा मार्दवस्य 'फलं' स्फुटम् ['पृथ्वादिभ्य इमनिच' (? इमनिज्वा)' इति इमनिच प्रत्ययः]। तस्मात् विपक्षे तीव्रेण भवितव्यम् I अन्यथा मृदुः सर्वत्र बाध्यते 1 इति भावः [एतच्च प्रस्तुतम् अप्रस्तुतार्केन्दुकथनेन सारूप्यात् प्रतीयते। इति अप्रस्तुतप्रशंसाभेदोऽयम। 'अप्रस्तुतस्य कथनात् प्रस्तुतं यत्र गम्यते। अप्रस्तुतप्रशंसेयं सारूप्यादिनियन्त्रिता।" इति लक्षणात् 3] ॥ ४९ ॥

1. So one has to be harsh towards an adversary; otherwise becoming mild one is opposed everywhere. 2. And this, what is relevant here, is inferred from resemblance with the irrelevant story of the sun adn the moon. Thus this is a kind of अप्रस्तुतप्रशंसा as is inferred from the definition—'It is अप्रस्तुतप्रशंसा where, through similarity, the relevant is inferred from a description of the irrelevant'.

Sara—मृदुत्वे चन्द्रः असकृत् परिभूयते राहुणा, तेजस्वनः सूर्यस्य पुनर्ग्रासः कदाचिदेव भवति। *Now See Malli*—तस्मात् विपक्ष *&c*"

CHARCHA

1. तुल्ये - तोल्यते अनया इति तुल+णिच्+अ करणे = तुला (निपातनात्) [illegible] ...था सम्मितः इति तुला+यत् तुल्यः measured in equal. तस्मिन्। तोल्य was expected but तुल्य is got by निपातन in the rule 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम्'।

2. अपराधे—अप+राध+घञ् भावे अपराध offence. तस्मिन्। The offence is the disclosure of secret (See Expl. also महाभारत आदिपर्व, अध्याय १८)। भावे ७मी।

3. स्वर्भानुः—स्वर् is an अव्यय meaning आकाश। भातीति आ+नु कर्तरि औणादिक भानुः resplendent. स्वर् आकाशे भानुः, सुप सुपा। This is a name of राहु। 'तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयो विधुन्तुदः' इत्यमरः। स्वर्भाणु was expected with a cerebral. The word is क्षुभ्नादि, hence no change.

4. भानुमन्तम्—भानु ray, light. भानवः अस्य सन्ति प्रशस्त भूयांसो वा इति भानु+मतुप्, भानुमान् the sun. तम्।

5. चिरेण—चिर a long time. तेन। अपवर्गे तृया। The fact is there may be as few as only two eclipses of the sun in the year. Hence चिरेण। or चिरेण is अव्यय। rest as before.

6. हिमांशुम्—हिम cold. हिमाः अंशवः अस्य हिमांशुः cold rayed. बहु—। Refers to the moon. तम्। हिम points to मृदुता।

7. आशु—Eclipses of the moon may be as many as five in the year ; hence आशु।

8. ग्रसते—ग्रस+लट ते। Swallows. जग्रसे, ग्रसिष्यते, अग्रसिष्ट। Reference is to the phenomenon of eclipse which is spoken of as ग्रास by राहु। See also Expl. above. Solar eclipses are fewer in the year than lunar eclipses. This is here explaind saying that Rahu is afraid of the hot-rayed sun, while he often defies the coldrayed moon He approaches the one mere cautiously, but the other whenever he likes. N. B. Eclipse in due to Earth, between sun and moon.

9. म्रदिम्नः—मृदु mild, gentle. तस्य भाव इति मृदु+इमनिच= म्रद्+इमन=म्रदिमा mildness. तस्य।

10. स्फुटम्—स्फुटति इति स्फुट+अच कर्तरि स्फुटम् open, clear.

11. फलम्—Consequence, result. Nom. to अस्ति or भवति understood.

S, R.—Sisu. 11—9

12. *Voice*—स्वभानुना···भानुमान...हिमांशुः...ग्रस्यते...यंन (भूयते)। तेन···फलेन···(भूयते)।

13. *Remarks*—Note that the poet does not mean to say that the tardy swallowing of the sun is really due to Rahu's timidity, but it is introduced to point out the difference in the treatment and thus emphasises the drawbacks of a mild policy.

50. *A weak man has but the worth of straw.*

स्वयं प्रणमतेऽल्पेऽपि परवायावुपेयुषि ।
निदर्शनमसाराणां लघुर्बहुतृणं नरः ॥ ५० ॥

Prak— लघुः नरः स्वयं प्रणमते [A worthless person falls of his own accord]. When ?— अल्पे अपि परवायौ उपेयुषि प्रणमते [He falls at the slightest breeze in the shape of an enemy] Why so ?—बहुतृणम् असाराणां निदर्शनं नरः [Because like straw he is one without a back-bone].

Prose—असाराणां निदर्शनं बहुतृणं लघुः नरः अल्पे अपि परवायौ उपेयुषि स्वयं प्रणमते ।

Eng—The blast-like enemy, though insignificant having approached, the straw-like person, mean and the examplar of the pithless, falls prostrate of himself. 50.

Beng—তুচ্ছ ব্যক্তি তৃণের ন্যায় অসারের স্বরূপ। তাহার পক্ষে শত্রু বায়ুর ন্যায় অল্প আসিলেও সে আপনিই প্রণত হয়। ৫০।

Malli—एतदेव भङ्ग्यन्तरेणाह—स्वयमिति। 'असाराणां' दुर्बलानां निदर्शनं दृष्टान्तः अतएव ईषदसमाप्तं तृणं 'बहुतृणं' तृणकल्पः इत्यर्थः। ['विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु' इति बहुच् प्रत्ययः। प्रकृतेः पूर्वं च भवति। 'सनादीषदसमाप्तौ च, बहुच प्रकृतिलिङ्गकः' इति वचनात् प्रकृतिलिङ्गता *1*] 'लघुः' निष्पौरुषः 'नरः' अल्पे अपि। 'परः' वायुः इव इत्युपमितसमासः [बहुतृणमिति स्पष्टोपमासाहचर्यात्। 'कल्पब्देश्यदेशीयादि' इति दण्डिना कल्पवादीनामौपम्यवाचकेषु अभिधानात् *2*]। तस्मिन् उपेयुषि प्राप्ते सति 'स्वयं' प्रणमते स्वयमेव प्रह्वीभवति

['कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः' इति कर्मवद्भावात् 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदम्। 'न दुहस्नुनमां यक्चिणौ' इति यक्प्रतिषेधः 3]। वायुना तृणमिव अल्पीयसापि रिपुना लघुरक्लेशेन परिभूयते इत्यर्थः। उपमालङ्कारः॥ ५०॥

1. Here बहुच् is the affix by 'विभाषा—' (Charcha) and is prefixed to the stem. The gender is that of the stem, owing to the declaration— 'बहुच् is in the sense 'slightly incomplete', and the resulting word has the gender of the stem" 2, Because it is associated with बहुतृण in which the उपमा is obvious, for दण्डिन says—कल्प &c. indicate उपमा। Also see Charcha. 3, See Charcha.

Sara—See Malli.—'वायुना तृणमिव···परिभूयते'।

CHARCHA

1. प्रणमते—प्र+नम+लट् ते कर्मकर्त्तरि becomes prostrate. 'The root is प्रह्वत्वे शब्दे च'। The sense then is to cause to bow.' The कर्मकर्त्ता is नरः। Thus परः (प्रयोजक) नरं (प्रयोज्य) प्रणमति—Enemy causes the man to bow. If we want to say that the man is so weak that he requires very little urging to prostrate himself, we may ignore the प्रयोजक (कर्त्तृव्यापारस्य अविवक्षा)। The कर्म i. e, नरम् itself, now becomes कर्त्ता, the sense being—the man bow down easily of his own accord. Thus we have कर्त्तृत्वविवक्षा in नरम्; hence we expect नरः प्रणमति just like असिश्छिनत्ति, स्थाली पचति &c. But the rule 'कर्मवत्—' (Malli,) interferes. The rule means—The कर्त्ता, having the same व्यापार as the कर्म, has to be treated with the same sort of लकार as the कर्म। the लट् has thus to be in the कर्मवाच्य। This should yield नरः प्रणम्यते with आत्मनेपद by the rule 'भावकर्मणोः' and यक् by 'सार्वधातुके यक्'। But the rule 'न दुहस्नुनमां—" prohibits

कम् and णिच् after दृश्, वृ and नम in the कर्मकर्तृवाच्य।
Hence lastly नरः प्रणमते। नमति, नमाम ंस्यति, भन ंसीत।

2. परवायौ—पर enemy. परः वायुरिव, उपमितकर्मधा। तस्मिन्—भावे सप्तमी। The कर्तृत्व is ignored (see note 1) Malli. avoids a रूपक, with the वाक्य—पररूपी वायुः। The reason is, the poet says नरः बहुतृणम्—man is like a straw—with an उपमा।

3. उपेयुषि—उप+इ+क्वसु for लिट्=उपेयिवान् that which has come. तस्मिन्। See उपेयुषो, Canto I. sl 24.

4. निदर्शनम्—नितरां दृश्यते अनेन इति नि+दृश+णिच+ल्युट् करणे example. Q. नरः।

5. असाराणाम्—सृ+घञ् भावे सार core. अविद्यमानः सारः एषाम् असाराः without girt. नञ्तत्—। तेषाम्। Adjective used substantively.

6. बहुतृणम्—ईषदसमाप्तं तृणम् इति तृण+बहुच्=बहुतृणम् like straw. The is peculiar ; it precedes like prefix. The rule is 'विभाषा'—which means that—बहुच is attached in the sense ईषदसमाप्त optionally with कल्पप् &c. but it is prefixed The gender is that of the stem to which it is attached. Hence बहुतृणम् in the neuter, though it qualifies नरः in the masculine,

7. *Voice*—... निदर्शनेन बहुतृणेन लघुना नरेण...प्रणम्यते (भावे)। The कर्म having become कर्ता the root is अकर्मक, hence the change is in the भाववाच्य।

51. Opponents bow to the sprited even at a distance,

तेजस्विमध्ये तेजस्वी दवीयानपि गण्यते।
पञ्चमः पञ्चतपसस्तपनो जातवेदसाम् ॥ ५१ ॥

Prak— दवीयानपि तेजस्वी तेजस्विमध्ये गण्यते [The really spirited are counted as such though they be at a considerable

distance from the enumerator]. Can you cite an instance ?—पञ्चतपसः (जनस्य सम्बन्धे) तपनः जातवेदसां पञ्चमः [Have you not noticed people practising penance with five fires ? Well, what are his fires ? There are four fires in four sides, but the fifth is the sun overhead. To him the sun, though at an immense distance, has not ceased to be a fire]. 51.

Prose—As in Prak.

Eng.—The spirited are counted among the spirited though far away. Of one practising penance with five fires, the fifth of the fires is the sun. 51.

Expl.—See Prak and Eng. above,

Beng.—যাহার তেজ আছে সে দূরে থাকিলেও লোকে তাহাকে তেজস্বীর দলে ফেলিয়া থাকে। যাহারা পঞ্চাগ্নির মধ্যে তপস্যা করেন সূর্য্যই তাঁহাদের পঞ্চম অগ্নি। ৫১।

Malli—पुनः पौरुषे गुणमाह तेजस्विरती। 'दवीयान् अपि दूरस्थोऽपि ['स्थूलदूर—' इत्यादिना पूर्वगुणश्चादिपरलोपौ 1] 'तेजस्वी तेजस्विनां मध्ये गण्यते संख्यायते। तथाहि—पञ्चाग्निसाध्यं तपो यस्य स तथा, तस्य 'पञ्चतपसः'2 'पञ्चाग्निमध्ये तपस्यतः जनस्य 'तपनः' अर्कः 'जातवेदसाम्' अग्नीनां 'पञ्चमः' पञ्चानां पूरणः। पञ्चमो जातवेदा भवति इत्यर्थः [विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपो-ऽर्थान्तरन्यासः] ॥ ५१ ॥

I. By 'स्थूलदूर—' the last portion beginning with a य, व र or ल elides and there is गुण of the first vowel (Char).

Sara—तेजस्वी तु दूरस्थोऽपि भवत्या गणक्रियते।

CHARCHA.

1. तेजस्वि &c.— तेजः अस्ति एषाम् इति तेजस्+विनि अलर्थे तेजस्विनः the spirited. तेषां मध्यम् among the spirited. दवम्—+ अधिन्। अधिं सप्तमी।

2. दवीयान्—अतिशयेन दूर इति दूर+ईयसुन्=दो+ईयसुन्=दवीयान् very distant. The rule for the change is 'स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः'—Of स्थूल &c. the latter portion beginning with a यण् elides and the preceding vowel takes गुण। Pred. to तेजस्वी।

3. गण्यते—गण+णिच स्वार्थे (चुरादि)+लट् ते कर्मणि is reckoned. गणयति, गणयामास &c., गणयिष्यति अजीगणत्—अजगणत्।

4. पञ्चमः—पञ्चानां पूरणः इति पञ्चन्+डट् by the rule 'तस्य पूरणे डट्'। Next by the rule 'नान्तादसंख्यादेर्मट्' the डट is changed into 'मडट' by prefixing मट् to it. Thus we get पञ्चन्+मट्डट्=पञ्चमः the fifth.

5. पञ्च &c.—पञ्चन् here by लक्षणा (tranference of epithets) means पञ्चाग्निसाधनम् (Malli). Hence पञ्च तपः अस्य पञ्चतपाः one whose penance is achievedwith five fires बहु—। Or— पञ्चसु तपः अस्य पञ्चतपाः व्यधिकरणे बहु—। तस्य। The five fires, are four on four sides and the sun overhead. Comp. 'शुचौ चतुर्णां ज्वलतां हविर्भुजां शुचिस्मिता मध्यगता सुमध्यमा। विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभामनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत'—*Kumara.* V.

6. तपनः—तपति इति तप+ल्यु or ल्युट् कर्त्तरि that which heats. *i e*, the sun. This name explains the propriety of calling it an अग्नि। Owing to तेजस् it (सूर्य) is अग्नि though distant.

7. जातवेदसाम्—जन+क्त कर्त्तरि जात anything born. जातानि वेत्ति जातं जातं विन्दते इति वा जात+विद+असुन् कर्त्तरि औणादिक जातवेदाः fire. उपपदतत्—। तेषाम्—निर्धारणे षष्ठी। Both तपनः जातवेदसां पञ्चमः and तपनः जातवेदःसु पञ्चमः are correct. See also वाड़वजातवेदसः Canto I, sl. 20. Comp. 'अग्नन् जन्मन् निहितो जातवेदाः' &c.

8. *Voice*— दवीयांसम् अपि तेजस्विनम्...गणयति (लोकः)।...तपनेन ...पञ्चमेन (भूयते)।

52. The fame arising from subjugation of enemies travels far and wide.

अकृत्वा हेलया पादमुच्चैर्मूर्द्धसु विद्विषाम् ।
कथङ्कारमनालम्बा कीर्त्तिर्द्यामधिरोहति ॥ ५२ ॥

Prak— कीर्त्तिः कथङ्कारं द्याम् अधिरोहति [How can fame rise up to heaven]. Where is the difficulty ?— विद्विषां मूर्द्धसु पादम् अकृत्वा अनालम्बा कीर्त्तिः [She is propless if she has not placed her foot on the head of enemies ; hence she can not reach such a high place as heaven]. But how if the head of the enemies be also high ?—उच्चैः मूर्द्धसु हेलया पादम् अकृत्वा अनालम्बा कीर्त्तिः [She must be able to place her feet with ease on the heads of the enemies even if the heads are high] 52.

Prose—उच्चैः विद्विषां मूर्द्धसु हेलया पादम् अकृत्वा कथङ्कारम् अनालम्बा कीर्त्तिः द्याम् अधिरोहति ॥ ५२ ॥

Eng.—How can propless fame ascend the heavens without having easily placed a foot on the high heads of enemies ? 52

Beng—কীর্ত্তি স্বর্গে ও গীত হয়। কিন্তু সেই স্বর্গারোহণের সোপান শত্রুর উচ্চমস্তক; তাহাতে অনায়াসে পদক্ষেপ করিতে না পারিলে অবলম্বন শূন্য হইয়া কীর্ত্তি কিরূপে স্বর্গে যাইবে ? ৫২।

Expl.—Weed out your enemies if you want your fame to spread far and wide. Also see Prak and Eng above.

Malli—गुणान्तरं व्यतिरेकेण आह अकृत्वेति। 'उच्चैः' उन्नतेषु 'विद्विषां मूर्द्धसु हेलया पादम् अकृत्वा' अनिधाय ['—अनञ्पूर्वे—' इति निषेधात् समासेऽपि न ल्यबादेशः2] 'कीर्त्तिः कथङ्कारं' कथमित्यर्थः ['अन्यथैवं-कथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत्' इत्यनेकार्थादिव करोतेः कथंपूर्वात् णमुल्3] 'अनालम्बा' निराधारा 'कीर्त्तिः द्याम्' दिवम् 'अधिरोहति' न कथमपि इत्यर्थः। किञ्च निःश्रेण्यादिकम् अनाक्रम्य उच्चसौधस्य दूरारोहत्वात्4 इति भावः। तथाच

कीर्त्तिमिच्छतः पौरुषमिव आश्रयणीयम् इति श्लोकतात्पर्य्यम् [कीर्त्तितद्वतोरभेदोपचारात् समानकर्त्तृकतानिर्वाह 5। अत्र प्रस्तुतायाः कीर्त्तेः विषयमहिम्ना अप्रस्तुतप्रासादारोहणस्त्रीव्यवहारप्रतीतेः समासोक्तिः 6] ॥ ५२ ॥

1, By अकृत्वा &c, he speaks of another advantage through negation. 2. Owing to the prohibition अनञ्पूर्वं there is no ल्यप् though there is समास in अकृत्वा। 3. See Charcha, 4. Because of the impossibility to ascending a lofty mansion without resting on some sort of steps. 5. The same nominative is secured by treating fame and famous as indentical. Also see Charcha in Remark, 6. The अलङ्कार is समासोक्ति because by virtue of the subject-matter through कीर्त्ति which is the matter in hand, we are reminded of the feminine style of accending the top of a mansion, which is a foreign matter.

CHARCHA

I. अकृत्वा—नञ्+कृ+क्त्वा। without planting. क्त्वा is not changed into ल्यप् owing to the prohibition अनञ्पूर्वं। The rule in full is 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्'।

2. ईषया—ईषा ease. तया। प्रकृत्यादि॰ तृया। or करणे तृया।

3. उच्चैः—An अव्यय meaning उन्नत। तेषु। Qual. मूर्द्धसु।

4. विद्विषाम्—विद्विषन्ति इति वि+द्विष+क्विप् कर्त्तरि विद्विषः enemies. तेषाम्।

5. कथङ्कारम्—कथम् इति कथम्+कृ+णमुल् भावे कथङ्कारम् how, उपपदवत्—। Qual. अधिरोहति। Hence कथङ्कारम् and कथम् mean the same i. e., कृ is superfluous. The rule 'अन्यथा-' means—If suppression of कृ is justifiable (i. e. does not matter) णमुल् may be attached to कृ with अन्यथा, एवम् कथम् इत्थम्, as उपपद।

6. अनालम्बा—आ+लम्ब घञ् भावे आलम्ब support. अविद्यमानः आलम्बः अस्याः without support, बहु—। Qual कीर्त्तिः।

7. द्याम—अधिरोहति दिव्+अम् (second case sing) = द्याम or दिवम। अधि+रुह् ति अधिरोहति। Goes up to heaven. The fame of heroic actions goes up to heaven. So do that of all meritorious acts. Comp, 'स्वर्गे गीर्वाणनाथः सुरपतिसभितः आह्निकानां वरेण्यं पातालै नागराजं भुजगयुवतयो यस्य गायन्ति कीर्त्तिम्।' and 'दिवं स्पृशति शब्दः पुण्यस्य कर्मणः' &c.

8. Voice—...अनालम्बया कीर्त्या द्यौः अधिरुह्यते।

9. Remak—Malli's remark "कीर्त्तिं तद्वतोः—" means that though it is the person who is famous really plants his foot on the head of his enemies, we suppose here that fame itself places the foot. Hence fame ascends heaven, i. e. placing and ascending have the same nominative. Thus the rule "समानकर्त्तृकयोः पूर्वकाले" applies to the case कृत्वा अधिरोहति—the क्त्वा is regular.

53. The lion prospers by his ferocity, the moon suffers through mildness

अङ्काधिरोपितमृगश्चन्द्रमा मृगलाञ्छनः।
केसरी निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथो मृगाधिपः॥ ५३॥

Prak.—चन्द्रमाः मृगलाञ्छनः (The moon is called stag-stained]. Why so ?—अङ्काधिरोपितमृगः चन्द्रमाः [Because he holds the stag on his lap. This is a piece of weakness in him and it has branded him as stag-stained]. Well what should he have done ? केसरी मृगाधिपः [He could, have seen what was necessary from the fact that the lion is called the king of stags]. What procured him that proud title ;— निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथः केसरी [See how

the lion treats stags. At times he kills a whole herd of them; his very ferocity entitles him to that epithet, while mildness brands the moon.] 53.

Prose—अङ्काधिरोपितमृगः चन्द्रमाः मृगलाञ्छनः भवति, निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथः केसरी मृगाधिपः (ख्यातः &c.) ॥ ५३ ॥

Eng.—The moon becomes 'stained by the deer' with the deer placed on his lap, while the lion is king of the deer' for having ruthlessly routed herds of deer. 53.

Beng—চন্দ্র মৃদুস্বভাবে মৃগকে কোলে করিয়া 'মৃগলাঞ্ছন' নামে নিন্দিত হইতেছেন, আর সিংহ নিষ্ঠুর প্রহারে মৃগকুল নির্মূল করিয়া 'মৃগাধিপ' নামে পূজিত হইতেছে। ৫৩ ।

Expl.—See Eng. and Prak above.

Malli—पौरुषमेव आश्रयणीयम् इत्यत्र अन्वयव्यतिरेकदृष्टान्तौ आचष्टे अङ्केति 1। 'अङ्कम्' उत्सङ्गम् 'अधिरोपितः मृगः' येन स 'चन्द्रमा मृगलाञ्छनः' मृगाङ्कः। तथा 'निष्ठुरं' यथा तथा 'क्षिप्तः' हतः मृगयूथः मृगसङ्घो येन स 'केसरी सिंहः मृगाधिपः। उभयत्रापि 'ख्यातः' इति शेषः2। तस्मात्क्षमौ मार्दवं दुष्कीर्तये, पौरुषं तु कीर्तये इति भावः [अत्र अप्रस्तुतकथनात् प्रस्तुतार्थप्रतीतेः अप्रस्तुतप्रशंसा 3] ॥ ५३ ॥

1. By अङ्क etc. he furnishes affirmative and negative illustrations of the fact that stern measures have to be adopted (towards an enemy). 2. ख्यातः has *to* be supplied in both (lines). 3. The अलङ्कार here is अप्रस्तुतप्रशंसा; because from a description of foreign matter, the matter in hand is inferred.

Sara—कृपया मृगमङ्के कृत्वा चन्द्रस्तेन लाञ्छितोऽभूत्। सिंहः पुनर्मृगानेव हत्वा तेषां राजा बभूव। अतः आत्मीयता तेजो मा भूत् क्षमा। Also See Malli 'तस्मात्क्षमौ...कीर्तये।'

CHARCHA

1. अङ्क &ca—अधि+रुह+णिच्+क्त कर्मणि अधिरोपित or अधिरो—

हित caused to mount. अङ्क अङ्कं वा अधिरोपित:, सुप सुपा ; अङ्काधिरोपित: मृग: अनेन अस्य वा, बहु— Or—अधिरोपित: मृग: अनेन, बहु—। अङ्के अधिरोपितमृग:, सुपसुपा।

2. चन्द्रमा:—The moon. See under 'अचुचुरच्चन्द्रमसोऽभिरामताम्' —Canto 1. Sl. 16. The base is चन्द्रमस्।

3. मृग &c.—लाञ्छ्यते अङ्कयते अनेन इति लाञ्छ+ल्युट् करणे लाञ्छनम् mark, stain. मृग: लाञ्छनमस्य, बहु—। This implies that the beauty of the moon suffered thereby. This is the penalty and courage he had to pay by his mildness towards the deer. Pred to चन्द्रमा:।

4. केसरी—केसर manes. केसर: अस्य अस्तिइति केसर+इनि मत्वर्थे the maned beast, i. e., the lion. The usual reading is केशरी with a palatal. We perfer the dental because the palatal means pollens. 'सटायां केसरोद्दन्ता:' इति यादसिंह:।

5. निष्ठुर &c.—क्षिप+क्त कर्मणि क्षिप्त dispersed : Malli has हत killed. अनेकार्थत्वाद्धातूनाम्। यूथ herd; the neuter is more common; comp. 'यूथानि सञ्चार्य रविप्रतप्त:' Sakuntala, Act. V. मृगाणांयूथानि मृगयूथानि, ६तत्—। निष्ठुरं क्षिप्तानि निष्ठुरक्षिप्तानि सुपसुपा। निष्ठुरक्षिप्तानि मृगयूथानि अनेन, बहु—।

6. मृगाधिप:—अधिपाति इति अधि+पा+क कर्त्तरि अधिप: lord paramount. मृगाणाम् अधिप: ६तत्—। This enviable epithet the lion earns by his prowess. The different in the result as is seen in the moon and the lion shows the advantage of not adopting prowess (व्यतिरेक)। मृग may also mean any beast. 'मृग: पशौ कुरङ्गे च'।

7. Voice—....मृगेण चन्द्रमसा लाञ्छनेन (भूयते)······यूथेन केसरिणा मृगाधिपेन (भूयते)।

54. Conciliation spoils cases that demand repression.

चतुर्थोपायसाध्येतु रिपौ सान्त्वमपक्रिया ।
स्वेद्यमामज्वरं प्राज्ञः कोऽम्भसा परिषिञ्चति ॥ ५४ ॥

Prak—रिपौ सान्त्वं तु अपक्रिया [it is a bad policy to adopt conciliation towards an enemy]. Not always—चतुर्थोपायसाध्ये रिपौ [not always, but towards an enemy that is obviously to be reduced by force). That may be true— कः प्राज्ञः स्वेद्यम् आमज्वरम् अम्भसा परिषिञ्चति [Only a fool will order a bath for an acute] fever that has to be cured by promoting perspiration]. 54

Prose—चतुर्थोपायसाध्ये रिपौ तु सान्त्वम् अपक्रिया भवति। स्वेद्यम् आमज्वरं कः प्राज्ञः अम्भसा परिषिञ्चति ॥ ५४ ॥

Eng.—Conciliation is a bad policy in an enemy reducible by the fourth expedient (दण्ड) alone. Who ever, that knows, bathes in water an acute fever that has to be sweated. ? 54.

Beng—যে রিপু দণ্ডনামক চতুর্থ উপায়ে বশ হইবে তাহার প্রতি সামনামক প্রথমোপায় প্রয়োগ করিলে অনিষ্ট ঘটিবে। নবজ্বরে ঘর্মই পথ্য (হিতকর), তাহাতে কোন্ বুদ্ধিমান জলসেকের ব্যবস্থা করেন ? ৫৪ ।

Expl—See Eng. and Prak above.

Malli—ननु सामादि सुकरोपायमुपेक्ष्य किं पाश्चिकसिद्धिना दण्डेन ? यथाह मनुः (VII.198)—'साम्ना भेदेन दानेन समस्तैरथ वा पृथक्। विजेतुं प्रयतेतारीन् न युद्धेन कदाचन ॥' इति। तस्मात् सान्त्वमेव युक्तमित्याशङ्क्य द्वाभ्यां निराचष्टे चतुर्थोपायेति 1। 'चतुर्थोपायसाध्ये' दण्डसाध्ये 'रिपौ सान्त्वं' साम ['सामसान्त्वमुभौ समौ' इत्यमरः] 'अपक्रिया' अपकारः। तथाहि स्वेद्यं स्वेदाहँ स्वेदनकार्यं मत् (? कार्यार्हम्) इत्यर्थः ['स्वेदस्तु स्वेदने घर्मे इति विश्वः] आमज्वरम् अपक्वज्वरं प्राप्य ['आमो रोगे सामके च आमोऽपक्वे तु वाच्यम्' इति विश्वः] 'कः प्राज्ञः' पण्डितः 'अम्भसा' जलेन परिषिञ्चति' न कोऽपि इत्यर्थः। ज्वरितस्य अम्भःसेकवत् मृदुस्य सान्त्वम् उद्दीपकं स्यात् अतः दण्ड्य (? ड्य) एव शत्रुः आह2। वाक्यभेदेन प्रतिबिम्बकरणापेक्षी दृष्टान्तालङ्कारः3 ॥ ५४ ॥

1. Well, what is the use of दण्ड, with which the success is partial, disregarding सामन् &c, which are easier means ? Manu says—Attempt should be made to overcome the enemy with सामन्, दान and भेद, sparately or simultaneously applied, never with युद्ध। So सामन् (conciliation) is the proper thing here. This he refutes in the two here verses beginning with चतुर्थ &c. 2. Like sprinkling of water to a fever patient, conciliation is aggravator to the incensed, hence repression is the thing. 3. The अलङ्कार is दृष्टान्त which depends upon raising a comparison in a different sentence.

Sara—See Malli.— ज्वरितस्य...दण्डएव'।

CHARCHA

1. चतुर्थ &c.—चतुर्णां पूरणः इति चतुर + डट्=चतुरथ्‌क + डट्=चतुर्थः the fourth. उपैति or उपायते अर्थम् अनेन इति उप+इ+अच् करणे or अय+घञ् करणे उपायः means. These are four—सामन् दान, भेद and दण्ड। सिध्+णिच्+यत् or साध+ण्यत् कर्मणि साध्य reducable. चतुर्थः उपायः चतुर्थोपायः the fourth means, i. e., दण्ड; कर्मधा—। तेन साध्यः, ३तत्—। तस्मिन्। See under तस्य, sl 55. Qual. रिपौ।

2. अपक्रिया—अप+कृ श भावे mismanagement. Pred. to सान्त्वम्।

3. संदाम्—स्विद+ण्यत कर्मणि स्वेद्य to be sweated. तम। This is from स्विद of the भ्वादि class which means स्नेहन, मोचन &c. and is सकर्मक। If derived from the दिवादि root which is अकर्मक say स्विद+णिच् यत कर्मणि।

4. आम &c.—आमः ज्वरः acute fever, कर्मधा—। तम्। कर्म of परिषिञ्चति। Here Malli. supplies प्राप्य in his Tika सर्वङ्कषा। He construes आमज्वरं प्राप्य अम्भसा परिषिञ्चति। This is because of

the physical impossibility of wetting the fever itself. But see Remark below, Malli's परिषिञ्चति is अकर्मक and means परिसेचनकर्म करोति। It has become अकर्मक through अविवक्षा of the कर्म। अम्भसा has करणे तृतीया। In our construction परिषिञ्चति is सकर्मक the कर्म being आमज्वर। अम्भसा आमज्वरं परिषिञ्चति —wets acute fever with water—becomes intelligible by आरोप as in the Remarks. It must not be supposed that in such cases सिच् must always be treated as अकर्मक। Compare the सकर्मक use in 'क इदानीमुष्णोदकेन नवमालिका सिञ्चति'—Sak. IV.

5. प्राज्ञः—प्रजानाति इति प्र+ज्ञा क कर्तरि प्रज्ञः well informed. प्रज्ञ एव इति प्रज्ञ+अण् स्वार्थे प्राज्ञः। An अप्राज्ञ might, but a प्राज्ञ i. e. शास्त्रज्ञ won't.

6. परिषिञ्चति—परि+सिच् लट् तिप् thoroughly sprinkles. परि implies सर्वतोभाव thoroughness. सिञ्चति—ते, सिषेच—सिषिचे, सेक्ष्यति—ते, असिचत्—असिचत—असिक्त। स becomes ष by 'उपसर्गात् सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौति स्तोभति स्था सेनय सेट सिच सञ्जस्वञ्जाम्।

7. Voice—...सान्त्वेन अपक्रियया (भूयते)...विदा ज्वरः केन प्राज्ञेन ...परिषिच्यते।

8. Remark—सेचन can be of the patient only. Here however, by आरोप the परिषेचन of the ज्वरित is taken as the परिषेचन of the ज्वर itself।

55. *Conciliation inflames him the more.*

सामवादाः सकोपस्य तस्य प्रत्युत दीपकाः।
प्रतप्तस्येव सहसा सर्पिषस्तोयबिन्दवः॥ ५५॥

Park—सामवादाः तस्य प्रत्युत दीपकाः [Instead of mollifying, conciliation will only inflame him the more]. Why so ?—सकोपस्य तस्य सहसा दीपकाः [As he is already inflamed

against you, peace overtures will forthwith set him ablaze]. If he is inflamed that is the more reason that he should be pacified— प्रतप्तस्य सर्पिषः तोयबिन्दव इव (No. Witness the case of unduly hot *Ghee* which becomes all in flames no sooner water is sprinkled upon it), 55.

Prose—सकोपस्य तस्य सहसा सामवादाः प्रतप्तस्य सर्पिषः तोयबिन्दव इव प्रतप्त दीपकाः—Or—place सहसा before दीपकाः।

Beng.—যাহার অন্তরে কোপ রহিয়াছে, মিষ্টি কথায় বরং তাহার কোপ বাড়িই পায়। ঘৃত উত্তপ্ত হইলে হঠাৎ তাহাতে যদি জলবিন্দু ফেলা যায়, সে ঘৃত জ্বলিয়া উঠে। ৫৫।

Eng.—On the contrary, hostile as he is, conciliatory words would forthwith become inflamers unto him (Or—set him ablaze), as drops of water are unto overheated *Ghi*. 55.

Expl.—See Eng. and prak. above.

Malli—सामेति। 'सकोपस्य' बद्धवैरस्य तस्य चैद्यस्य 'सामवादाः' प्रियोक्तयः 'सहसा प्रतप्तस्य' 'सर्पिषः' घृतस्य 'तोयबिन्दव इव प्रतप्त' वैपरीत्येन 'दीपकाः' प्रज्वलनकारिणः, न तु शान्तिकरा इत्यर्थः। तस्माद् दण्ड्य एव सः, मनुवचनं तु अप्रवृद्धवैरविषयम् इति भावः ॥ ५५ ॥

Sara—उष्णे घृते जलबिन्दव इव कुपिते रिपौ दीपकमेव साम।

CHARCHA

1. सामवादाः—वद्+घञ् भावे वाद talk, word. साम्नः वादाः words of conciliation, तत्—।

2. सकोपस्य—कोपेन सह वर्त्तमानः सकोपः, or सहकोपः, बहु—। तस्य। Also see next,

3. तस्य—अनुक्त अधिकर्त्तरि कद्योगा षष्ठी (See under दीपकाः)। Malli takes it with reference to Sisupal (चैद्यस्य)। But sl. 55 is a continuation of the idea in sl. 54 ; so, as

verse 54 is perfectly general, 'तप्त' here has also to be taken generally. So explain रिपौ: चतुर्थोपायसाध्यस्य रिपो: इत्यर्थ:। काय चतुर्थोपायसाध्यो रिपु: ? यो हि सकोप:' इत्यर्थ:।

4. प्रत्युत—A compound अव्यय (प्रति+उत्)। प्रति implies वैपरीत्य contrariety. Hence Malli. says वैपरीत्ये। Comp. 'प्रत्युत सा तिरस्क्रिया' Canto 1, sl 39. (which see).

5. दीपका:—दीपयन्ति इति दीप+णिच् ण्वुल् कर्त्तरि inflamers. दीप् is अकर्मक। Thus स दीप्यते (अग्निषि)=सामवादा: तं दीपयन्ति (णिचकर्तृ-कर्मसंज्ञा)=सामवादा: तप्त दीपका: (कर्तृयोगे)।

6. प्रतप्त तप्त—प्र+तप क्त कर्त्तरि प्रतप्त overheated. तप्त। प्र implies प्रकर्ष excess. Q. सर्पिष.।

7. सहसा—Malli connects it with प्रतप्तस्य। सहसा प्रतप्त: suddenly heated *i. e.*, rapidly heated. *Or*—suppose क्षिप्ता:, दत्ता: &c. as understood and construe सहसा क्षिप्ता: तोयबिन्दव: Drops of water suddenly thrown in. But both these lack uniformity, because they detach सहसा from the first half of the verse. Better say सहसा दीपका forthwith set ablaze. This may be taken with both सामवादा: तप्त सहसा दीपका: as are तोयबिन्दव: सर्पिष: सहसा दीपका:। Our Eng. is in accord with this construction.

8. तोय &c.—तोयस्य बिन्दव:, इतत्—। The counterpart of this is सामवादा: ; of सकोपस्य it is प्रतप्तस्य ; of तप्त it is सर्पिष:।

6. Voice—सामवादै: बिन्दुभि: दीपकै: (भूयते)।

10. Remark—In verse 54, the poet says सान्त्व is अपक्रिया। Here he explains what that अपक्रिया is. Verse 55. elucidates verse 54, thus—सकोपं तु रिपुं सान्त्वं न शमयति प्रत्युत दीपयति इति सान्त्वादपकार:।

56. Bungling ministers are but enemies in disguise

गुणानामायथातथ्यादर्थं विप्लावयन्ति ये ।
अमात्यव्यञ्जना राज्ञां दूष्यास्ते शत्रुसंज्ञिताः ॥ ५६ ॥

Prak— ते राज्ञां दूष्याः (Those people have to be condemned by the king). Which people ?— अमात्यव्यञ्जनाः शत्रुसंज्ञिताः (People who are in the garb of ministers, but really deserve to be branded as enemies). Why ? —अर्थं विप्लावयन्ति ते (Because they spoil the king's cause). How so ?—गुणानाम् आयथातथ्यात् विप्लावयन्ति (They spoil the cause through ignorance by a misapplication of the expedients employed). 56,

Prose—गुणानाम् आयथातथ्यात् अर्थं ये विप्लावयन्ति अमात्यव्यञ्जनाः शत्रुसंज्ञिताः ते राज्ञां दूष्याः ॥ ५६ ॥

Eng.—Those who, passing as ministers, subvert the end by the unsuitability of the means (employed), become branded as enemies and are to be condemned by the king. 56.

Beng.—উপায়গুলি যেখানে যেমন প্রয়োগ করা উচিত তাহা না করিয়া যাহারা রাজার কাজের ক্ষতি করে তাহারা অমাত্যের সাজে শত্রু, ও রাজার নিন্দ্য । ৫৬ ।

Expl.—See Eng. and Prak. above.

Malli—एवं स्थिते केचित् उद्धवादयः प्रतापचन्द्रीरन् तान् प्रत्याह—गुणानामिति*1* । सन्ध्यादीनां (? 'गुणानां' सन्ध्यादीनाम्) 'आयथातथ्यात' यथातथत्वम् अनतिक्रम्य [? अतिक्रम्य) । यथातथं यथायोग्यम् इति यावत् ['यथार्थे' (? थं) तु यथातथम्' इत्यमरः । यथार्थेऽव्ययीभावः । 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकम् । 'क्लीबे नपुंसके—' इति ह्रस्वत्वम्*2*] । ततो नञ्समासे अयथातथम् । तस्य भावः आयथातथ्यम् [ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्प्रत्ययः । 'यथातथयथापुरयोः पर्यायेण' इति विकल्पात् नञ्पूर्वपदवृद्धिः *3*] । तस्मात् 'आयथातथ्यात्'

आयथायोग्यात (योगात); अन्यकाले अन्यप्रयोगात इत्यर्थः 'ये अर्थं" प्रयोजनं विघ्नयन्ति' विघ्नन्ति काङ्क्षानि कुर्वन्ति इत्यर्थः 'अमात्यानां व्यञ्जनं चिह्नं येषां ते तथोक्ताः तद्वचारिणः इत्यर्थः ['अवर्ज्यो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः' इति वामनः4] वस्तुतस्तु अत्र स्थिति संज्ञा एषा सञ्जाता 'अत्र संज्ञिताः अतएव एव 'ते' कष्टस्थिता 'राज्ञा" दूषयितुमर्हा दूष्या' गर्ह्याः त्याज्याः इति यावत ['ज्ञातानां कर्मणि वा' इति कर्मणि षष्ठी]। अतः स्वोक्तं न प्रतिरोद्धव्यम्5 इति भाव.।

1. Such being the case—some, with Uddhava at their head might oppose: to them he says गुणानाम् &c, 2. अव्ययीभाव with an अव्यय in the sense यथा (Char). Neuter by the rule 'स नपुंसकम्।' Shortening of the final vowel by 'ह्रस्वो—' 13 The affix ष्यञ् is attached because the word is of the ब्राह्मणादि class. नञ् which is the पूर्वपद is lengthened by "यथातथ—" (Char), 4, Vamana says—A व्यधिकरणबहुव्रीहि with जन्मन् &c. as उत्तरपद cannot be avoided. 5. Hence what I have said should not be opposed.

Sara—एकस्मिन प्रयोक्तरि अनात प्रयुज्य ये स्वामिनः कार्याणि नाशयन्ति, अमित्रा एव ते मन्त्रिरूपेण चरन्ति।

CHARCHA

1. आयथातथ्यात्—तथा is an अव्यय meaning पदार्थानतिवृत्ति nontransgression, तथा is also an अव्यय meaning सत्य true, truth, the proper thing. तथा i. e., सत्यस्य अनतिक्रमः यथातथम् non-transgression of the correct thing, अव्ययी—। तत् अस्ति अस्मिन् इति यथातथ+अच् मत्वर्थे यथातथम् that in which there is right thing. न यथातथं अयथातथम् not right, i. e., wrong, अयथातथम is नञ्तत्—। तस्य भावः इति अयथातथ+ष्यञ् भावे आयथातथ्यम् incorrectness. तस्मात्। इति पञ्चमी। Note that there is material difference between our explanation and that of Malli. The latter has यथातथत्वम् अनतिक्रम्य which should be तथात्वमनतिक्रम्य। Allowing this, the idea of

पदार्थानतिवृत्ति or. as malli puts it पदार्थानतिक्रम is prominent in the compound यथातथ, because an अव्ययीभाव is पूर्वपदार्थप्रधान i. e., here it has the sense of यथा prominent, and पदार्थानतिवृत्ति is a sense of यथा। But अनतिवृत्ति or अनतिक्रम is भावप्रधान, both क्तिन् and घञ being भावे। Hence अयथातथ is also भावप्रधान, because a तत्पुरुष is उत्तरपदार्थप्रधान and the उत्तर here is यथातथ which is just now shown to be भावप्रधान। But if अयथातथ is भावप्रधान, it cannot take a भावप्रत्यय। प्रत्ययार्थस्य उक्तत्वात न प्रत्ययः, उक्तार्थानामप्रयोग इति। Hence ष्यञ cannot be attached to अयथातथ if we derive it after Malli. This is the reason why we attach अच् प्रत्यय to यथातथ above. In short—Malli's derivation makes यथातथ = यथार्थता; we make it mean यथार्थ which agrees with the अमर quoted by Malli. The Bhashya expounds the compound differently thus—"न यथातथा अयथातथा अयथातथाभाव; आयथातथ्यम्"। This implies that यथातथा is first obtained as a सुप् सुपा compound. यथा तथा यथातथा as truth is, or as is true; hence correct. Next अयथातथा भाव इति अयथातथा + ष्यञ् भाव। For तथा in the sense सत्य compare आगुफ्तः किल वयस्य नरेन्द्रसनाथायोधर्मं ननु किमात्थ सखि तथेति', "यदात्थ राजन्याकुमार तत्तथा" etc. This text of the भाष्य shows that पतञ्जलि reads 'यथातथायथापुरयोः पर्यायेण' and not 'यथातथयथापुरयोः—The latter is the Vrittikara's reading which Malli.adopts. The rules noticed by Malli. are—(1) "स नपुंसकम्"—an अव्ययी—compound is in the neuter; (2) "ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य"—The final word in the neuter gender is shortened if it is a vowel. (3) —"यथातथा—"—यथातथा and यथापुर (or, after the Virtti, यथातथ and यथापुर) with नञ् preceding take वृद्धि in the vowel of नञ् and य by turns when ष्यञ is attached (yielding आयथातथ्य and अयाथातथ्य &c.)

2. विद्रावयन्ति—वि + द्रु + णिच् + लट्, अन्ति subvert. द्रवते, द्रुद्रु के, अद्रोष्ट ।

3. अमात्य etc — अमा is an अव्यय meaning सह । अमा... i. e. सह जातः इति अमा+त्यप्, अमात्यः one born i, e, seen with the king. A king must have a minister. Kingdom and ministry are inseparable, hence we may say in a manner that one is born with other. व्यज्यते अनेन इति वि+अञ्ज+ल्युट् करणे व्यञ्जनम्, sign. अमात्यानां व्यञ्जनम् एषाम् in the garb cf ministers. बहु—(Malli) । The बहु—here is not regular. The भाष्य expressly declares "व्यधिकरणानां का भूत्—" No बहु should usually have its constituents such as do not attach to the same द्रव्य । Here अमात्य and व्यञ्जन are व्यधिकरण । Now Panini makes an exception in the case of सप्तमी by ruling "सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ" । For this reason followers of पाणिनि avoid व्यधिकरण बहु in general. Now Vámana the Rhetorician has noticed a few other instances in which व्यधिकरण बहु—' with a पूर्वपद other than सप्तम्यन्त cannot be avoided (अवर्ज्य) । To this he refers saying 'अवर्ज्यो बहु—" । Malli. thinks that the present is also an instance in which व्यधिकरण बहु—cannot be avoided—अवर्ज्य । But a बहु—with a षष्ठ्यन्तपूर्वपद is extremely unusual; so we offer different solutions—अमात्या व्यज्यन्ते एभिः इति अमात्य+वि+अञ्ज+ल्युट् करणे अमात्यव्यञ्जनाः those who disclose the minister, i. e. who themselves pass as ministers; उपपदतत्—by the rule "करणाधिकरणयोश्च" । or—अमात्यं (अमात्य सम्बन्धि) व्यञ्जनमेषाम् । बहु । or—अमात्यस्य व्यञ्जनम् । तत् अस्ति एषाम् इति मत्वर्थीय अच् ।

4. राज्ञाम्—अनुक्ते कर्तरि कृद्योगा षष्ठी by the rule 'कृत्यानां—' (Malli). राजभिः दूष्याः is also correct.

5. दूष्याः—दुष + णिच + यत् or ण्यत् कर्मणि to be condem-

ned. By the rule दीर्घो णौ, दूष+णि becomes दूषि। Next यत्, by "अचो यत्"। If the अचः here refers to the अक्षन्तावस्था, then say "ऋहलोर्ण्यत्" इति ण्यत्।

6. शत्रु &c.—शत्रूणां संज्ञा शत्रुसंज्ञा the designation of an enemy, इतच्—। सा सञ्जाता एषाम् इति शत्रुसंज्ञा+इतच् to whom the appellation of enemy attaches. They have become enemies by their conduct (by injuring the king's interests).

7. Voice.— ..अर्थः येः विज्ञायन्ते...वाञ्छनान्—संज्ञितान् तान् राजानः दूषयेयुः। Or—वाञ्छनैः...संज्ञितैः तैः—दूष्यः (भूयते)।

57. We are strong now and the enemy weak, so march out.

स्वशक्त्युपचये केचित् परस्य व्यसनेऽपरे।
यानमाहुस्तदासीनं त्वामुत्थापयति द्वयम् ॥ ५७ ॥

Prak—तत् द्वयम् आसीनं त्वाम् उत्थापयति [You are biding time, But just now two considerations have presented themselves each of which should tempt you to march out]. What are those considerations please ?— केचित् स्वशक्त्युपचये यानमाहुः [Some advise a raid when there is an accession to one's strength. We were never stronger than we are now. So let us go out]. What else pray ?— अपरे परस्य व्यसने यानम् आहुः [Others again say that it is best to attack an enemy when he is in distress. Now then is the time to march, for Sisupala is in dire straits]. 57.

Prose—केचित् स्वशक्त्युपचये यानम् आहुः। अपरे परस्य व्यसने (यानमाहुः)। तत् द्वयम् आसीनं त्वाम् उत्थापयति।

Eng.—Some advise an expedition at the waxing of

one's own strenth ; others at the wane of the enemy. Both these now prompt you, lying in wait as you are. 57.

Beng.—শক্রর বিরুদ্ধে যাত্রা কাহারও মতে নিজ বলের বৃদ্ধিতেই কর্ত্তব্য, কাহারও মতে শক্রর বিপদে প্রশস্ত। তুমি শক্রর প্রতি লক্ষ্য রাখিয়া বসিয়া আছ, নিবিষ্ট হইয়া দেখ—উভয় মতেই তোমার উদ্যোগের সময় আসিয়াছে। ৫৭।

Expl.—See Eng and Park. above.

Malli—ननु यातव्योऽपि काले यातव्य इत्याशङ्क्य अयमेव काल इत्याह स्वशक्तीति। 'केचित्' इज्याः स्वस्य शक्त्युपचयं' सामर्थ्यातिरेकं 'यानं' यात्राम् 'आहुः' [यथाह कामन्दकः—'प्रायेण सन्तो व्यसने रिपूणां यातव्यमित्येव समादिशन्ति। तन्नैव पक्षो व्यसनं ह्यनिष्टं बलस्तु सन्नभ्युदितः प्रतीयात्॥' 1 इति]। 'अपरे' इज्याः 'परस्य' शत्रोः 'व्यसने' ['व्यसनं विपदि भ्रंशे' इत्यमरः] 'यानमाहुः' [अत्र मनुः—'तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः'2 इति (VII. 183)]। 'तत् द्वयं' उत्तापचयद्वयं कर्तृ 'आसीनम्' अनुद्युञ्जानम् ['ईदासः' इति शानचाकारस्य ईकारादेशः] 'त्वाम् उत्थापयति' प्रेरयति। तदुभयलाभात् ईदृक् कालो न कदापि लप्स्यते (लभ्यते) इत्यर्थः॥ ५७॥

1. As Kamandaka says—Almost all the wise men say that war should be declared when the enemy is in straits. Calamity to the enemy is not desirable, so this is not the right course ; but one should march out joyfully when one is sufficiently strong. 2. On this Manu says—Then go out declaring war when calamity has befallen the enemy.

Sara—अद्य समर्थो वयं शिशुपालश्चासमर्थः। अतो यातव्यम्।

CHARCHA

1. स्वशक्ति &c—शक्नोत्यनया इति शक+क्तिन् करणे शक्तिः strength. उप+चि+अच् भावे उपचयः growth. स्वस्य शक्तिः, तस्याः—स्वशक्तेः उपचयः,

इतत — । तस्मिन् । भावे सप्तमी or अधि ॰मी ; उपचय here pointing to उपचयकाल ।

2. केचित्—चित् is an अव्यय implying indefiniteness. के and चित are separate words uncompounded.

3. व्यसने—व्यस्यति अस्यतौ नश्यते अनेन इति वि+अस (च पेदिवादि) ल्युट् करणे व्यसनम् disaster. तस्मिन् । भावे सप्तमी ; or अधि ॰मी । व्यसन denoting व्यसनकाल ।

4. आहुः—ब्रू+उस् (लट् अन्ति) ; they say. Also ब्रुवन्ति । This is by the rule 'ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः'—Optionally the first five लट विभक्ति after ब्रू are changed into णल , अतुस्, उस् , थल्, अथुस् and then ब्रू becomes ब्रवीति etc—(in परस्मैपद) । ब्रूते, उवाच ऊच, वक्ष्यति—ते, अवोचत्—त । Also आह &c. in लट् ।

5. आसीनम्—आस+शानच् कर्त्तरि आसीन seated. i. e, watching in armed neutrality. तम । The rule 'ईदासः' means that आ of शानच becomes ई when after आस ।

6. उत्थापयति—उद्+स्था+णिच+लट तिप urges to action. तिष्ठति—ते, तस्थौ—तस्थे, अस्थात अस्थित, स्थास्यति—ते (when specially आत्मनेपद) ।

7, द्वयम—द्वौ अवयवौ अस्य इति द्वि+तयप=द्वि+अयच optionally द्वयम, द्वितयम । The group of two is composed of स्वोपचय and परव्यसन । Both conditions are satisfied now.

8. Voice—केश्चित...उच्यते । अपरैः... । तेन येन आसीनः त्वम् उत्थाप्यसे ।

9. Remark—The कामन्दक quoted in Malli is generally read (in the latter half)—'तथा विपक्षे व्यसनानपेक्षी क्षमो द्विषन्तं मुदितः प्रतीयात' । This means—Also to the contrary, they say that when one is sufficiently strong then, without waiting for a disaster, one should joyfully march out against the enemy. The entire verse then becomes a statement of two different views—attack when the

enemy is in straits (first half); attack when you are strong (second half). The author shows no leaning towards either view. But Malli. quotes him in support of the view स्वशक्त्युपचये यायात। Hence Malli. could not have quoted the second half in the from तथा विपक्षे &c." as above—We have therefore adopted the reading "तद्व पक्षौ—"which Bombay editions note only to reject.

58. Your army is vast, capable and earger for fight.

त्रिलङ्घयिषतो लोकानलङ्घ्यानलघीयसः।

यादवाम्भोनिधीन् रुन्धे वेलेव भवतः क्षमा ॥ ५८ ॥

Park—How are we stronger now ?—भवतः क्षमा वेला इव यादवाम्भोनिधीन रुन्धे [Your vast body of kinsmen is like a veritable sea kept...

in check by your forbearance which acts like the beach to that sea. Backed by them we are indeed strong]. Do they count much ? अलङ्घ्यान् यादवाम्भोनिधीन् [They are invincible]. But how many are they ? अलघीयसः यादवाम्भोनिधीन् [They are an immense body]. But they havenot much enterprise—लोकान् लिलङ्घयिषतः यादवाम्भोनिधीन् [They are longing to over-run the worlds, but are being restrained by your forbearance]. 58

Prose—लोकान लिलङ्घयिषतः अलङ्घ्यान् अलघीयसः यादवाम्भोनिधीन भवतः क्षमा वेला इव रुन्धे ॥ ५७ ॥

Eng.—Your beach-like forbearance curbs the sea—like Yadvas—insurmountable, by no means insignificant and eager to over-run the worlds. 53.

Beng.—সমুদ্রের ন্যায় বিস্তৃত মহাপ্রমাণ যাদব সৈন্য অপরের অলঙ্ঘ্য ও স্বয়ং সমস্ত জগতের লঙ্ঘনে উৎসুক। তোমার ক্ষমা বেলার ন্যায় এই সৈন্য সাগরকে নিয়ন্ত্রিত করিয়া রাখিয়াছে। ৫৮।

Expl.—The vast army of Yadava warriors long for the conquest of the worlds and only awaits your orders. Also see Eng. and above.

Malli—तव स्वयमक्षयमचयं तावद्दर्शयति लिलङ्घयिषत इति। 'लोकान्' लङ्घयितुमिच्छतः 'लिलङ्घयिषतः' [लङ्घयतेः सन्नन्तात् लटः शतरि शस्] 'अलङ्घ्यान्'। स्वयं दुर्लङ्घ्यान्। कुतः? 'अलघीयसः' अतिगुरून् अतएव 'यादवा अम्भोनिधयः' इव इत्युपमितसमासः। वेलेव इति विग्रहः। तान् 'यादवाम्भोनिधीन् भवतः क्षमा तितिक्षा 'वेलेव' कूलमिव ['वेला कूलेऽब्धिवारिणि' इति विश्वः] 'रुन्धे' प्रतिबध्नाति। अन्यथा प्रागेव सर्वं संहरेयुः इति भावः॥ ५७॥

Sara—यदुवीराश्च सोत्साहाः केवलं त्वामपेक्ष्य उदासते।

CHARCHA

1. लिलङ्घयिषतः—लङ्घयितुमिच्छवः इति लङ्घ+णिच्+सन्+शतृ कर्त्तरि लिलङ्घयिषन्तः eager to overrun. तान्। This shows the presence of 'will.'

2. अलङ्घ्यान्—लङ्घयितुं शक्या इति लङ्घ्+णिच्+यत् or ण्यत् कर्मणि लङ्घ्याः capable of being overcome, न लङ्घ्याः, नञ्तत्—। तान्। This shows that the agents are 'capable'.

3. अलघीयसः—अतिशयेन लघवः इति+लघु+ईयसुन् लघीयांसः very small, insignificant, न लघीयांसः अलघीयसः by no means insignificant, i e., very vast नञ्तत्—। तान्। This with the two above shows a large backing of capable and willing fighters,

4. यादव &c—निधीयन्ते एषु इति नि+धा+कि अधिकरणे निधयः receptacles. अम्भसां निधयः, इतत—। यादवा अम्भोनिधय इव उपमितकर्मधा—। तान्। It is difficult to see why plural. वेलेव has उपमा, so here also we ought to have उपमा, not रूपक। Hence avoid "यादवा एव यादवरूपा अम्भोनिधयः। रूपककर्मधा—"। कर्म of रुन्धे।

5. रुन्धे—रुध+लट् ते checks, रुणद्धि—रुन्धे, ररोध—रुरुधे, रोत्स्यति—ते, अरौत्सीत्—अरुधत्—अरुद्ध। Nom. क्षमा।

6, Voice—...निवड्भ्यविषय: अलङ्घ्या: अलवीयांस:... = निषय:... अनया वेलया...कथ्यन्त ।

59. Let the army secure victory for you.

विजयस्त्वयि सेनायाः साक्षिमात्रेऽपदिश्यताम् ।
फलभाजि समीक्ष्योक्ते बुद्धेर्भोग इवात्मनि ॥ ५९ ॥

Prak,—Suppose I let them loose—सेनाया: विजय: त्वयि अपदिश्यताम् [Then they will surely subdue Sisupala, and you will gain a victory without effort on your part]. But I shall have to exert myself—साक्षिमात्रे त्वयि अपदिश्यताम् [You will stand as a mere spectator], Why then should the victory be mine ?—समीक्ष्योक्ते फलभाजि आत्मनि बुद्धे: भोग इव [This is because the fruit of the victory goes to you. This is like the Atman of the Samkhyas which enjoys through consciousness, and to which are assigned experiences which really belong to consciousness (बुद्धि)].

Prose—सेनाया: विजय: साक्षिमात्रे फलभाजि त्वयि समीक्ष्योक्ते आत्मनि बुद्धे: भोग इव अपदिश्यताम् ॥ ५९ ॥

Eng.—Be the success of your army assigned to you who is but a watcher enjoying the consequences, as the experiences of Buddhi are to the Atman described by the Samkhyas. 59.

Beng.—সাংখ্যোক্ত আত্মা যেমন উদাসীন থাকেন ও ফলভাগী বলিয়া বুদ্ধির ভোগ তাঁহাতে আরোপিত হয়, সেইরূপ তুমি সাক্ষিরূপে বসিয়া থাক তোমার সৈন্য জয়লাভ করুক ও এ জয়, ফলভাগী বলিয়া তোমাতে আরোপিত হউক। ৫৯।

Expl—In the Samkhya system of Philosophy,

Atman does not work, but Prakriti works for him. The first result is Conciousness (महत्—बुद्धि)। Experiences inhere in consciousness and are attributed to the Atman, So, like that, do you stand as a spectator and watch your army winning the battle for you. The fruits will go to you and the victory will be attributed to you. Really the work of bringing Sisupala down on his knees will entail no exertion on you.

Malli—अथ जयश्चायमपरः यदक्लेशेन च ते विजयलाभ इत्याह—विजय इति1। 'सेनायाः कर्त्र्याः' 'विजयः साक्षिमात्रे उदासीने एव 'फलभाजि त्वयि समीक्ष्योक्तः' सांख्यैः ['सांख्यैःसमीक्ष्यम' इति विकाशः] 'आत्मनि बुद्धेः' महत्तत्त्वस्य मूलप्रकृतेः प्रथमविकारस्य2 कर्तृत्वात् भोगः सुखदुःखानुभवः 'इव' अपदिश्यतां व्यवह्रियताम्। भृत्यजयपराजययोः स्वामिगामित्वात् इति भावः। सांख्या अप्याहुः—'कर्त्तेव भवत्युदासीनः इति' 'सर्वं प्रत्युपभोगं यस्मात् पुरुषस्य साधयति बुद्धिः' इति च3] ॥ ६९ ॥

1. Here is another consideration that victory is gained withont effort. 2. Of the principal, known as महत् which is the first transformation of the rootcause. 3. The Samkhyas too say "Appears like agent though unconcerned", also "All experiences of the Purusha provided by Buddhi."

Sara—त एव सन्तु जेतुं समर्थाः। तदादिश्यतां जयत्वात् फलञ्च विजयं अप्रयासेनैव भुङ्क्ष्व ॥ ५९ ॥

CHARCHA

1. विजयः—वि + जि + अच् भावे विजय victory.

2. साक्षिमात्रे—साक्षात् is an अव्यय meaning प्रत्यक्ष। "साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः"। साक्षात् द्रष्टा इति साक्षात् + इनि द्रष्टरि साक्षी (द्रष्टा)। One having direct preception, an eye-witness (द्रष्टा)। Originally the reference once was to lending and borrow—

ing. The lender, and the borrwer and the witness are all द्रष्टा, but साक्षिन् is restricted to mean the witness only. The rule is "साक्षात् द्रष्टरि संज्ञायाम्"—साक्षात् takes इनि to be used as a संज्ञा of the द्रष्टा। साक्षी एव इति साक्षिमात्रम् mere witness तत्पुरुष of the मयूरव्यंसकादि class. सप्तमि। This is a नित्यसमास of साक्षिन् and मात्र। "मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे", here अवधारणे। Qual त्वयि and आत्मनि। साक्षिमात्रम् is neuter by the rule "परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः"। Here, however with a little twisting the affix मात्रच् may be attached परिमाणे। The form then is साक्षिमात्रः in the masculine, qualifying त्वम् of त्वयि।

3. अपदिश्यताम्—अप+दिश+लोट् ताम् कर्मणि let it be attributed. दिशति—ते, दिदेश—दिदिशे, देक्ष्यति—ते, अदिक्षत—अदिक्षत।

4. फलभाजि—फलं भजते इति फल+भज+ण्वि कर्तरि ताच्छील्ये फलभाक् the reaper of the fruit, उपपदतत्—7 सप्तमि। Qual. त्वयि and आत्मनि।

5. समीचयोक्तं—समीचेन उक्तः समीचोक्तः described by the Samkhya system of Philosophy, ३तत्—। सप्तमि।

6. बुद्धेः—बध्यते अनया इति बुध+क्तिन्करणे बुद्धिः consciousness. षष्ठ्याः। बुद्धि and सेना are contrasted. बुद्धि—consciousness. महत् (बुद्धि)—is the first outcome of the union of Prakriti and Purusha. Compare—"प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारः" Tattvakaumudi.

7. भोगः—भुज+घञ् भावे भोग enjoyment, experience. भोगः is contrasted with विजयः।

8. आत्मनि—आत्मन् soul. सप्तमि। This is contrasted with त्वयि।

9. Voice—विजयम्—भोगम्—अपदिशन्तु (जनाः) (Or अपदिश्यताम्—see Remark).

10. Remark—The victory belongs to the सेना, but it is to be attributed to हरि who is फलभाज्। Here a question arises, is हरि the फलभाज् because victory is attributed to him, or is the victory attributed to him because हरि is फलभाज्? The answer has to be gathered from the contrast—The भोग of बुद्धि is attributed to आत्मन् who is फलभाज्। The भोग belongs to बुद्धि। It is आत्मन् himself that fancies the भोग to be his. This is an illusion and is wholly of Atman's own making. Owing to this illusion आत्मन् suffers, he becomes फलभाज्। Hence to keep up the contrast with आत्मन् we have to construe त्वयि अपदिष्टतां त्वया—Hari is फलभाज् owing to this own अपदेशन।

60. Sisupala is now weakened by the death of his friend Jarasandha.

हते हिडिम्बरिपुणा राज्ञि द्वैमातुरे युधि।
चिरस्य मित्रव्यसनी सुदमो दमघोषजः॥ ६०॥

Prak.—Granted we are strong, how is Sisupala in straits? —चिरस्य मित्रव्यसनी दमघोषजः सुदमः [Sisupala has long been helped by a powerful ally backed by whom he has defied us so long. That ally luckily is now gone]. How is that?—राज्ञि द्वैमातुरे युधिहिडिम्बरिपुणा हते (सति) मित्रव्यसनी [That ally was no other than the formidable king Jarasandha of Magadha, He is now dead, killed at fight by Bhima]. 60.

Prose—हिडिम्बरिपुणा (भीमेन) द्वैमातुरे राज्ञि (जरासन्धे) युधि हते चिरस्य मित्रव्यसनी दमघोषजः (शिशुपालः) सुदमः॥ ६०॥

Eng.—The king born of two mother having been slain in battle by the slayer of Hidimba, Damaghosha's son (Sisupala) bereft of friends after a long time, is easily repressed. 60.

Beng—রাজা জরাসন্ধকে যুদ্ধে ভীম নিহত করিয়াছেন। বহুকালের পর দমঘোষের পুত্র শিশুপাল মিত্রহারা হইয়াছে। এখন তাহাকে জয় করা সহজ ॥ ৬০ ॥

Expl.—This is the best time to attack Sisupala, His formidable ally Jarasandha king of Magadha is now no more, having been killed at fight by Bhima. Thus weakened, he can be easily subdued. 60.

Malli—अथ परस्य व्यसनमाह हत इति। 'हिडिम्बरिपुणा' भीमेन। द्वयोर्मात्रोरपत्यं पुमान् 'द्वैमातुरः' ['मातुरुत संख्यासंभद्रपूर्वायाः' इत्यणप्रत्ययः उकारश्चान्तादेशः*1*]। तस्मिन् 'राज्ञि' जरासन्धे। सहिताभ्यां (? स हि ताभ्यां) पत्नीभ्याम् अर्द्धशः प्रसूतः जरया नाम पिशाच्या सन्धितश्च इति कथयन्ति*2*। 'युधि हते' सति 'चिरस्य' चिरकालेन ['चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः इत्यमरः] 'मित्रव्यसनी' मित्रव्यसनवान् मित्रनाशवान् इति यावत ['व्यसनं विपदि भ्रंशे' इत्यमरः] दमघोषाज्जातो 'दमघोषजः' चैद्यः 'सुदमः' एकाकित्वात सुसाध्यः इत्यर्थः ॥ ६० ॥

1. अण् is the affix, and by "मातुः—" मातृ becomes मातुर (Char). 2. They say he was given birth to simultaneously by the two wives (of king Brihadratha) in halves and then united by a demoness named Jara.

Sara—भ्रातृदेश्य रिपोः परमं मित्रं मगधेश्वरो जरासन्धः। स च भीमेन हतः। अतः छिद्रं चिन्त्यं क्रियताम ॥ ६० ॥

CHARCHA

हिडिम्ब &c.—हिडिम्ब was a Rakshasa whom Bhima killed and married his sister हिडिम्बा ; the issue of the

union being षष्ठीतत्पुरुष। हिडिम्बया रिपुः, ६तत्—। तेन। An attributive used as a substantive. By Bhima.

2. द्वैमातुरे—द्वयोर्मात्रोरपत्यं पुमान् इति द्वि+मातृ+अण्=द्विमातृ+अण्=द्वैमातुर् +अण्=द्वैमातुरः born of two mothers. Refers to Jarasandha (See Malli. "स हि ताभ्याम्")। तस्मिन्। Here द्वि and मातृ are compounded, though द्विमातृ is not a संज्ञा ("दिक्संख्ये संज्ञायाम्")। This is because the object of compounding is to attach the तद्धित affix अण् (तद्धितार्थ)। The rule is "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च"। next द्विमातृ becomes द्विमातुर् by the rule "मातुरुत्—" (Malli,)—मातृ meaning 'mother' becomes मातु when अण is attached, if preceded by a संख्या, or by सम or by भद्र। Lastly मातु becomes मातुर् by "उरण् रपरः"। Qual. राज्ञि। Reference is to king Jarasandha.

3. युधि—योधनम् or युध्यते अस्याम् इति युध+क्विप भावे अधिकरणे वा युध्=fight (भावे) or battle-field (अधिकरणे)। तस्याम्। अधि ७मी।

4. चिरस्य—An अव्यय meaning चिर। तेन। अपवर्गे ३या। अव्ययत्वात् विभक्तिलोपः।

5. मित्र &c.—वि+अस् (क्षेपे दिवादि)+ल्युट भावे व्यसन loss. मित्रस्य व्यसनम्, ६तत्—। तत् अस्ति अस्य इति मित्रव्यसन+इनि मत्वर्थे।

6. सुदमः--सुखेन दम्यते इति सु+दम+खल् कर्मणि, उपपदतत्—।

7. दम &c.—दमघोष was Sisupala's father. तस्मात् जात इति दमघोष+जन+ड कर्त्तरि भूते, उपपदतत्—। Adjective used substantively.

8. Voice—...व्यसनिना···घोषजेन सुदमेन (सूयते)।

61. A hero prefers to attack an enemy that is at the height of his power.

नीतिरापदि यद्गम्यः परस्तन्मानिनो ह्रिये ।
विधुर्विधुन्तुदस्येव पूर्णस्तस्योत्सवाय सः ॥ ६२ ॥

Prak,—परः आपदि गम्यः (इति) यत् तत् मानिनो ह्रिये नीतिः [A certain stereotyped formula passess under the name of Polity. It is to the effect that an enemy should be attacked when in straits. This ought to be a source of shame to an warrior with self-repect). Then what should you have instead ?—पूर्णः सः तस्य उत्सवाय (Nothing pleases a true hero more than an enemy is at the height of his power, A contest with such an enemy is indeed fair fight]. Who ever heard of such strange doctrines ?—विधुन्तुदस्य विधुरिव (How strange ? Why, don't you learn by example ? Witness the Rahu. When does the attack his adversary the moon ? It is when the latter is in full glory and never at its wane], 61,

Prose—परः आपदि गम्यः नीतिः (इति) यत तत् मानिनः ह्रिये । पूर्णः सः तस्य विधुः विधुन्तुदस्य इव उत्सवाय (भवति) । Or—परः...गम्यः (इति)... ह्रिये नीतिः पूर्णः सः &c. ॥ ६१ ॥

Eng.—'An enemy has to be attacked when in straits' is a policy that is to the shame of the chivalrous. He is to his joy when full, like the moon to that of his oppressor Rahu. 61.

Beng—শত্রু বিপন্ন হইলে তাহাকে আক্রমণ করিতে হয়—এ রাজনীতি অভিমানী বীরের পক্ষে লজ্জাকর। চন্দ্র যেমন পূর্ণ হইলেই রাহুর আনন্দ সেইরূপ মানীরও শত্রু ক্ষমতার চরম সীমায় থাকিলেই আনন্দ ।৬১।

Expl.—See Eng. and Park. above.

Malli—कष्टमाय' पक्षः अथ पैतद्वादिन उक्तः। वस्तुतस्तु शूराणामग्रिमः पक्षः एव इष्टः शास्त्रसंवादी (च?)। यथाह कामन्दकः—'यदा समस्त (समर्थः) प्रसभं निहन्तुं पराक्रमादूर्जितमप्यमित्रम्। तदाभियायादहिताग्नि कुर्वन्नुपान्ततः कर्षणपीडनानि॥" इतीत्थमभिप्रेत्याह नीतिरिति1। 'परः शत्रुः 'आपदि गम्यः गमनार्हः' 'नीतिः' इति 'यत तत' आपदि गमनं 'मानिनः शौर्याभिमानिनः 'ह्रियै' लज्जाकरमित्यर्थः। किन्तु 'पूर्णः उपचितगात्र' 'सः' शत्रुः 'तस्य मानिनः 'विधुः' चन्द्रः विधुं तुदति छिनत्तीति विधुन्तुदः' राहुः ['विध्यरुषस्तुदः' इति खश्प्रत्यये मुमागमः2] तस्य 'इव उत्तमवाय'। अतएव—बलिना बलवतैव यातव्यः बलिनश्च वयम् इति भावः॥ ६१॥

1. This alternative is undesirable and mentioned only for argument's sake. The fact is the first alternative is the favourite of the valorous. It is, in accordance with the Sastras also; thus Kamandaka says—If by your prowess you are able to crush your enemy, even though he is at the zenith of his greatness, then go for him commencing harassment from the very outskirts of his kingdom. With this in view he says नीति &c. 2. See Charcha.

Sara—वस्तुतस्तु छिद्रं प्रहर्तव्यमिति दुर्बलानां नीतिः वयन्तु 'बलवानेव यातव्यः' इति मन्यामहे॥ ६१॥

CHARCHA

1. नीतिः—नीयते अनया इति नी+क्तिन् करणे polity. Pred. to the वाक्यार्थ—'परः आपदि गम्यः' (Malli). "परः आपदि गम्यः' is Polity, Or—Pred. to तत् in the alternative Prose above.

2. आपदि—आ+पद+क्विप् भावे आपद distress, तस्याम्। भावे ७मी; or अधिं ७मी, आपद meaning आपत्काल।

3. गम्यः—गम+यत् कर्मणि to be marched against.

5. परः—परः आपदि गम्यः नीतिः—The three words परः आपदि गम्यः constitute the essence of the whole science of Polity.

5. मानिनः—मननम इति मन+घञ् भाव मानः। मान is चित्त प्रसन्नता chivalry. स अस्ति अस्य इति मान+इनि मत्वर्थ मानिन् chivalrous, sprited, तस्य।

6. श्रियै—श्रियं कर्तुं भवति is the construction. Hence "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" इति कर्मणि चतुर्थी। Or say श्रीप्रयोजना नीतिः इति तादर्थ्य चतुर्थी।

7. विधुन्तुदस्य—विधुं तुदतीति विधु+तुद खश कर्त्तरि विधुन्तुदः the oppressor of विधु, (moon) i. e. राहु, उपपदतत्—। तस्य। The rule "विधु—'&c. (Malli.) means that तुद takes खश in the कर्त्तृ-वाच्य with विधु and अरुस as उपपद in the कर्मकारक।

8. पूर्णः—पूर+क्त कर्मणि full. Or पूर+णिच क्त कर्मणि पूर्ण or पूरित filled. For the moon कलासाकल्य is पूर्णता; in the case of a king शक्त्युत्कर्ष is पूर्णता। पूर्त is from पृ पालन पूरणयोः।

9. उत्सवाय—उद+सू अप भावे उत्सवः joy, तस्मै। चतुर्थी as in श्रियै। उत्सवार्थः सः like उत्सवप्रयोजना नीतिः seems to be a bit farfetched. चतुर्थी by 'क्रियार्थोप—' is here preferable.

10. सः—Refers to परः; but not to पर under all condition. The पूर्णता of an enemy cannot be a source of pleasure to one always; it is so only when the enemy has to be attacked by a strong one.

11. Voice—परेण...गम्येन (भूयते) नीत्या (भूयते)...येन...येन (भूयते) तेन...श्रियै (भूयते)। पूर्णेन तेन विधुना (भूयते)।

62. Speak not of the Sastras; they are not for unbounded strength.

अन्यदुच्छृङ्खलं सत्त्वमन्यच्छास्त्रनियन्त्रितम् ।
सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः ॥ ६२ ॥

Prak.—But the Sastras advocate the use of force with great caution—उच्छृङ्खलं सत्त्वम् अन्यत्, शास्त्रनियन्त्रितम् अन्यत् [They do. The fact is, they treat of strength as is common; that has to be used with caution. But when the strength is immense. it is no longer the subject-matter of the Sastras, it forms an exception]. How is that ?—तेजस्तिमिरयोः कुतो हि सामानाधिकरण्यम् [Unlimited power may proceed as it likes. Power limited is but darkness, and unlimited power is light]. 65.

Prose—उच्छृङ्खलं सत्त्वम् अन्यत् शास्त्रनियन्त्रितं (सत्त्वम्) अन्यत् । तेजस्तिमिरयोः सामानाधिकरण्यं कुतः हि ॥ ६२ ॥

Eng.—Unbounded strength is one thing, and that checked by the Sastras is another. How can there be co-existence of light and darkness ? 62,

Eng.—উদ্দেল শক্তি এক বস্তু, আর শাস্ত্রে নিয়ন্ত্রিত শক্তি পৃথক পদার্থ। আলোক ও অন্ধকার কখনও এক আধারে এক সময়ে থাকে না। ৬২।

Expl.—See Prak. But thus I am not going against the Sastras that put restrictions to the use of force. The Sastras are for those only that are of ordinary strength. But strength that is extraordinary is not the subject-matter of the Sastras. Such strength has no laws and may proceed as it likes, 62.

Malli—ननु पूर्वोदाहृतमन्वादिशास्त्रविरोधः स्यादित्याशङ्क्याह अन्यदिति । 'उच्छृङ्खलम् अनर्गलं प्रसह्यपीडनचणम् I इति भावः 'सत्त्वं' बलम् 'अन्यत्' । 'शास्त्रेषु मन्वादिशास्त्रेषु 'नियन्त्रितम्' उदाहृतं परव्यसनकाले (परव्यसनकाले

स्वदाहृत 2) सत्त्वम 'अनयत'। तयोः सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वाभ्यां मिथो विरोधाद न एकशास्त्रत्वं सम्भवति3 इत्यर्थः। अत दृष्टान्तमाह—'तेजस्तिमिरयोः' समानम अधिकरणं ययोस्तयोर्भावः 'सामानाधिकरण्यम्, एकाश्रयत्वं' 'कुतः' न कुतश्चित। तयोः सहावस्थानविरोधात् (? सहानवस्थानविरोधात4) इति भावः। तस्मादुभयोः उदितानुदितहोमवत् भिन्नविषयत्वात् इतरेतरशास्त्रविरोधो न वाचकः5 (? वाच्यः) इति भावः॥ ६२॥

1. That can overpower by sheer stength. 2. Spoken of as to be used when the enemy is in straits. 3. Of these, one is dependent the other independent ; hence the two are mutually contradictory (exclusive) and cannot come under the same regulation. 4. सहानवस्थानरूपात् विरोधात इत्यर्थः, यहासहावस्थानात यो विरोधः तस्मात। Because they are mutually exclusive since they cannot co-exist. 5. Like Sacrifice before and after sunrise they relate to different things, and the difference in theirrespective injunctions is no contradiction of each other (Charch).

Sara—न एतावता शास्त्रविरोधः। शास्त्रं हि मितशक्तेः, अमितशक्तेः पुनः किं शास्त्रम्?

CHARCHA

1. उच्छृङ्खलम—उच्छिन्नं शृङ्खलमस्मात् अनेन वा whose curb is gone बहु—। Or—उन्मुक्तं शृङ्खलात् freed from curb ; Unbounded. प्रादितत = । तत। Q. सत्त्वम।

2. अन्यदुच्छृङ्खलं सत्त्वम—Unbounded strength is a different matter, i. e. does not form the subject-matter of such regulation as advocate caution. Kamandaka speaks of उच्छृङ्खलसत्त्व in 'प्राय या सन्तो व्यसने रिपूणाम' &c. quoted under sl. 57.

3. शास्त्र &c.— शास्ति अनेन इति शास+ष्ट्रन करणे शास्त्रम injun-

ction. नि+यन्त्र+णिच्+क्त कर्मणि नियन्त्रित restrained. शान्तं च नियन्त्रितम्। इतत— Manu refers to such सत्त्व in 'दद्या याद्विष्टैरव' &c., quoted under sl. 57.

4. अनात...अन्यत—That is to say Kamandaka and Manu speak of different things from different points; hence they do not contradict each other.

5. सामानाधिकरण्यात—अधिक्रियते अस्मिन् इति अधि कृ+ल्युट् अधिकरणे—अधिकरणम receptacle. समानमधिकरणम अनयोः समानाधिकरणः having the same receptacle, co-existent. बहु—। तयोः भाव इति समानाधिकरण+ष्यञ सामानाधिकरण्यम co-existence.

6. तेजस्तिमिरयोः—तेजश्च तिमिरञ्च तेजस्तिमिरं, द्वन्द्व। तयोः। तेजस् is the counterpart of extra-strong उच्छृङ्खलसत्त्व, and तिमिर of common शान्तनियन्त्रितसत्त्व।

7. Voice—उच्छृङ्खलेन सत्त्व न अनेन (भूयते)...यन्त्रितेन सत्त्वं न अनेन (भूयते)...कारणेन (भूयत)।

1. Remark—The remark "तस्मादुभयोः—" may be thus paraphrased—तस्मात उदितानुदितयोरिव उभयोर्भिन्नविषय-त्वात इतरेतरशास्त्रयोर्विरोधो न वाच्यः। वाचकः in Malli. is evidently a misreading, वाच्यः is a good substitute. The whole of the Malli. on this verse is corrupt. We have suggested emendations according to our lights.

63. Stop going to Indraprastha and march out against Sisupala.

इन्द्रप्रस्थगमस्तावत् कारि मा सन्तु चेदयः।
आस्माकदन्तिसान्निध्याद्वामनीभूतभूरुहः ॥ ६३ ॥

Prak—इन्द्रप्रस्थगमः तावत मा कारि [So drop the idea of going to Indraprastha]. Then do you want forth-with to march against Sisupala ?— चेदयः वामनीभूतभूरुहः सन्तु

[Let the trees in Chedi be all dwarfed). How so? आस्माकदन्तिसान्निध्यात (Let our hosts of mighty tuskers enter and cover up the land of the Chedis, and by the side of those beasts of gigantic proportions let the tall trees there appear as mere saplings). 63.

N, B,—Malli, interprets वामनीभूतभूरुहः differently.

Prose—इन्द्रप्रस्थगमः तावत् मा कारि। चेदयः आस्माकदन्तिसान्निध्यात् वामनीभूतभूरुहः सन्तु ॥ ६३ ॥

Eng,—Let not the journey to Indraprastha be undertaken now; let the Cnedi land have its trees dwarfed through the proximity of our (huge) tuskers. 63.

Beng.—আমি বলি ইন্দ্রপ্রস্থে যাইয়া কাজ নাই, চল চেদিরাজ্যেই যাওয়া যাউক। আমাদের মহাপ্রমাণ হস্তীগুলির পার্শ্বে সে দেশের বৃক্ষগুলিকে খর্ব্বাকার বলিয়া মনে হউক। ৬৩।

Expl,—See Prak, "So drop……Indraprastha" also "Let our mighty…saplings,"

Malli—तर्हि नः किमिदानीं कार्य्यमत आह इन्द्रप्रस्थेति। 'इन्द्रप्रस्थस्य' पार्थनगरस्य 'गमः' गमनम ('ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इत्यप् प्रत्ययः) मा कारि तावत' न क्रियतामेव त्वया इत्यर्थः: ['यावत्तावत परिच्छेदे कार्त्स्न्ये ऽवधौ मानेऽवधारणे' इति विश्वः। कृञः कर्मणि लुङ। 'माङि लुङ' इत्याशीरर्थे लुङ, 'न माङ्योगे' इत्यडागमप्रतिषेधः1) किन्तु चेदयः चेदिदेशाः (? देशः) अस्माकमिमे 'आस्माकाः' [युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ च' इति विकल्पात अण्प्रत्ययः। 'तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ' इत्यस्माकादेशः2] सन्निधिरेव सान्निध्यम' [स्वार्थे ष्यञ् प्रत्ययः]। 'आस्माकानां दन्तिनां सान्निध्यात् वामनीभूता शाखा-भङ्गात् खर्व्वीभूताः 'भूरुहाः' वृक्षाः येषां ते तथोक्ताः 'सन्तु'। चेदियात्रैव क्रियतामित्यर्थः: [सा च प्रस्तुताप्रस्तुतेनैव स्वकार्य्येण गम्यते इति पर्य्यायोक्तालङ्कारः 'कारणं गम्यते यत्र प्रस्तुतात कार्य्यवर्णनात्। प्रस्तुतत्वेन सम्बन्धात् पर्य्यायोक्तः स उच्यते' ॥ इति लक्षणात3] ॥ ६३ ॥

1. & 2. See Charcha. 3. That is प्रस्तुत (i. e. under discussion) and is inferred by its effect which is also प्रस्तुत; thus the अलङ्कार is पर्यायोक्त। This follows from the definition—पर्यायोक्त is that in which the cause is inferred from the effect, both being प्रस्तुत।

Sara—अस्तां यौधिष्ठिरो यज्ञः वयमद्य चेदीन् यामः। गजा नक्षत्र द्रुमखननमयन्त (Or आस्कन्दिता इनान् व्यतिरिच्यन्त)।

CHARCHA

1. इन्द्र &c—इन्द्रप्रस्थ was Yudhishthira's capital. गमनम् इति गम + अप् भावे गमः journey. इन्द्रप्रस्थस्य गमः, ६तत—।

2. कारि—क्रियताम् इति कृ + लुङ् त कर्मणि आशिषि। करोति—कुरुते, चकार—चक्रे, करिष्यति—ते, अकार्षीत् अकृत। लुङ् is ordinarily enjoined in the भूतकाल। But "माङि लुङ्" makes an exception when माङ् is an उपपद; we have then लुङ् under all circumstances. Hence here लुङ् though आशिष implies भविष्यत्काल। We do not get अकारि because अट् is prohibited here by 'न माङ्योगे'। Nom. त्वया।

3. सन्तु—अस लोट् अन्तु। "आशिषि लिङ्लोटौ" इति आशीरर्थे लोट्। Nom. चेदयः।

4. चेदयः—चेदि was a क्षत्रिय clan. चेदीनां निवासो जनपदः इति चेदि+अण्। The अण् however disappears by "जनपदे लुप्"। Next by "लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने" we have plural. Also see under चैद्यम्, Canto I, sl. 74. Malli's चेदिदेशाः is a copyists' slip for चेदिदेशः! चेदि itself takes plural when meaning a देशः, but there is no reason—Why देश should be in the plural.

5. आस्माक &c.—अस्माकम् इमे इति अस्मद्+अण्=अस्माक+अण्—आस्माकाः ours. दन्तौ एषां स्तः प्रशस्तौ इति दन्त+इनि दन्तिनः tuskers. सम्+नि+धा+कि भावे सन्निधि proximity. स एव इति

सन्निधि + यञ स्वार्थे—सान्निध्यम (चातुर्वर्ण्यादि)। This is neuter though सन्निधि is masculine 'क्वचित् स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते'। अस्माका दन्तिनः आस्माकदन्तिनः, कर्मधा— I तेषां सान्निध्यम्, ६तत—। तस्मात् I The rule "युष्मद—"means that युष्मद and अस्मद take खञ also as a शैषिक affix. The 'also' (चकारग्रहणात्) implies that छ and अण too are available. Thus अस्माकीन with खञ, अस्मदीय with छ and आस्माक with अण। The rule "तस्मिन्—" means that युष्मद and अस्मद, with खञ and अण following, become युष्माक and अस्माक respectively; इतौ धू॰ी।

6. वामनी &c.—वामन dwarf. भुवि रोहन्ति इति भू+रुह+क्विप कर्त्तरि भूरुहः trees. उपपदतत्— I अवामनाः वामनाः सम्पद्यमाना भूता इति वामन+च्वि+भू क्त कर्त्तरि वामनीभूताः dwarfed, गतितत—। वामनीभूताःभूरुहः यर्या येषु वा, बहु—। Decline भूरुट भूरुहौ &c. Malli thinks that the tuskers would raid, break off branches and actually make the trees smaller than before. It seems better to say that this epithet is an eulogy of the height of the tuskers. With Malli's explanation वामनीकृत with कर्मणि क्त is better. The कर्त्तरि क्त supports our explanation. Besides, when the branches are demolished the trees will look taller not shorter. In our Expl the implication is "covering up of Chedi by our elephants."

7. Voice:—त्वं गमम् कार्यौः चेदिभिः भूरुडभिः भूयताम I

64. Let our men lay close siege to Mahismati.

निरुद्धवीवधासारप्रसारा गा इव व्रजम् ।
उपरुन्धन्तु दाशार्हाः पुरीं माहिष्मतीं द्विषः ॥ ६४ ॥

Prak— दाशार्हाः द्विषः पुरीं माहिष्मतीम उपरुन्धन्तु [Let our kinsmen lay siege to Mahishmati the enemy's strong-

hold and shut up enemies in]. Would that have any effect ?— निरुद्धवीवधासारप्रसाराः दाशार्हाः [Let the siege be a strictly close one, allowing nothing in and out. The enemy will then soon come down on his knees]. The task is not an easy one— व्रजे गा इव पुरीं द्विषः उपरुन्धन्तु [It is as easy as shutting up of cattle in the pen].

Prose—दाशार्हाः निरुद्धवीवधासारप्रसाराः (सन्तः) व्रजे गाः इव माहिष्मतीं पुरीं द्विषः उपरुन्धन्तु ॥ ६४ ॥

Eng.—Let the warriors of Dasarha (yadavas) shut the enemy up in the city of Mahishmati with food, fuel and re-inforcement cut off, just as cowherds do cattle in the pen with passage of yokes stopped in and out. 64.

Beng—ব্রজে যেমন গোগণের নিরোধ করিতে হয় সেইরূপ দশার্হের যোদ্ধারা (যাদবেরা) শত্রুর আসার ও প্রসার রুদ্ধ করিয়া শত্রুনগরী মাহিষ্মতীর অবরোধ করুক ॥ ৬৪ ॥

Expl.—See Eng. and Prose above.

Malli—निरुद्धेति। किञ्च 'दाशार्हाः' यादवाः 'वीवधो' धान्यादिप्राप्तिः 'आसारः' सुहृद्बलम्। 'प्रसारः' तृणकाष्ठादेः प्रवेशः ['धान्यादेर्वीवधः प्राप्तिरासारस्तु सुहृद्बलम्। प्रसारस्तृणकाष्ठादेः प्रवेश—॥' इति वैजयन्ती]। ते 'निरुद्धाः' यैः ते तथोक्ताः। अन्यत्र—'निरुद्धौ वीवधानां पर्य्याहारापरनाम्नां स्कन्धवाह्यचीराद्याहरणभारविशेषाणाम् 'आसारप्रसारौ' प्रवेशनिर्गमौ यैः ते तथोक्ताः ['विवधो वीवधो भारे पर्य्याहाराध्वनोरपि' इति हेमचन्द्रः]। 'व्रजं गोष्ठम्' ['व्रजः स्याद्गोकुलं गोष्ठम्' इति वैजयन्ती] 'गाः इव माहिष्मतीं पुरीं द्विषः' अरीन् उपरुन्धन्तु' व्रजे गा इव माहिष्मत्याम् अरीन् आवृण्वन्तु इत्यर्थः ['दुहियाचिरुधि—' इति द्विकर्मकत्वम्। तत्र पुरीव्रजौ अकथितं कर्म अन्यदीप्सितम् कर्म] ॥ ६४ ॥

Sara—व्रजे गा इव माहिष्मत्यां यादवा रिपून् रुन्धन्तु।

CHARCHA.

1. निरुद्ध &c.—नि+रुध्+क्त कर्मणि निरुद्ध closed. वह गतौ+अप्, भावे वधः। गतिः प्राप्तिरित्यर्थः। 'गत्यर्थाः प्राप्त्यर्थाश्च'। विशिष्टो वधः वीवधः good influx, प्रादितत्—। 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः। आ+सृ+घञ् करणे आसार allies. प्र+सृ+घञ् भावे प्रसार supply of fuel. वीवधाश्च आसाराश्च प्रसाराश्च वीवधासारप्रसाराः, द्वन्द्व। निरुद्धाः वीवधासारप्रसाराः एभिः, बहु—। Qual. दाशार्हाः। The siege by Dasharhas is to be a close one. The epithet has reference to व्रज and गो also. Thus :—विशिष्टो वधः गमनम् एभिः वीवधाः those from which results a peculiar sort of motion i. e., yokes. आ+सृ+घञ् भावे आसार entry. प्र+सृ घञ् भाव प्रसार exit. आसारश्च प्रसारश्च आसारप्रसारौ द्वन्द्व। वीवधानाम् आसारप्रसारौ वीवधासारप्रसारौ, तत्—। निरुद्धौ वीवधासारप्रसारौ यैः। Qual. दाशार्हाः।

2. गाः—प्रधानकर्म of उपरुन्धन्तु। Malli, calls it ईप्सिततम कर्म।

3. व्रजम्—व्रजन्ति अस्मिन् इति व्रज+घ अधिकरणे व्रजः। व्रजः is गोष्टः, i. e., गोनिवासस्थान, तम्। अप्रधानकर्म, i. e., अकथितं कर्म of उपरुन्धन्तु। व्रज as derived above may mean either the night-abode of cattle,—a fold, a pen &c. ; or permanent quarters for cattle such as व्रजपुरी गोकुल &c. near Mathura, The latter does not suithere because there the cow-herds follow their daily vocation, and yokes (दधिभार &c.) come in and go out constantly. Hence we take it as meaning Pen or fold. When cows are shut up for the night in their fold, yokes are also laid down from the shoulders of the cow-herds and आसार-प्रसार of वीवध ceases. Also see Remark below.

4. उपरुन्धन्तु—उप+रुध+लोट अन्त् आशंसायाम्। The root is द्विकर्मक। Conj. sl. 58. where there is अविवक्षा of the अप्रधानकर्म। By 'दुह्याच्—' Malli. refers to the Karika.

—'दुहियाचिदधिप्रछिभिचिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ। ब्रविशासिगुणे न च यत् सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना।—'दुहिप्रभृतीनां धातूनाम् 'उपयोगस्य' इति सिंहस्य पयःप्रभृतेः यत् "निमित्त" गव दि, यच ब्रविशासी: गुणे न' इति सितेन धर्मादिकेन 'यत्' पुरादिकं 'सचते' सम्बध्यते 'तत् कविना' सूत्रकारेण पाणिनिना 'अकीर्तितम् अकथितम् अप्रधानमिति 'यावत्' आचरितम्' उक्तम्। See Remark below.

5. दाशार्हाः—दशार्ह is the name of the land of Yadavas. दशार्हाणाम् इमे इति दशार्ह+अण् दाशार्हाः। These were mostly cowherds. With them it was an every-day-affair to shut up cattle in the fold. Hence the simile implies that the Yadu warriors were not being urged to undertake any and a very risky affair. Some suppose that दशार्ह was an ancestor of Yadavas. In that case derive दशार्हस्य गोत्रापत्यानि पुमांसः इति दशार्ह+अण् दाशार्हाः।

6. माहिष्मतीम्—महिषाणां निवासः इति महिष+ड मतुप्=महिष्मान् नाम देशः। तत्र भवा पुरी इति महिष्मत्+अण् स्त्रियाम् माहिष्मती पुरी a town on the Narmada. ताम्; capital of Chedi. अप्रधानकर्म of उपरुध्यन्ताम्। See Remark.

7. द्विषः—द्विषन्ति इति द्विष+क्विप् कर्त्तरि द्विषः enemies तान्। प्रधानकर्म of उपरुध्यन्ताम्।

8. Voice—दाशार्हैः... ...प्रसारे: (सद्भिः) व्रजः......माहिष्मती पुरी...उपरुध्यताम्।

9. Remark—Here व्रज is the आधार of गो and माहिष्मती of द्विष। Thus व्रजे and माहिष्मत्याम् were expected. But there is here no विवक्षा of आधार—these are not कथित as आधार। Being thus अकथित they become कर्म by 'अकथितञ्च'।

65. Yudhishthira is looking after his own interest. so let us too consult ours.

यजतां पाण्डवः स्वर्गमवत्विन्द्रस्तपत्विनः।
वयं हनाम द्विषतः सर्वः स्वार्थं समीहते॥ ६५॥